

ISSN 1334 - 7128

LJETOPIS CRNOGORSKI

Zagreb, br. 4, god. 2008/09.

Izdavač:
NACIONALNA ZAJEDNICA CRNOGORACA HRVATSKE

Za izdavača:
RADOMIR PAVIĆEVIĆ

Urednici:
DRAGUTIN LALOVIĆ
RADOMIR PAVIĆEVIĆ

Suradnici:
KREŠIMIR BAGIĆ
NEBOJŠA BURZANOVIĆ
DUŠAN ČIZMIĆ-MAROVIĆ
ZORAN DRAŠKOVIĆ
STEVO ĐURAŠKOVIĆ
TIN GAZIVODA
DAMIR GRUBIŠA
DANILO IVEZIĆ
BOŽENA JELUŠIĆ
PAVLE JOVANOVIĆ (+)
JOVAN MIRIĆ
ROSANDA MUČALICA
MILAN PODUNAVAC
DIMITRIJE POPOVIĆ
ZORKO POPOVIĆ
IVAN PRPIĆ
DRAGAN RADULOVIĆ
MARKO ŠPADIJER

Grafički i tehnički urednik:
DRAGI SAVIĆEVIĆ
IVAN SAVIĆEVIĆ

Priprema:
STUDIO BDM

Tisak:
SKANER STUDIO, ZAGREB

Naslovnica: *Mijo Adžić, "Maksim Crnojević" - L. Kostić, 1967.g., skica*

Ljetopis je tiskan uz financijsku potporu Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

Sadržaj

Uvodnik

Doba krize – Dragutin Lalović 2

Kronika

Dani crnogorske kulture 2008-2009. – Radomir Pavićević 10

Deset godina povjerenja – Marko Špadijer 17

Događaji, ljudi, knjige

Događaj godine (2009)

Obljetnica Miodraga Mija Adžića – Danilo Ivezić 24

Studija

Politička kultura u Crnoj Gori – Pavle Jovanović (+) 28

Ogledi

Stevo Đurašković, U potrazi za tisućljetnom državnošću: politike povijesti u Hrvatskoj i Slovačkoj u 1990-ima 40

Tin Gazivoda, Ljudska prava u Republici Hrvatskoj: od norme do održivosti 50

Priče

Sjećanja na Danila Kiša – Dimitrije Popović 66

Mravljak – Zorko Popović 75

Uglednici

Dr. sc. Radomir Pavićević – Dušan Čizmić-Marović 79

Razgovor o knjizi

Dragutin Lalović, Države na kušnji

Govore: Jovan Mirić, Milan Podunavac, Damir Grubiša, Ivan Prpić, Dušan Čizmić-Marović i

Dragutin Lalović 88

Knjige

Milan Popović, *Protiv struje* – Nebojša Burzanović 108

Radovan Radonjić, *Montenegro – de te fabula naratur* – Jovan Mirić 109

Dragan Radulović, *Vitezovi ništavila* – Božena Jelušić 111

Pavle Goranović, *Tin Ujević i Crna Gora* - Krešimir Bagić 114

Andrej Nikolaidis, *Sunčani dan na La Plaza de la Constitution* – Zoran Drašković 116

Mirko Kovač, *Grad u zrcalu* – Dragan Radulović 120

Kulturni izlog Republike Crne Gore

Književnost

Pregled značajnijih zbivanja u crnogorskoj književnosti 2008. i 2009. godine - Dragan Radulović 123

Iz kulturnog života

Pregled kulturnih događaja - Rosanda Mučalica 163

Uvodnik

Doba krize

piše: Dragutin Lalović

Krajem 2008. već je i široj javnosti postalo očito da svom silinom izbija prva velika svjetska ekonomska kriza u novom mileniju. Barem do sredine 2009. više nije moglo biti nikakve dvojbe kako je riječ ne samo o financijskoj i konjunktornoj nego o globalnoj, sistemske, političko-ekonomskoj, socijalnoj i moralnoj krizi, koja je usporediva s Velikom depresijom tridesetih godina posljednjeg stoljeća prošlog tisućljeća (1929-1933). Kriza je nazvana Velikom recesijom, a obilježava je čak i smanjivanje svjetske realne privrede u 2009. za 1,3% (po procjenama MMF-a), s daljnjom tendencijom povećanog pada. Uz to, „International Labour Organization“ najavljuje povećanje nezaposlenosti na svjetskoj razini između 30 i 50 milijuna, a UN pak navješćuje da će 200 milijuna ljudi, većinom iz Trećeg svijeta, zbog krize preći prag apsolutnog siromaštva.

Fenomenologija krize, u njezinoj ekonomsko-financijskoj dimenziji, danas je općepoznata: kriza je započela u SAD kao rezultatsloma prenapuhanog tržišta nekretnina (hipotekarni „mjehur“), prelila se na financijski nebankarski sektor i među banke, da bi se u obliku potpunog pada zajmova proširila i na poduzeća i uzrokovala porast nezaposlenosti. Širila se iz SAD u Europu i druge dijelove svijeta, iz financijskoga u realni sektor, iz središta svjetskog kapitalizma na njegovu poluperiferiju i periferiju.

Nameće se pitanje: zašto je ekonomska recesija (kao dužnička, bankarska, valutna kriza) tako brzo prekoračila granice ekonomske i socijalne krize te poprimila tako sudbinske razmjere globalne, strukturne i dugoročne krize?

Može li na to sudbonosno pitanje primjereno odgovoriti suvremena društvena znanost ako znamo da je sadašnja globalna recesija upravo raspršila iluzije o prognostičkoj moći i sposobnosti društvene teorije općenito, a ekonomske teorije posebno, za rješavanje razvojnih problema? Tako je glasoviti američke ekonomist Paul Robin Krugman (dobitnik Nobelove nagrade iz ekonomije 2008) početkom rujna 2009. u *New York Timesu* objavio opsežan ogleđ, gdje je sadašnje stanje ekonomske teorije i ekonomske politike označio kao „srednji vijek makroekonomije“ i intelektualni kolaps ekonomske teorije.

Kriza je stoga nametnula i promjenu pristupa i tipa diskursa. Apologetski neoliberalni diskurs o slobodnome tržišnom društvu i liberalnoj demokraciji kao neupitnom smislu i kraju povijesti, koji je hegemonijski prevladavao puna dva desetljeća, postao je posve ideologijski i spoznajno ispražnjen. Otkrivaju se stare ozbiljne kritičke dijagnoze i nude nove, u središte rasprave dolaze analize i prosudbe u novom kategorijalnom polju u kojemu je riječ o krizi „kazino-kapitalizma“ (S. Strange, 1997), „kapitalizma katastrofe“ (N. Klein, 2008), „klepto-kapitalizma“ (T. Judt, 2010), „matrix-kapitalizma“ (D. Strpić, 2009).

Svjetska kriza sve razgovjetnije se prepoznaje kao kriza samog modernog svijeta, njegovih temelja, vrednota i projekata. Dakle, kao provorazredan intelektualni i politički izazov, kad je jedan lik života epohalno preživio a novi se tek jedva nazire. Po starom se više ne može a po novome još ne umije. Na takav krizni izazov briljantan je teorijski sustavan odgovor predložen u fundamentalnoj knjizi francuskoga filozofa i marksista Jacques Bideta, *Opća teorija moderne* (Disput, Zagreb, 2008).

U tzv. tranzicijskim zemljama, kao što je naša

Hrvatska, svjetska je kriza kasnije prepoznata i samo djelomično spoznata. Ipak, čini se da je najvažniji uvid javno zadobiven: postaje jasno, čak i onima na vlasti, da se više po starom nikako ne može. Potpuno je delegitimiran cijeli sustav vladanja, koji već dva desetljeća u nas utjelovljuje Hrvatska demokratska zajednica. Samo dvije ilustracije.

“U demokratskim državama bio bi higijenski minimum da nakon tako šokantnih otkrića o državnom kriminalu o korupciji vladajuća stranka bez obzira koja je i tko je trenutno vodi, ode s vlasti...”

HDZ je državu bacio na koljena i ta stranka nikada više ne bi smjela doći na vlast kada bi u Hrvatskoj postojala pravda i razumni birači.” (vidi “HDZ treba otići s vlasti”, *Novi list*, 18. kolovoza 2010, str. 8; rubrika “Iz stranog tiska”, komentar preuzet iz slovenskog lista *Delo*).

U istom duhu, ali u još zaoštrenijem obliku, javnosti je predstavljena vijest da bivši saborski zastupnici Antun Kapraljević i Nikola Vuljanić, u pismu koje su poslali Uredu za suzbijanje korupcije i organiziranog kriminala (USKOK), predlažu pokretanje kaznenog postupka protiv Hrvatske demokratske zajednice! Prijedlog obrazlažu time što su se istaknuti članovi HDZ-a “pojavili kao organizatori i izvršitelji koruptivnih kaznenih djela”. Kapraljević izjavljuje: “Mi tražimo da istražitelji uđu u HDZ, do otkriju što su sve radili istaknuti članovi te stranke i da se onda vidi da se smisao njihova članstva u toj stranci sastojao u bavljenu kriminalnim poslovima”. Zaključno predlaže da se “ispita mogućnost za zabranu djelovanja te organizacije koja nanosi štetu Republici Hrvatskoj i njezinim građanima” (vidi “Kapraljević i Vuljanić USKOK-u prijavili HDZ”, *Novi list*, 23. kolovoza 2010, str. 4).

Teško je izmjeriti dubinu ponora u koju se HDZ, od “stožerne snage hrvatskog naroda” strovalio u kaljugu već gotovo samorazumljive “zločinačke organizacije”. I kao što je nekadašnje gloriozno vrednovanje bilo mitomansko pretjerivanje, tako je i sadašnje posvemašnje denunciranje ne samo spoznajno neprimjereno nego je i krajnje opasno po zdravlje hrvatske višestranačke demokracije. Fascinantno je koliko smo skloni krajnostima, koliko je među nama bjesomučnih pravednika u pozi proroka katastrofe. Hrvatska jest u dubokoj krizi, prvenstveno političkoj, ali je sasvim nezamislivo kako bi se uopće iz nje mogao pronaći demokratski izlaz ako se nepozivo dezavuiraju cijela jedna politička formacija, vodeća politička stranka, a s njome posljedično i cijeli višestranački sustav, a onda i zdrava pamet velikog dijela hrvatskog elektorata.

Zbilja je zaumno politički slučaj jedne političke stranke svesti na kaznenopravni problem i podvrgnuti je sudu hrvatskog pravosuđa, i to još takvoga kakvo ono danas jest! Jer je možda i najveći strateški politički promašaj HDZ-ova tranzicijskog projekta bio upravo u frontalnom napadu na pravosuđe koje je krajem 80-godina uživalo ugled kao samostalno i kompetentno. Otuda je napad na pravosuđe, suce i tužitelje, kao najracionalniji dio starog državnog aparata, uz istodobno očuvanje političke policije, kao najjopasnijega i najgorega segmenta staljinističke represivne mašinerije (koja je krajem 80-ih godina bila izvan svake kontrole), u startu gotovo onemogućilo hrvatsku demokratsku tranziciju, kao uspostavljanje države prava, poštovanje vladavine prava i prava čovjeka i građanina. Tužiti HDZ hadezeovskom pravosuđu neobično je duhovita crnohumorna dosjetka.

Umjesto preke osude, valja konstatirati da

je sadašnja politička kriza u Hrvatskoj doista prije svega kriza vodećega HDZ-a. Utoliko prije što vodstvo HDZ-a toga nije svjesno, kao što je očigledno nedoraslo da se ozbiljno uhvati u koštac s dubinom svjetske i domaće krize. U srijedu 1. srpnja 2008. – dan zaslužuju da se upamti – dogodio se u nas politički potres bez presedana, kada je s političkog poprišta doslovno pobjegao tadašnji najmoćniji čovjek u Hrvatskoj, napustivši položaj premijera i predsjednika HDZ-a. Umjesto da postane najozbiljnijim kandidatom cijeloga desnog spektra hrvatskoga izbornog tijela za budućeg predsjednika Republike, Sanader je potpuno neočekivano i otvoreno javno obznanio svoju nemoć da se suoči s problemima hrvatskog društva i države. Točnije, obznanio je nemoć svoje moći, svojega autokratskog modela vladanja, prožetoga korupcijom i klijentelizmom ogromnih razmjera. Čime je priznao da je on sam, njegova personalizacija vlasti, glavna zapreka na put hrvatske demokratske konsolidacije. A način na koji je otišao, uz potpun prijezir spram javnosti i još potpuniji spram HDZ-a, kojemu je u orijentalno despotskom (svjevernokorejskom) stilu oktroirao svoju nasljednicu, buduće rukovodstvo i budućega kandidata stranke za predsjednika Republike, svakako je dno dna na koje se ikad spustila hrvatska demokracija u tranzicijskom razdoblju.

Odlazak takvog samozaljubljenog i autokratskog lidera ogroman je dobitak za HDZ, nudeći mu šanse da se najzad profilira kao demokratska politička organizacija, kako unutar sebe, tako i prema hrvatskoj državi, pa da se najzad počne prevladavati najgora protudemokratska i protucivilizacijska strukturalna značajka “starog režima” – da partija na vlasti prisvaja državu kao da je njezino privatno vlasništvo, a u ime općih interesa hrvatskih građana.

Nije pritom uopće smisleno demonizirati Sanadera i a limine osuditi njegovo leadersko razdoblje. Naprotiv, u danim uvjetima s početka ovog desetljeća, učinio je iznimno mnogo na demokratskom uljuđivanju i civilizacijskom profiliranju nasljeđenog HDZ-a, na evropskom otvaranju zemlje, na širenju prostora tolerancije i zaštite manjina. Ali njegov autokratski način rješavanja problema, s početka i dugo iznuđen (od Pašalića do Glavaša), postajao je izravno kontraproduktivan u mjeri u kojoj se Hrvatska demokratski konsolidirala: sam ga je njegov uspjeh učinio neuspješnim. Što je u uvjetima teške krize morao shvatiti čak i on sam.

Dvije činjenice nedvosmisleno iskazuju demokratske političke potencijale hrvatskog društva u ovom razdoblju. Prva je izbor uglednog intelektualca i profesora pravnika Ive Josipovića za predsjednika Republike, u siječnju 2009, čovjeka koji bi mogao voditi bilo koju evropsku državu (s realnim izgledima da se povijesno afirmira kao neka vrst hrvatskog pandana Kućanu ili Havelu). Nipošto nije slučajno da je masovnu podršku za svoju državničku misiju zadobio na programu “nove pravednosti”, u kojoj prioritet uživaju “borba protiv korupcije” i “puna zaštita radnika i njihovih prava”.

Druga je činjenica postojanje kontrolno sposobne političke opozicije, koju predstavlja SDP. Naime, ta je opozicijska stranka dovoljno snažna da u javnom prostoru ako ne spriječi, a ono barem sputava najgore zloupotrebe vlasti, kao što je i sposobna da bude realna politička alternativa, programska i personalna, za obnašanje vlasti (na što je gotovo “osuđena” na parlamentarnim izborima iduće godine). Čini se da je upravo opozicijska kušnja temeljni preduvjet da se neka stranka jače profilira kao demokratska, što znači

kao slobodno udruženje slobodnih ljudi, a ne kao sektaška sljedba. A ako je tome tako, i HDZ će jednog dana, ponovno se našavši u opoziciji, ojačati svoje demokratske i koalicijske potencijale, kao što je već jednom učinio početkom 2000-tih.

Okrenemo li sada ukratko pogled i na našu Crnu Goru, nije teško zamijetiti što je njezin glavni, dogledno gotovo nerješiv strukturalni politički deficit. U političkom pogledu, naime, temeljna se poteškoća očituje u dvojbi je li doista nemoguće da se u Crnoj Gori oblikuje i realno ojača kontrolno sposobna opozicija, kao osnovni preduvjet demokratske konsolidacije. Kao politolog stalno iznova upozoravam da u mladoj crnogorskoj državi ne postoji realna opozicija, koja opće interese države budno brani od uvijek prijetećih uzurpacija političke vlasti, nego da postoji puka oporba, koja samu državu dovodi u pitanje. Drukčije rečeno, opoziciju čine branitelji države, samosvjesni crnogorski građani (bez obzira na etničku pripadnost, politička i vjerska uvjerenja), dok oporbu čine osporavatelji ili čak neprijatelji crnogorske nacionalne države (oni koji osporavaju samo pravo crnogorskog naroda na svoju suverenu državu, koji se ne osjećaju punopravnim građanima te države).

U tom se smislu Crna Gora nalazi u paradoksalnom položaju, jer su građani u njoj suočeni s dvostrukom zadaćom: obraniti državu od političke vlasti, s jedne, i od oporbe, s druge strane. Vanredno je teško kritički osporavati političku vlast u situaciji u kojoj se ta vlast legitimira kao nezamjenjiv štit protiv destruktivnih protudržavnih pretenzija oporbe. Kao što je vladajućoj stranci DPS-u i njezinu političkom čelniku vanredno teško, ako ne i nemoguće, da demokratski funkcionira, što znači da uspješno izbjegne iskušenje identifikacije s državom, kada

nikad nisu prošli opozicijsku kušnju (!). Otuda ulogu kritičke opozicije preuzimaju slobodni intelektualci i samostalni mediji, gotovo kao u doba prosvjetiteljstva, kada su “filozofi” bili na sebe preuzeli javno zagovaranje liberalizacije režima. Samo se u takvim uvjetima, uvjetima “prosvijećenog despotizma”, i moglo dogoditi da samo u jednom danu “plane” cijela tiraža kritičkog romana “crnogorskog Chomskog” (*Oklop: priča o jednom neobičnom samoubistvu*, 2009), kao duhovni kruh nasušni...

Tako se može u općim crtama naznačiti okvir djelovanja Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske, njezinih pripadnika u njihovu dvojnomoj identitu, kao građana hrvatske demokratske države i kao članova crnogorskoga nacionalnog korpusa. Takva osjetljiva pozicija obvezuje na politički i intelektualno odgovorno ponašanje! Što znači na čuvanje vlastite autonomije, na odbijanje bilo kakve strančarske ili klanske logike, na demokratski imperativ da – kada je o Crnoj Gori riječ – sudjelujemo u slobodnoj razmjeni mišljenja i pritom uvijek vodimo računa o posljedicama i učincima naših stajališta na crnogorsku demokratsku i kulturnu javnost, na opće interese crnogorskog društva. Uostalom, kao što smo to i do sada činili.

U takvome se dubinski kriznom kontekstu pojavljuje naš Ljetopis.

Nekoliko riječi o sadržaju ovog broja.

U našoj stalnoj rubrici “Kronika” bilježimo najprije glavne kvalitativne dosege Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske u čuvanju i razvijanju vlastite kulturne autonomije, koji se još od 2003. godine, programski koncipiraju i organizirano ostvaruju preko “Dana crnogorske kulture”. O tome piše najpoznatija osoba, njihov idejni inicijator i neumorni organizator, Radomir

Pavićević, koji navodi glavne oblike predstavljanja crnogorskih umjetničkih vrijednosti (glazbenih, slikarskih, kiparskih, kazališnih, filmskih) građanima Hrvatske u proteklom dvogodištu 2008/2009. Po njegovoj ocjeni, „Dani“ su se nedvojbeno afirmirali kao kulturno-vrijednosni način integracije u hrvatsko društvo, koji je „prepoznat i priznat kao model koji bi mogle slijediti i druge crnogorske iseljeničke grupacije u Evropi, uz potporu državnih i kulturnih institucija Crne Gore“.

Zatim bilježimo punu desetu obljetnicu nada-sve intenzivne i plodne suradnje Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske s njezinim strateškim partnerom Maticom crnogorskom. U više smo navrata, i na ovim stranicama, isticali činjenicu da se duhovni profil naše Zajednice najsazetije može izraziti ako je predstavimo kao „zagranični“ kulturnipunktMatice-budućnosne nacionalne jezgre koja nudi mogućnost okupljanja i skladnog djelovanja domovinske i iseljene Crne Gore. Uz puno međuosobno uvažavanje i autonomiju Zajednice u toj tako bliskoj suradnji. Premda su obljetničarski tekstovi gotovo neminovno svečarski, ipak je kroničar te suradnje, ugledni crnogorski intelektualac i generalni sekretar Matice te glavni i odgovorni urednik časopisa „Matica“, Marko Špadijer uspio naći pravu mjeru u prikazu i vrednovanju domašaja duhovnog zračenja Matice kao općenacionalnoga kulturnog pokreta i u hrvatskoj sredini.

Kao „Događaj godine“ (2009) izdvojili smo umjetnički jubilej našega Miodraga Mija Adžića, vrhunskog scenografa i slikara, koji je u više od četiri desetljeća profesionalnog stalnog angažmana samo u HNK-Split postavio scenografiju za preko dvjesto predstava, a u brojnim kazalištima u bivšoj Jugoslaviji i svijetu, na televiziji i filmu, ostvario

još stotinjak projekata. Tim je povodom objavljena i reprezentativna monografija o umjetničkom stvaralaštvu Mija Adžića „Retrospektiva kazališne scenografije 1964-2004“. Matična je država ovom prilikom osvijetlala obraz i s punim je pijetetom odala priznanje autoru, organizirajući impresivnu retrospektivnu izložbu njegovih radova u Plavom dvorcu na Cetinju. Jezgrovitim prikazom ovog jubileja *Ljetopis* se pridružuje, tekstom našeg suradnika Danila Ivezića i slikama na svojim koricama, općim izrazima poštovanja i priznanja koje naš Mijo Adžić zaslužuje kao čovjek i umjetnik.

U rubriku „Studija“ uvrstili smo sjajan tekst sveučilišnog profesora Pavla Jovanovića, koji je preminuo u jesen 2008. godine nakon duge i teške bolesti. Izabrali smo njegovu studiju o crnogorskoj političkoj kulturi, ne samo zato što nam je tematski prevažna, nego i zato što je riječ o iznimnom spoju teorijske vrsnoće, metodološke strogosti i istraživačke analitičke preciznosti. Odajući i na ovaj način hommage vrhunskom intelektualcu, teorijskom politologu i empirijskom istraživaču te piscu potresne porodične sage „Put u Karadag“, želim naglasiti da je njegova knjiga „Zapisi o politici“ (2007), o čijim smo kvalitetama pisali u prošlom broju, s pravom izabrana da bude prva knjiga u biblioteci „Luča“ kao uzor i mjera najviših duhovnih ambicija toga izdavačkog pothvata.

U stalnoj rubrici „Ogledi“ javnosti predstavljamo znalačke tekstove dvojice hrvatskih politologa mlađe generacije.

Prvi je članak magistra politologije Steva Đuraškovića, radna verzija njegova ambicioznog istraživačkog projekta (njegove doktorske disertacije, koju izrađuje kao znanstveni novak-asistent na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, pod mentorstvom prof.

dr.sc. Tihomira Cipeka) o „politikama povijesti u Hrvatskoj i Slovačkoj u 1990-ima“. Politika povijesti, kao disciplina, analizira i vrednuje ideološke i simboličke funkcije interpretacije povijesti od strane političkih aktera u legitimiranju njihovih političkih pozicija. Autor svoju pažnju fokusira na temeljni problem: proučavanje odnosa političke moći i uporabe povijesti, te na njihov utjecaj na formiranje nacionalnog identiteta. Nakon urušavanja tzv. komunizma erupcija je dotad potiskivanih nacionalnih sjećanja usporila demokratsku konsolidaciju zemalja srednje i istočne Europe. Osobito je interesantan slučaj Hrvatske i Slovačke, gdje su se građani većinski opredijelili za nacionalističku politiku HDZ-a u Hrvatskoj i HZDS-a u Slovačkoj. Upravo su politike nacionalnog identiteta HDZ-a i HZDS-a u 1990-ima, presudno formirane politikama povijesti, dovele do stvaranja demokratski deficitarne političke kulture o objema zemljama.

Tin Gazivoda, pasionirani borac za ljudska prava, ravnatelj nevladinog Centra za ljudska prava (iz kojeg je svojedobno bio izabran u prvi saziv civilnog Vijeća za nadzor tajnih službi) pozabavio se temom ljudskih prava u Republici Hrvatskoj. Uspostavom višestranačke demokracije, nova je Hrvatska na općoj razini normirala ljudska prava u skladu s međunarodnim standardima. Autor pomno analizira mukotrpan put od normiranja ljudskih prava u suvremenoj Hrvatskoj do njihove provedbe, odnosno do pokušaja postizanja održivosti ostvarenih standarda na području zaštite ljudskih prava. Podrobno se pozabavio pitanjem koliko je daleko Hrvatska došla na putu od normiranja ljudskih prava do primjene tih prava na razini svakodnevnog života. U tom sklopu posebno razmatra utjecaj najprije procesa približavanja Europskoj Uniji, a zatim i velike

ekonomske krize na stanje ljudskih prava u nas. Zaključuje kako je, u odnosu na stanje tijekom devedesetih godina, „Hrvatska poprilično daleko došla na putu od normativnih rješenja do primjene, ali i kako je pitanje održivosti dostignutih standarda ljudskih prava u ovoj 2010. godini još uvijek neizvjesno“.

U ovom broju imamo i novu rubriku „Priča“, u kojoj objavljujemo dva umjetnički snažna kazivanja.

U prvome veliki slikar i književnik Dimitrije Popović evocira posljednje godine teške bolesti velikoga svjetskog književnika Danila Kiša. Susreće se Dimitrije s njime tih godina na Cetinju i u Parizu. U svojim sjetnim i analitički preciznim sjećanjima na te susrete, sugestivno iskazuje svoje prijateljske osjećaje brižnosti i uvjerljivo dočarava duhovnu snagu s kojom se Danilo suočavao s neminovnim.

Slijedi efektna kratka pripovijest Zorka Popovića. Ovo umjetnički uvjerljivo i jezično autentično kazivanje na jeziku naših pređa, ugledni crnogorski književnik Zuvdija Hodžić, akademik DANU, visoko je ocijenio kao djelo „umjetnika izuzetnog dara“, koji nam je ispričao „svoju ali i našu ‘storiju’, tipičnu za crnogorsku porodicu čije ‘pretke i potomke’ ne zaobilaze ni ratovi, ni pogibije, ni razgovori o bojevima i junačkom učešću plemenika u njima, ali i prirodnoj potrebi da se zna ‘đe im počivaju kosti’“.

U stalnoj rubrici „Naši uglednici“ najzad predstavljamo i doktora (liječnika i znanstvenika), humanista i javnog radnika, neumornog pregaoca i omiljenog čelnika Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske dr. sc. Radomira Pavićevića. Za njegove vrhunske liječničke i znanstvene rezultate, predsjednik Republike Stjepan Mesić, u povodu Dana neovisnosti 7. listopada 2009,

odlikovao ga je "Redom Danice Hrvatske s likom Katarine Zrinske" za "osobite zasluge za zdravstvo, socijalnu skrb i promicanje moralnih društvenih vrednota" (na prijedlog Hrvatskog građanskog društva Crne Gore, Bokeljske mornarice i Dragovoljaca domovinskog rata iz Dubrovnika).

U rubrici „Razgovor o knjizi“ donosimo cjelovita izlaganja sudionika predstavljanja knjige autora ovih redaka (Dragutin Lalović, *Države na kušnji*, NZCH/Disput, 2008), koje je održano 11. svibnja 2009, u Novinarskom domu u Zagrebu. Uz autora knjige, sudjelovali su vodeći hrvatski politolozi, profesori Jovan Mirić Ivan Prpić i Damir Grubiša te vodeći srpski politikolog Milan Podunavac. Skup je moderirao Dušan Čizmić-Marović, filozof i publicist.

Rubrika „Knjige“ sadrži prikaze pet knjiga iz izdavačke produkcije Nacionalne zajednice. Dvije od prikazanih knjiga objavljene su u sklopu ranije pokrenute teorijskopolitičke biblioteke „Luča“ (u suradnji s istaknutim izdavačem „Disputom“), a djelo su dvojice vodećih crnogorskih politologa, univerzitetskih profesora Radovana Radonjića (*Montenegro – de te fabula naratur*) i Milana Popovića (*Protiv struje*). S žaljenjem konstatiram da smo, stjecajem okolnosti, uspjeli dobiti prikaz samo jedne od triju objavljenih knjiga u biblioteci „Zelene sveske“ (u suradnji s čuvenim izdavačem, hrvatskim „Antibarabarusom“ i crnogorskom „Plimom“ iz Ulcinja); riječ je o knjizi britkih komentara Andreja Nikolaidisa, *Sunčani dan na Plaza del Constitution*. Među prikazanim naslovima najširu je pažnju privukla knjiga *Tin Ujević i Crna Gora*, koju je s mnogo mara priredio mlađi crnogorski pjesnik Pavle Goranović; riječ je o projektu koji je realiziran u sklopu bliske suradnje Zajednice, i na izdavačkom planu, s Hrvatskim

građanskim društvom Crne Gore. Uvrstili smo i osvrt na već kultnu knjigu Dragana Radulovića, *Vitezovi ništavila*; uz prethodne njegove knjige, roman *Auschwitz caffè* i pripovijetke *Splav meduze*, objavljivanjem i ovog briljantnog „kataloga groteski“ Zajednica je hrvatskoj javnosti cjelovito predstavila iznimno književno djelo koje zaslužuje da bude prevedeno i dostupno svjetskoj čitateljskoj javnosti. Na kraju, uvrstili smo i recenziju knjige Mirka Kovača, *Grad u zrcalu*, kao naš mali znak pažnje i priznanja velikom piscu za njegov jubilej (rođen je u Petrovićima kod Nikšića, 26. prosinca 1938). Samo podsjećamo da je *Grad u zrcalu* dobio nagradu „Vladimir Nazor“ za najbolje prozno djelo u 2007, nagradu „Meša Selimović“ za najbolji roman u 2007. s područja Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, te „Trinaestojulsku nagradu“ – najveće crnogorsko nacionalno priznanje za 2008. godinu.

Nakraju, stalna tematska cjelina „Kulturni izlog Crne Gore“ sadrži pregled zbivanja u crnogorskoj književnosti u obuhvaćenom dvogodištu. Kao i u prošlim brojevima, poman odabir i znalačko vrednovanje tih dostignuća dugujemo našem stalnom suradniku, crnogorskom književniku i filozofu Draganu Raduloviću. Kulturni izlog je obogaćen i pregledom najvažnijih događaja iz kulturnog života Crne Gore, o kojima pouzdano piše naša stalna suradnica Rosanda Mučalica.

KRONIKA

Dani crnogorske kulture 2008-2009.

piše: Radomir Pavićević

Ideja predstavljanja crnogorske kulture u Hrvatskoj

„Dani crnogorske kulture“ sadržajna su okosnica kulturnih programa Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske, sretno pronađen oblik njegovanja naše kulturne autonomije i jačanja naše nacionalnesamosvijesti, kvalitetnog predstavljanja crnogorskih umjetničkih vrijednosti (glazbenih, slikarskih, kiparskih, kazališnih, filmskih) građanima Hrvatske. To je naš način integracije u hrvatsko društvo, koji je prepoznat i priznat kao model koji bi mogle slijediti i druge crnogorske iseljeničke grupacije u Evropi, uz potporu državnih i kulturnih institucija Crne Gore.

„Dane crnogorske kulture“ pokrenuli smo još 2003. godine. Zamišljeni su kao kvalitetni kulturni programi NZCH, u punoj suradnji i osloncu na Ministarstva kulture i medija Vlade Crne Gore, kao zajednička briga u njihovu koncipiranju i realizaciji. Programi obuhvaćaju filmove (igrane i dokumentarne), izložbe (akademskih slikara, kipara i karikaturista), kazališne predstave (monodrame i predstave sa do 10 učesnika), koncerte (opernih pjevača, pijanista i gitarista), nastupe folkornih grupa i pjevača narodne i zabavne muzike. Svake godine s Ministarstvom kulture Vlade Crne Gore definiramo programe koji članove naše nacionalne zajednice i zainteresiranu hrvatsku javnost upoznavaju s kulturnim dosezima naše matične zemlje.

Posljednjih godina „Dani crnogorske kulture“ traju čitavu godinu a odvijaju se u svim sjedištima naših udruženja, s preporukom da se odvijaju u svim gradovima u kojima živi više od

20 pripadnika naše manjine.

U ovoj prilici valja podsjetiti da su prvi „Dani crnogorske kulture“ iz već daleke 2003. bili organizirani kao kulturni tjedan, u okviru Lučindanskih susreta. U nekoliko dana upriličene su tribine crnogorskih književnika mlađe generacije iz Crne Gore **Balše Brkovića**, **Ognjena Spačića** i **Aleksandra Bečanovića** (s **Igorom Lasićem** kao moderatorom); predstavljeno je i književno djelo suvremenog barda **Mirka Kovača**.

Otada su protekle godine. Ispunjene bogatim i raznovrsnim kulturnim sadržajima, kojima se naša mala Crna Gora predstavila u svojem najboljem umjetničkom i duhovnom liku. I najzahtjevnija publika mogla je uživati u koncertima vrhunskih pijanista poput **Ratimira Martinovića** iz Kotora (4 koncerta; na prvome je njegova virtuozna izvedba klasičnih Bachovih Goldbergovih varijacija izmamila ovacije rafinirane zagrebačke publike), **Bojana Martinovića** sa Cetinja (2 koncerta), **Milice Vicković** iz Kelna (2 koncerta), **Kosane Radojević** iz Podgorice (2 koncerta); ili pak sjajnih gitarista poput **Srdana Bulatovića**, **Darka Nikčevića** (4 koncerta) i **Danijela Cerovića** iz Nikšića. Ili u vrhunskim nastupima velikoga violinista **Romana Simovića** (2 koncerta; jedan u suradnji s R. Martinovićem) i **Vilija Ferdinandija** iz Podgorice (2 koncerta). Ili pak u iznimnim pjevačkim nastupima sopranistice **Marine Cuce** iz Kotora (5 koncerata), mecosopranistice **Amande Stojović** iz Herceg Novog (2 koncerta), **Dua Amarili** (4 koncerta) i sopranistice **Aleksandre Vojvodić** iz Bara (u pratnji **Ane Vukezić** iz Bara). Izvedeni programi mlađe generacije crnogorskih umjetnika oduševili su preko 7000 posjetilaca (samo u dvije koncertne dvorane „Vatroslav Lisinski“ i Mramornoj dvorani u Rijeci). Ta talentirana generacija pijanista i gitarista, s osvojenim

najprestižnijim međunarodnim nagradama i priznanjima, Crnu Goru čini prepoznatljivom punktom na kulturnom krajoliku svijeta. Jednako impresivan dojam na sve nas ostavile su i izložbe crnogorskih slikara i kipara: uživali smo u slikama baroka starih majstora iz Pomorskog muzeja Kotor, u djelima akademskih slikara **Muja Jovičevića** sa Cetinja, **Natalije Đuranović**, **Ele Božović** i **Nikole Simanića** iz Podgorice, **Maje Đurić Aličković** iz Budve, **Gorana Četkovića** iz Sutomora, kipara **Miodraga Šćepanovića** iz Kolašina, karikaturista i slikara **Luke Lagatora** sa Cetinja i **Darka Drljevića** iz Kolašina. Taj program je nadopunjen hrvatskim slikarima crnogorskog porijekla, izložbama **Dimitrija Popovića**, **Mija Adžića** i **Stevana Luketića**. Plodnu bilancu upotpunjuju i „Dani crnogorskog filma“, u sklopu kojih su prikazani filmovi iz povijesti Crne Gore (među kojima se izdvaja „Krunisanje Kralja Nikole“), dokumentarni filmovi crnogorskih autora, kao i igrani filmovi redateljice **Marije Perović**, te redatelja **Željka Šošića**, **Živka Nikolića** i **Nikole Vukčevića**. Tome valja dodati i kazališne predstave Crnogorskog narodnog pozorišta, NVO „Altera art“, Centra za kulturu Kolašin, kao i monodrame nekoliko izvođača među kojima se mogu istaknuti nenadmašne izvedbe **Slobodana Marunovića** („Potonja ura Njegoševa“, u više navrata) i **Dragice Tomas** („Znakovi pored puta“). Takvi kvalitetni koncerti, izložbe i predstave ostavili su snažan dojam na kulturnu javnost Hrvatske. Ne samo u Zagrebu, nego i u drugim gradovima gdje djeluju udruženja Nacionalne zajednice. Nažalost, ne i u svima, što zbog objektivnih organizacijskih poteškoća, što zbog nesnalaženja vodstava nekih naših udruženja, odnosno nedovoljnog razumijevanja nekih lokalnih organa vlasti i uprave.

Važno je istaknuti da bi realizacija takvih programa bila nezamisliva bez uske suradnje s Ministarstvom kulture i medija Crne Gore, a kasnije i sa Zavodom za prosvjetno-kulturnu i naučnu suradnju. Takvu smo podršku dobili i od Savjeta za nacionalne manjine, koji je naše dane kulture istaknuo kao primjer koji može biti instruktivan i za druge nacionalne manjine u Hrvatskoj. U širem smislu, integralnim dijelom predstavljanja crnogorskih vrijednosti i kulture u Hrvatskoj može se smatrati naše višegodišnje nastojanje da u sklopu naših velikih okupljanja (kao što su Petrovdanski sabor i Lučindanski susreti) posredujemo u povezivanju crnogorskih i hrvatskih gradova, potičući ih na kulturnu razmjenu i na druge oblike suradnje. Dosada smo tako predstavili Kotor, Budvu, Bar, Kolašin, Nikšić, Podgoricu i Bijelo Polje. Svaki se predstavio s kulturnim vrijednostima svoga kraja. Često se ističe da smo most suradnje i prijateljstva između Hrvatske i Crne Gore, pri čemu uvijek moramo voditi računa o tome da precizno znamo svoje mjesto u tom povezivanju, da ne dozvolimo da do izražaja dođu privatni interesi i osobne ambicije pojedinaca (čega je, nažalost, bilo i još ima).

„Dani crnogorske kulture“ 2008.

Filmovima velikoga crnogorskoga i jugoslavenskoga redatelja **Živka Nikolića** započeli su „Dani“ 2008. U programu „Dani crnogorskog filma“ u Zagrebu su 15. i 17. veljače prikazani njegovi dokumentarni (*Biljeg, Prozor, Marko Perov*) i igrani filmovi (*Čudo neviđeno, Ljepota poroka i U ime naroda*). Cijeli je program ponovljen u Splitu (29. veljače, 1. i 2. ožujka) i u Rijeci (25. i 31. ožujka). Uoči prikazivanja filmova, 15. veljače upriličeno je i predstavljanje monografije *Iskušavanje filma, Živko Nikolić i njegovo filmsko djelo*, o kojoj su govorili:

Dragan Radulović, Novica Samardžić i autorica **Božena Jelušić**. Predstavljaju je prisustvovao i veliki broj kulturnih i javnih radnika Zagreba i Hrvatske.

U programu „Suvremenicrnogorski umjetnici“, koji je realiziran u Rijeci i Splitu, predstavljeni su crnogorski karikaturisti svjetskog ugleda, **Darko Drljević** i **Luka Lagator**; izložbe njihovih radova otvorene su 16. travnja (Rijeka – Muzej grada Rijeke) i 8. svibnja (Split- galerija HULU).

U Splitu je 8. svibnja gostovalo i amatersko pozorište iz Kolašina (Crna Gora) s predstavom „**Conekt bolan, conekt**“.

Tradicionalni „Petrovdanski sabor Crnogoraca“ održan je u Golubinjaku 12. srpnja, u organizaciji Nacionalne zajednice Crnogoraca Rijeke. U kulturnom dijelu programa učestvovali su kvartet „**Misterija**“, pjevač **Zdravko Đuranović**, CKUD „**Morača**“, DPC „**Peroj 1657**“, pjevačke grupe „**Montenegro**“ iz Zagreba i „**Montenegrine**“ iz Rijeke. Događanja su zabilježili Riječka TV, „Novi list“, RTCG (posebna reportaža) i „Pobjeda“. Dan kasnije održana je svečana akademija povodom dana državnosti Crne Gore 13. jula, na kojoj je nastupio kvartet „**Misterija**“.

U okviru suradnje s galerijom „Zvonimir“ u Zagrebu je 1. rujna otvorena izložba crnogorskog akademskog slikara **Gorana Četkovića**, kojom su počela kulturna događanja u drugom dijelu godine. Izložbu su otvorili ambasador Crne Gore u Republici Hrvatskoj **Branko Lukovac**, Ravnateljica Ministarstva kulture Republike Hrvatske **Jasminka Lokas-Strpić**, gradonačelnik Grada Zagreba **Milan Bandić**, kustosica galerije „Zvonimir“ **Zrinka Pillauer-Marić**, uz prisutnost velikog broja uzvanika i gostiju. Informaciju o izložbi objavljene su na TV-u (emisija „Prizma“) i

u tisku (list „Pobjeda“).

Izložbe ovog autora organizirane su zatim i u Puli 11. studenog (u galeriji INK „Vincet“). Izložbu je otvorio povjesničar umjetnosti **Ante Mihovilović**, uz prisustvo velikog broja uzvanika i gostiju. Pulska televizija i „Glas Istre“ objavili su informaciju o tome. A potom i u Splitu 11. prosinca (u galeriji „Salon Galic“ HULU Splita). Izložbu je otvorio akademski slikar i scenograf **Mijo Adžić**, a otvaranju su prisustvovali ugledni kulturni radnici Grada Splita i veći broj uzvanika i gostiju. (O čemu je izvijestio list „Pobjeda“).

U suradnji s ambasdom Crne Gore u Republici Hrvatskoj i Gradom Zagrebom, u galeriji „Karas“ organizirana je 3. listopada izložba „Pogled na suvremenu crnogorsku umjetnost“, na kojoj je predstavljeno 29 autora iz Crne Gore među kojima su: **Vojo Stanić, Mihailo Jovičević, Vojo Tatar, Ratko Odalović** i drugi. Otvaranju izložbe prisustvovao je veliki broj uzvanika i gostiju, među kojima i pročelnik gradskog Ureda za kulturu **Duško Ljuština**, državni tajnik u Ministarstvu kulture RH mr.sc. **Jasen Mesić**, predsjednik Savjeta za nacionalne manjine **Aleksandar Tolnauer** i mnogi drugi.

Suvremeni crnogorski teatar predstavljen je s dvjema monodramama. U Zagrebu 27. rujna, u Puli 28.-oga i u Rijeci 29. rujna nastupila je poznata crnogorska glumica **Dragica Tomas** s monodramom „Znakoviporedputa“ (prematekstu Iva Andrića). U Zagrebu je nastup organiziran u dvorani Centra za kulturu Trešnjevka (preko 250 gledatelja, u publici su bili i zastupnici Hrvatskog sabora, predstavnici Grada, glumci zagrebačkih kazališta). Nastup Dragice Tomas zabilježili su „Prizma“ i „Pobjeda“.

U Rijeci je 24. studenoga, a potom i dan kasnije u Zagrebu, nastupio poznati i omiljeni crnogorski

glumac **Slobodan Marunović** s impozantnom monodramom „Potonja ura Njegoševa“ (redatelj **Blagota Eraković**) u okviru obilježavanja 10. godišnjice izvođenja prve predstave iz Crne Gore u Republici Hrvatskoj nakon 1990. Kao i uvijek, s iznimnim uspjehom i oduševljenjem brojne publike. Nastup je zabilježen u „Prizmi“ „Pobjedi“ „Vijestima“ „Republici“, RTCG.

„Lučindanski susreti“ održani su u 25. listopada u Zagrebu u organizaciji „Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore Montenegro“ - Zagreb. Brojem prisutnih Crnogorki, Crnogoraca, prijatelja Crne Gore, uzvanika i gostiju premašili su dotadašnja okupljanja. U Kongresnom centru zagrebačkog Velesajma bilo je prisutno preko 700 učesnika. Manifestacija je organizirana pod pokroviteljstvom gradonačelnika Grada Zagreba i po svojim je karakteristikama ušla u kulturna događanja – „Jesen u Zagrebu“. Grad gost je bio **Bar** čiji su predstavnici prisustvovali Lučindanskom druženju (**Branka Nikezić** - predsjednica Skupštine Opštine). Središnji dio kulturnog programa pripao je ženskom Zboru „**Antivari musica**“ iz Bara. Lučindanskim susretima prisustvovali su predstavnici Vlade Republike Hrvatske, Grada Zagreba, direktor Centra za iseljenike Crne Gore prof.dr.sc. **Milan Vukčević**, predstavnici ambasade Crne Gore u Republici Hrvatskoj. U programu su osim ženskog zbora iz Bara učestvovali pjevačka grupa „**Montenegro**“, KUD „**Izvor**“ iz Kranja; CKUD „**Morača**“ iz Kranja, DPC „**Peroj 1657**“ iz Peroja. Događanja je zabilježila RTCG i prikazala u posebnoj emisiji, a o njima je pisao i list „Pobjeda“.

Na XI. smotri kulturnog stvaralaštva nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj 9. studenoga crnogorsku nacionalnu manjinu predstavljali su kvartet „**Misterija**“ kao članovi

„Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore Montenegro“ - Zagreb.

„**Dani crnogorske kulture**“ 2009.

„Dani“ su te godine započeli koncertom „Dobro veče Crna Goro“, nastupom KUD „**Kanjnoš**“ iz Budve. Koncert je održan najprije u Zagrebu (Centar za kulturu Trešnjevka) 6. travnja; s Budvanima je nastupila i pjevačka skupina „Montenegro“ iz Zagreba. Koncertu je prisustvovao veliki broj uzvanika i gostiju (preko 250), zatim u Puli (dvorana INK) 8. travnja (s izuzetno velikim odazivom, preko 500 gostiju), na kraju, u Rijeci (Talijanski dom) 9. Travnja. S Budvanima je nastupio orkestar KUD „**Fratellanza**“ talijanske nacionalne manjine iz Rijeke (preko 150 gostiju i uzvanika).

U sklopu „Dana“ gostovao je glumac **Vojo Krivokapić** s monodramom *Bizmismen*. Predstave su održane u Zagrebu, 27. travnja (u Češkom domu; prisustvovalo je preko 150 uzvanika i gostiju), u Puli 28. travnja (u Zajednici Talijana Pule Circolo, uz prisustvo preko 80 uzvanika i gostiju), u Rijeci 29. travnja (u Slovenskom domu KPD „Brezovica“, uz prisustvo preko 80 uzvanika i gostiju), u Splitu 30. travnja (u Gradskom kazalištu mladih, uz prisustvo preko 100 gostiju i uzvanika).

U povodu Dana nezavisnosti Crne Gore 21. svibnja, NZCH, u suradnji s Koordinacijom vijeća crnogorske nacionalne manjine na području RH, Vijećem crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba i Ambasdom Crne Gore u Republici Hrvatskoj, organizirala je svečani koncert u Hrvatskom glazbenom zavodu. Svečanosti je prisustvovalo preko 350 uzvanika i gostiju među kojima predstavnici Diplomatskog kora u Republici Hrvatskoj, saborski zastupnici,

gradonačelnik Grada Zagreba i drugi. Koncert su izvele mlade crnogorske umjetnice **Aleksandra Vojvodić** (sopran) i **Ana Vukezić** (klavir).

Zajednica Crnogoraca Splita organizirala je u okviru „Dana crnogorske kulture“ predstavljanje suvremenih crnogorskih književnika po nazivom „Crnogorska književnost diskontinuiteta“. Učestvovali su književnici: **Jelena Nelević**, **Vladimir Vojinović** i **Jovan Nikolaidis** (moderator: **Predrag Lucić**). Svrha ovakvog predstavljanja je regionalno povezivanje mladih crnogorskih autora s mladim piscima iz Dalmacije. Predstavljanje je organizirano u knjižari „Profil“ u Splitu 27. svibnja.

Petrovdanski sabor 2009. održan je 11. srpnja na Platku, uz učešće preko 500 učesnika, gostiju i uzvanika. Saboru su iz Crne Gore prisustvovali: izaslanik predsjednika Crne Gore Filipa Vujanovića dr. sc. **Ivan Leković**; izaslanik predsjednika Skupštine Crne Gore Ranka Krivokapića, poslanik u Skupštini **Obrad Stanišić**; specijalni izaslanik predsjednika Vlade Crne Gore Mila Đukanovića ambasador **Goran Rakočević**. U kulturnom dijelu programa nastupili su KUD „Zahumlje“- Nikšić, DPC „Peroj 1657“-Peroj, pjevačka grupa „Montenegro“- Zagreb, pjevačka grupa „Montenegrine“- Rijeka; KD „Izvor“- Kranj i CKUD „Morača“- Kranj. Uoči sabora održana je Svečana akademija u čast 13. jula – Dana ustanka i Dana državnosti Crne Gore, na kojoj je nastupilo KUD „Zahumlje“. Prikazan je i film „Trinaesti jul“ i održana tribina „Crnogorska sadašnjost“ (uz učešće predstavnika Matice crnogorske).

Tradicionalna fešta godišnjice doseljenja Crnogoraca u Peroj obilježena je i ove godine 18. srpnja. Manifestaciji su prisustvovali uzvanici i gosti iz Republike Hrvatske i Crne Gore, u organizaciji DPC „Peroj 1657“-Peroj.

Dokumentarni film „**Preci i potomci**“ prikazan je 1. listopada u Crnogorskom domu u Zagrebu, u povodu 20-te godišnjice povratka posmrtnih ostataka kralja Nikole, kraljice Milene, princeza Vjere i Ksenije u Crnu Goru. Projekciji je prisustvovalo preko 100 uzvanika i gostiju.

Predstava „**Oro iz bajke**“ podgoričkog gradskog pozorišta igrana je u Zagrebu 15. listopada (u Centru za kulturu Trešnjevka). Predstavi su nazočili brojni gosti i uzvanici (preko 200 osoba).

U suradnji s Muzejom Mimara organizirana je 16. listopada izložba slika glasovitoga crnogorskog umjetnika **Voja Stanića**. Otvaranju izložbe prisustvovao je veliki broj uzvanika i gostiju. Izložbu je otvorio ministar kulture Republike Hrvatske mr. sc. **Božo Biškupić**. Izložba je u sredstvima informirana ocijenjena kao vrhunski kulturni događaj u Zagrebu. Pomoć u realizaciji izložbe pružio je Grad Zagreb.

Lučindanski susreti 2009. održani su, kao i svake godine u Zagrebu, 24. listopada. Na njima se okupio rekordni broj učesnika (preko 800). Grad gost je bilo **Bijelo Polje** čiji predstavnici su bili prisutni na manifestaciji: sekretar opštine Milan Obradović i predsjednik KUD Bjelopoljski tamburaši Izet Smailagić. U kulturnom dijelu programa nastupili su sjajni „**Bjelopoljski tamburaši**“, DPC „**Peroj 1657**“-Peroj, pjevačka grupa „**Montenegro**“-Zagreb; CKUD „**Morača**“-Kranj i KD „**Izvor**“-Kranj. Pokrovitelj je bio gradonačelnik Grada Zagreba. Prisustvovao je veliki broj uzvanika iz javnog i kulturnog života Grada i Republike, među kojima i predsjednik Savjeta za nacionalne manjine g. **Aleksandar Tolnauer**, kao i naši stalni gosti i suradnici iz Matice crnogorske, g. **Branko Banjević** i **Marko Špadijer**.

Izložba akademskog slikara **Ratka Odalovića** u okviru „Dana crnogorske kulture“ započela je

u Puli 12. studenoga, nastavljena u Umagu 23. studenoga i Labinu 2. prosinca. Značajnu pomoć u organizaciji izložbi pružila je Istarska županija, a na otvorenjima su bili prisutni predstavnici gradova-domaćina i Istarske županije. O umjetničkim radovima su govorili istaknuti likovni kritičari **Cvajner Ostojić** iz Pule i **Iva Körbler** iz Zagreba.

„Dani“ su obogaćeni nastupom ansambla „**Alata**“ iz Podgorice, koji su svoj repertoar predstavili u Zagrebu 26. studenoga (u Centru za kulturu Trešnjevka, uz 250 gostiju i uzvanika), u Puli 27-oga (u dvorani hotela Pula, uz preko 100 prisutnih) i Umagu 28-oga (u dvorani talijanske zajednice i prisustvu preko 150 gostiju i uzvanika).

Tjedan crnogorske kulture u Umagu održan je od 23. do 28. studenoga. Izuzetno uspješna manifestacija u čijoj su organizaciji sudjelovali Pučko učilište, Muzej grada Pule, Gradska knjižnica i „Društvo Crnogoraca i prijatelja Crne Gore Bujština“-Umag. U okviru manifestacije otvorena je izložba slika i crteža **Ratka Odalovića**, nastupilo je DPC „Peroj 1657“, prikazani su dokumentarni filmovi **Živka Nikolića**, nastupila grupa „**Alata**“ i organizirana degustacija crnogorske kuhinje.

Dani crnogorskog **dokumentarnog filma** održani su kao trodnevna kulturna manifestacija u Rijeci 26, 27. i 28. studenoga, s idejom da kasnije bude organizirana i u ostalim gradovima Hrvatske. Manifestacija je organizirana uz pomoć Grada Rijeke. Nastavak slijedi u 2010. organizacijom projekcija u Zagrebu, Osijeku, Puli i Splitu.

Izložba fotografija **Peđe Donovića** „Testament“ organizirana je u Splitu 4. prosinca u galeriji Ministarstva kulture RH i uz nazočnost velikog broja uzvanika i gostiju. Zatim je isti postav izložbe javnosti predstavljen 21. prosinca u Samoborskom

muzeju grada Samobora. Izložbu je otvorio naš čuveni slikar **Dimitrije Popović**. Pomoć u realizaciji izložbe, izradi kataloga, pružila je Zagrebačka županija, jer je suorganizator izložbe bio Predstavnik crnogorske nacionalne manjine Zagrebačke županije). Otvorenju je prisustvovao veliki broj uzvanika i gostiju, predstavnici grada Samobora i Zagrebačke županije.

Sve manifestacije su bile izuzetno posjećene i praćene priložima u emisiji „Prizma“ HTV-a, dnevnim novinama u Crnoj Gori, lokalnim glasilima, RTCG- satelitski program i, razumije se, u našem „Crnogorskom glasniku“.

Sve te programe NZCH je realizirala zajedno sa svojim udruženjima: Društvo Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Montenegro“ Zagreb; Nacionalna zajednica Crnogoraca Rijeke; Zajednica Crnogoraca Splita; Zajednica Crnogoraca Pule; Društvo Crnogoraca i prijatelja Crne Gore Osječko-baranjske županije, Osijek; Društvo Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Bujština“, Umag; Zajednica Crnogoraca Karlovac, Zajednica Crnogoraca Rovinj. Često i u suradnji s DPC „Peroj 1657“, unatoč tome što to kulturno društvo formalno nije član naše Nacionalne zajednice.

Zaključne napomene

Ključni je i trajnih zadatak naših udruženja omogućiti primjerenu integraciju pripadnika naše nacionalne zajednice, kao hrvatskih građana, u hrvatsko društvo, što je moguće samo kao naš doprinos demokratizaciji i modernizaciji društva u kojem živimo. Još određenije, samo vlastitim ili zajedničkim kulturnim programima možemo stvarno pridonijeti obogaćivanju i afirmaciji sredina u kojima živimo. Nije samo naše ustavno pravo nego je i naša ljudska i politička obaveza da damo doprinos kvaliteti kulturnog života sredina

u kojima živimo, samosvjesno očitujući svoju nacionalnu prepoznatljivost, ne prepuštajući se čarima asimilacije. Njegujući našu kulturnu autonomiju, unapređujemo i kvalitete života naših sredina, zajedno sa svim drugim društvenim akterima u mjestima u kojima živimo. Samo se tako može suzbiti stalna opasnost od sektaštva i samozadovoljstva, s jedne strane, kao i od pokušaja destrukcije i dezintegracije Zajednice, s druge strane. Nacionalne zajednice zato i postoje da promišljeno i aktivno jačaju samobitnost i transgeneracijsko očuvanje osobnoga pluralnog identiteta svojih članova.

Da smo u realizaciji naših programa bili uspješni, te rezultate umnogome dugujemo bliskoj i plodnoj suradnji s kulturnim društvima „Perojem“, „Moračom“ i „Izvorom“ iz Kranja, s nacionalnim manjinskim zajednicama u Hrvatskoj, kao i s našim strateškim partnerima u Crnoj Gori (Matica crnogorska, Hrvatsko građansko društvo). Uskoro će ova Zajednica imati i zajedničke programe s nacionalnim udruženjima crnogorskog iseljništva iz Beča, Budimpešte, Lovćenca i B. Gradiške. Samo takvom kulturnom internacionalizacijom i suradnjom mogu se primjereno konstituirati i djelatno afirmirati, po uzoru na samosvjesno povijesne narode, Evropska i Svjetska asocijacija crnogorskog iseljništva, kao organizacijski jamac naše zajedničke budućnosti. Iskustvo je pokazalo da se takve asocijacije ne mogu oktroirati, da se moraju strpljivo i pažljivo graditi odozdo, od crnogorskih udruženja koja doista demokratski okupljaju naše ljude u pojedinim zemljama, da takve asocijacije moraju biti nezavisne i da se samo kao takve mogu s povjerenjem osloniti na temeljne institucije matične države kao što su Matica crnogorska i Ministarstvo kulture Vlade Crne Gore. Takve

su nam asocijacije životno potrebne i zato da se koordinira i potiče organiziranje udruženja u zemljama u kojima je crnogorsko iseljništvo raspršeno i izloženo gubitku samopoštovanja.

Dužan sam na kraju izraziti našu punu i iskrenu zahvalnost Savjetu za nacionalne manjine, Ministarstvu kulture i medija Crne Gore, kao i našim članovima, koji su sufinancirali održavanje naših „Dana crnogorske kulture“.

Zainteresiranog čitatelja upućujem na našu web stranicu na kojoj može naći opširnije i potpunije informacije o svim navedenim i drugim aktivnostima naše Nacionalne zajednice, koje su u ovom pregledu mogle biti samo nabrojane (vidjeti: www.vijeće-crnogoraca-zagreb.hr).

Deset godina povjerenja

(povodom desetogodišnje saradnje Matice crnogorske i Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske)

piše: Marko Špadijer

Kada smo 1995. godine došli u Zagreb kao predstavnici crnogorskih NVO, zatekli smo diferencijaciju u crnogorskom korpusu u Hrvatskoj. Oni koji su nastojali da regulišu status ravnopravnog građanina države imali su razne neprijatnosti, često i od naših sunarodnika. Moji stari prijatelji bili su angažovani da u hrvatskoj javnosti speru omrazu i amnestiraju Crnu Goru zbog sramotne vojne akcije na Konavle i Dubrovnik. Strasno su pomagali svaki pokret koji je bio usmjeren na očuvanje dostojanstva Crne Gore i bili zaneseni, često i nerealnim, željama da pomognu sticanju nezavisnosti Crne Gore.

Matica crnogorska se u to vrijeme nosila sa ratničkim strastima, jednouljem i netolerancijom jednog suludog državnog projekta koji je razarao crnogorsku multietničku i multikulturnu strukturu. Građani Crne Gore koji su Crnu Goru držali za jedinu domovinu, u njoj su se osjećali strancima, a iseljenička društva po svijetu bila su napuštena od svoje zemlje i prepuštena drugima.

Rastao je pokret otpora jednoj pogubnoj politici i patriotska solidarnost u čijem je epicentru bila Crna Gora i njena sudbina.

Matica crnogorska definisala je programsku osnovu zalaganja za suverenost manifestom *Crna Gora pred izazovima budućnosti*.

Matica šalje javne poruke dijaspori: *Čovjek bez domovine je drvo bez korijena, plijen svakog vjetra...U današnjem svijetu kulturna posebnost najbitnije je obilježje svakog naroda i pojedinca. Jedino tako se*

možete integrisati u novu sredinu i sačuvati se od asimilacije...

Uspostavila je dobru komunikaciju sa novoformiranim crnogorskim udruženjima, posebno u Americi i Australiji, i angažovala da se na Cetinju 2000. godine održi svjetski kongres iseljenika.

Ovaj kongres je u najvećoj mjeri reprezentovao etnički, vjerski i kulturni karakter Crne Gore, a svojom riješenošću da se bori za ideal državne nezavisnosti naše iseljništvo se svrstalo uz suverenističke snage u Crnoj Gori.

Nacionalna zajednica Crnogoraca u Hrvatskoj na tom kongresu, po dubini promišljanja, prognoza i političkih ocjena, nametnula se kao važan faktor borbe za crnogorsku emancipaciju. Mi smo u Matici shvatili važnost činjenice da u crnogorskoj zajednici u Hrvatskoj postoji izuzetan patriotski i intelektualni potencijal.

Kontakti uspostavljeni na kongresu i ideje koje će se kasnije uobličavati u programe predstavljaju početak saradnje između Matice crnogorske i Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske.

Od toga vremena mjerimo dane, godine i evo punu deceniju plodotvorne saradnje ove dvije dobrovoljne nevladine organizacije, prožete plemenitim nastojanjima da daju doprinos razvoju kulture, jačanju crnogorskog identiteta i povezivanju, poštovanju i razumijevanju dvije susjedne države u cilju stvaranja jednog civilizovanog evropskog prostora.

Upoznavanje i gotovo neformalni susreti pre-rasli su kroz desetogodišnju saradnju u međusobno poštovanje i puno povjerenje. Usaglašavanje programa između Matice i Zajednice postala je stalna praksa. Danas se to razvilo u organizovanu saradnju između Nacionalne zajednice i niza političkih i kulturnih institucija, na državnom i

lokalnom nivou u Crnoj Gori.

Matica je ostala adresa za sve inicijative i dom za sve njene zvaničnike, kao što su Zajednica i njezina udruženja i vijeća najprisnije pčelinje društvo Matice u Hrvatskoj.

Sjećanje na dugotrajnu saradnju Matice i Zajednice, mene kao jednog od učesnika, je živo, ali je događanja bilo toliko da ih tek zahvaljujući Godišnjacima Matice mogu donekle rekonstruisati.

Prva reakcija Matice na saznanje da jedna grupa vrijednih i posvećenih ljudi vodi crnogorsku zajednicu u Hrvatskoj bila je da im dodijelimo bronzanu plaketu Crnogorska vila (repliku spomenika Rista Stijovića potopljenim dobrovoljcima iz USA pred albanskom lukom San Đovani). Neđe kasnije su nam uzvratili srebrnom plaketom Zajednice, ali, srećom, nijesmo više posezali za medaljama i priznanjima.

U prvom dogovoru o saradnji između Matice i Zajednice založili smo se da otpočnemo izdavanje knjiga koja bi na stručan i kreativan način doprinosile očuvanju i jačanju crnogorskog identiteta i učvršćivanju crnogorsko-hrvatske kulturne saradnje.

Već naredne 2001. godine otpočela je, i do danas traje, saradnja u izdavanju publikacija. U ovih deset godina štampano je tridesetak vrijednih knjiga, što kao zajedničko izdanje Zajednice i Matice, što kao zasebno izdanje jedne od njih. Ove knjige birane su sa ciljem da doprinesu boljem informisanju o vrijednostima crnogorske kulture, društvenim i kulturnim prilikama u Crnoj Gori i produbljivanju saznanja o crnogorsko-hrvatskim kulturnim vezama. Visok sadržajni i grafički standard ovih nekomercijalnih izdanja, distribucija čitaocima i prezentacija u štampi i drugim periodičnim publikacijama

doprinijeli su afirmaciji naše dvije organizacije kao ozbiljnih editora. Posebnu informativnu i edukativnu funkciju izdanja Zajednice i Matice odigrale su promocije knjiga na Lučindanskim i Petrovdanskim susretima koje organizuje Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske.

Prve godine nije bilo zajedničkih knjiga, pa je Zajednica u Novinarskom domu u Zagrebu, 20. oktobra 2001, povodom 150. godišnjice smrti Petra II Petrovića Njegoša i izlaska „Lažnog cara Šćepana malog“ upriličila omaž Njegošu. Na skupu su ispred Matice crnogorske govorili Branko Banjević, Marko Špadijer, Danilo Radojević i Blagota Eraković, a od strane domaćina Antun Vujić, ministar kulture Hrvatske, koji je bio i pokrovitelj skupa, te Rade Pavićević, Sava Bogdanović, Krunislav Pranjić i Ivan Salečić.

U znaku impresivnog plakata sa glavom Njegoša, orlom i obrisima Lovćena, koji je izradio Dimitrije Popović, Branko Banjević je u nadahnutom eseju konstatovao da se *Njegošovo poetsko iskustvo, na živom polju života tako moćno razigralo da je stvorilo savršenu poetsku formu, u sebi slobodnu, višeslojnu, u kojoj živi jedinstvo vremena, koja nosi cjelokupno narodno historijsko iskustvo i pretvara ga, poezijom, u vječno trajanje.*

Naredne 2002. godine na Lučindanskim susretima, održanim 25. oktobra u Kongresnoj sali Zagrebačkog velesajma, Zajednica je organizovala raspravu o liku i djelu kralja Nikole. Poseban osvrt dat je na diplomatsku aktivnost, čemu su poslužile promocije knjiga u izdanju Zajednice i Matice *Diplomatska poslanstva u kraljevini Crnoj Gori i Vlaho Bukovac i Crna Gora*. U programu su od strane Matice učestvovali Branko Banjević, Radovan Radonjić, Branko Lukovac, Anđe Kapičić, Marko Špadijer i glumci Dubravka Vukotić i Mirko Vlahović, a sa hrvatske strane

Tonino Picula, Vladimir Velebit, Rade Pavićević, Dragutin Lalović i Veselin Aga Simović.

Nakupila se već mala biblioteka zajedničkih izdanja Matice i Zajednice, koja jednima i drugima može služiti na čast. Među knjigama koje se mogu izdvojiti i predstavljaju kulturni nivo posebnog značaja su, svakako, nekoliko antologija Branka Banjevića: *Crnogorska moderna* (antologija crnogorskog međuratnog pjesništva), *Polje jadicovo* (Antologija crnogorskih tužbalica), *Poslanice* (izbor iz Petra Prvog), *Crnogorski rat* (izbor iz kralja Nikole). Objavljene knjige: *Vlaho Bukovac i Crna Gora*, Anđe Kapičić, *Tin i Crna Gora*, Pavla Goranovića, *Otuđivanje kulturnog blaga* Stanka Roganovića... jesu literatura koja se rado čita i citira u Crnoj Gori.

Saradnja u izdavaštvu proširila se i na lokalne zajednice u Rijeci i Osijeku. Riječku udruženje Zajednice objavilo je reprint knjige Sava Brkovića *O postanku i razvoju crnogorske nacije* i Henrika Angela *Na skijama kroz Crnu Goru*, a Zajednica u Karlovcu i društvo „Obod“ knjigu poezije Žarka Mališića.

Prvih godina saradnja Matice i Zajednice odvijala se na čisto dobrovoljnoj osnovi, autorskih honorara gotovo nije ni bilo. Kako Matica nije raspolagala sigurnim sredstvima, može se reći da je zahvaljujući saradnji u finansiranju zajedničkih izdanja održan kontinuitet izdavačke djelatnosti Matice.

Promocija rukopisa vatikanskog rukopisa *Ljetopis popa Dukljanina* u Zagrebu bila je naučni događaj, kako je istakao na promociji najbolji poznavalac toga djela Eduard Peričić, a predstavljanje biografske hronike o Veljku Milatoviću, po riječima Budimira Lončara, značajno je podsjećanje na noviju istoriju.

Cilj izdavanja i promovisanja knjige o

diplomatskim predstavništvima jedanaest država u crnogorskoj prijestonici Cetinju (kao dvojezično, crnogorsko-englesko izdanje), poslije međunarodnog priznanja njene suverenosti, krajem 19. i početkom 20. vijeka i izložba grbova tih zemalja, bio je da se hrvatska, a posebno međunarodna, javnost podsjeti historijskih činjenica i primi sa više razumijevanja savremena nastojanja za obnovu crnogorske nezavisnosti. Zajednica je povodom promocije okupila ne samo domaće autoritete u oblasti diplomatije i obezbijedila prisustvo diplomatskog kora u Hrvatskoj, već obavila promociju u Briselu i podijelila knjigu na relevantne međunarodne adrese.

Na svim narednim Lučindanskim i Petrovdanskim susretima obavljane su promocije novih knjiga ili su one poslužile za oživljavanje kulturnih veza (Mauzolej Njegoš, Meštović, Tin Ujević...), bile povod za podsjećanje na istoriju (125 godina međunarodnog priznanja Crne Gore), zajedničku antifašističku prošlost (obilježavanje 13-julskog ustanka i odavanje poštovanja palom partizanu Vučiniću na Učki), odavanje poštovanja istaknutim političkim ličnostima Crne Gore (kralj Nikola, Veljko Milatović) ...

Od 2004. do kraja maja 2006. godine trajala je kampanja za suverenost u Crnoj Gori. Matica crnogorska je u tom periodu sinhronizovala svoje akcije sa Pokretom za nezavisnu evropsku Crnu Goru i posebno bila prisutna među crnogorskim iseljenicima. Jedan od stubova saradnje Matice s iseljenicima bila je Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske.

Ove institucije ne samo da su bili saradnici, već su svojom autonomnim aktivnostima i inicijativama širile dimenzije Pokreta. U svim priredbama i skupovima koje je organizovala Zajednica dominirali su sadržaji koji popularišu

ideju obnove crnogorske suverenosti. Sva izdanja, i ona sa Maticom i ona zasebna, bila su u tom pravcu usmjerena. Sadržaji informativne revije *Crnogorski glasnik* i časopisa *Ljetopis crnogorski* takođe su bili u tom duhu. Akcija skupljanja potpisa za pristupanje Pokretu za nezavisnu evropsku Crnu Goru, internacionalizacija crnogorskog pitanja, zalaganje za podršku Pokretu u Evropskoj asocijaciji crnogorskih društava, organizacija odlaska na glasanje i proslave obnove crnogorske nezavisnosti predstavljaju neprekinutu nit društvenog angažovanja na afirmaciji najplemenitijih vrijednosti i stremljenja crnogorskog društva.

Tri člana Zajednice bili su članovi Savjeta pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru (Dimitrije Popović, Veselin Aga Simović i Mirko Kovač).

Jedan broj naših ljudi koji se angažuje u Zajednici svojim naučnim, kulturnim, umjetničkim, radnim i ljudskim nivoom stekao je visoko poštovanje u Hrvatskoj, gdje imaju mnogo poštovalaca i prijatelja. Taj svoj ugled založili su da pokažu da moderna Crna Gora želi da prati svoje nacionalne interese i ide svojim putevima prosperiteta i demokratije uspostavljajući prijateljske odnose i uzajamno poštovanje sa drugim, posebno susjednim i bliskim narodima. Trebalo je savladati mnoge hipoteke koje su nad ondašnjom Crnom Gorom stajale u hrvatskom društvu.

Zahvaljujući dobrim dijelom i ugledu Crnogoraca u Hrvatskoj, veliki broj istaknutih društvenih radnika i političkih autoriteta zalagao se za uspostavljanje prijateljskih odnosa sa Crnom Gorom i pozdravljao njene napore za osamostaljenje. Među njima je svakako najzaslužniji Stjepan Mesić, ali važan doprinos i lični obol dali su Luka Bebić, Milan Bandić,

Vesna Pusić, Tonino Picula, Ivica Maštruko, koji su, kad su im prilike dozvoljavale, bili prisutni na manifestacijama Zajednice. Učesnik svih akcija, čovjek pozitivne energije i istinski zagovornik saradnje, gospodin Alekdandar Tolnauer, pokazao se u svim prilikama kao istinski prijatelj Crne Gore. Uvažavanje Zajednice od strane države Hrvatske i lokalnih vlasti ispoljava se i prilikom obezbjeđivanja budžeta, prostorija i drugih uslova za rad.

Posredstvom Matice organizovane su mnoge književne, likovne i muzičke priredbe koje su imale dobar odjek u hrvatskoj sredini. Dovoljno je podsjetiti se izložbe akademskog slikara Mihaila Jovićeвиća na čijem otvaranju su govorili Dimitrije Popović i Branko Sbutega.

Saradnja između Matice i Zajednice traje već deceniju i rezultirala je i punim međusobnim povjerenjem i dobrim personalnim odnosima. U ovih deset godina prošlo je u oba pravca više stotina učesnika kulturnih i drugih programa i stvorena živa komunikacija i personalna interakcija na kojoj može da se oslanja buduća saradnja. Čelni ljudi Zajednice često borave u Crnoj Gori i osjećaju Maticu kao svoju drugu kuću. Gosti iz Crne Gore koji dolaze na razne programe Zajednice okruženi su posebnom pažnjom, dok prvi ljudi Matice imaju status najbliže rodbine koja ima svoje mjesto za slavskim stolom.

„Posebno poglavlje u svakom izvještaju o saradnji Matice sa dijasporom zaslužuje saradnja sa Nacionalnom zajednicom Crnogoraca Hrvatske i sa crnogorskim vijećima nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Ta saradnja nadmašuje sve formalne i uobičajene oblike i prerasla je u stalnu razmjenu ideja za programe i izgrađeno uzajamno povjerenje.“ Ovo nije napisano ovom prigodom, već je citat iz Godišnjaka Matice crnogorske.

Saradnja Matice i Zajednice zavrijedila je zainteresovanost medijskih kuća, posebno u Crnoj Gori. Štampani mediji redovno donose izvještaje sa događaja i publikuju pojedine priloge u svojim kulturnim rubrikama. Javni servis RTCG šalje ekipu novinara i snimatelja koji donose materijal za informativne emisije i specijalne priloge za emisije iz kulture ili iz života iseljenika, a posebno za satelitski program. Jedan broj istaknutih Crnogoraca iz hrvatske sredine, kao što su Rade Pavićević, Veselin Aga Simović, Milutin Drljević, Danilo Ivezić i drugi relativno su često gosti TV stanice raznim povodima, a profesor Dragutin Lalović imao je ovih godina nekoliko izuzetno zapaženih TV nastupa na aktuelne društveno-političke teme. Umjetnici Dimitrije Popović, Veljko Bulajić, Miodrag Adžić, Mirko Kovač i drugi, govorili su povodom svojih izložbi, novih knjiga ili filmova za novine i TV stanice u Crnoj Gori, pa se može se reći da su ljudi iz Zajednice prisutni na crnogorskoj javnoj sceni i da su stekli simpatije i povjerenje.

U akademskim krugovima i na univerzitetima u Crnoj Gori jedan broj naučnih radnika porijeklom iz Crne Gore angažovan je na raznim studijama, a politolog Dragutin Lalović je stalni saradnik i član redakcije časopisa Matica.

Matica nije samo uspostavila kontakt sa krovnom organizacijom Zajednice u Zagrebu, već je ovih godina bila sa manje ili više intenziteta bila prisutna u Splitu, Rijeci i Puli. Njeni predstavnici istupali su na tribinama, razgovorima u prostorijama Zajednice, pomagali lokalne izdavačke programe...

Za saradnju Zajednice i Matice zaslužni su mnogi ljudi sa jedne i druge strane. Nama u Matici ostaće u trajnom sjećanju entuzijizam i dobra volja ljudi poput: Veselina Age Simovića,

Dimitrija Popovića, Pavla Spasića, Danila Ivezića, Ljuba Kuljače, Dušana Miškovića, Dragutina Lalovića, Mila Banovića, Strahinje Marovića, Sava Bogdanovića, Bora Stevovića, Mija Adžića, Dragog Savićevića, Borice Šoškića, Savića Pavićevića, Milutina Drljevića, Ljuba Radovića, Čeda Jankovića....

Robusnošću i željom da doprinese saradnji isticao se pokojni Blažo Kilibarda. On je omogućio Matici da dođe do ostavštine Savića Markovića Štedimilije. Matica je objavila Štedimiljinu memoarsku građu pod naslovom *Deset godina u gulagu* i tako spasila za kulturu jedno izvanredno literarno svjedočanstvo o sovjetskim logorima. Takođe je zaslužan za zajedničko izdanje Matice i Zajednice *Lovćen, Njogoš, Meštrovic* povodom trideset godina izgradnje Mauzoleja na Lovćenu (premda treba priznati da su to vrijedno izdanje priredili sami članovi Zajednice, Blažo Kilibarda i Dragutin Lalović). Nažalost, njegova bolest je iskorišćena od manipulanata koji su nastojali da naškode Matici i Zajednici.

Ako nekog treba posebno istaći, to je svakako Radomir Pavićević. Predsjednika Zajednice krasi upornost, energičnost, sposobnost pridobijanja i širenja kruga učesnika, koncipiranja jedva zamislivih projekata i njihova realizacija, savladavanja birokratskih prepreka i raspetljavanja klupka koje katkad, doduše, i sam napravi, u svojoj neobuzdanoj gorljivosti. Nije to samo stvar temperamenta, već stil koji daje impresivne rezultate evo već deset godina.

Nije sve, naravno, u saradnji išlo glatko. Suočavali smo se i mi u Matici i Zajednica sa podozrenjima, predrasudama, ogovaranjima, podvalama, crnogorskom pizmom, zavistima i raskolima, ali sve je to ostalo na margini, a ostali su vidljivi rezultati desetogodišnjeg rada i saradnje.

Na dvije tradicionalne smotre za Petrovdan i Lučindan, postala je tradicija da se predstavnici Matice obrate publici svečanim besjedama, pozdravima i učešćem u promocijama i drugim programima.

Posredstvom Matice jedan broj naučnih radnika i političara bili su gosti na tribinama Zajednice: Radovan Radonjić, Mijat Šuković, Dragan Vukčević, Miodrag Vuković, Dragan Kujović, Rifat Rastoder, Ranko Krivokapić, Rade Bojović, Branko Sbutega, Vesna Kilibarda...; književnici : Dragan Radulović, Balša Brković, Pavle Goranović, Ognjen Spahić, Dragana Tripković...; karikaturisti Luka Lagator i Darko Drljević. U Zagrebu je održana književna tribina o djelu Nikole i Đorđa Lopičića. Gostovali su umjetnici Ratimir Martinović, Roman Simović, Kosara Radojević, Milica Vicković, Darko Nikčević, Srđan Bulatović, Vili Ferdinandi, Amanda Stojović, Danijel Cerović, Marina Cuca... Prikazani su filmovi Marije Perović, Nikole Vukčevića, panorama filmova Živka Nikolića i promovisana monografija o njegovom stvaralaštvu Mata i Božane Jelušić... Organizovane su izložbe slika Mihaila Jovičevića, Ele Božović, Natalije Đuranović... Gostovalo je više vokalnih i instrumentalnih sastava iz Crne Gore...

Zajednica je razvila bogatu saradnju s Hrvatskim građanskim društvom iz Kotora, uz punu podršku Matice, kao što se povezala i sa zajednicom Čeha u Hrvatskoj (promocija knjige Františka Šisteka *Naša braća na jugu* u češkom domu u Zagrebu).

Branko Banjević i ja najčešće smo predstavljali Maticu na skupovima Zajednice i tu biografsku činjenicu ističemo kao posebnu čast. Danas imamo sve privilegije i status prvoboraca. Došlo je vrijeme da nas zamijene novi, mlađi ljudi iz Matice.

Zajednica i Matica su započeli i iznijeli jednu plemenitu misiju saradnje koja je u velikoj mjeri doprinijela da se prevaziđe nepovjerenje i uspostave stabilni mostovi između Hrvatske i Crne Gore.

Zajednica i Matica su u zalaganju za nove civilizovane odnose među narodima ostavile trajni trag. Toliko je dobrih vibracija emitovano sa skupova Zajednice, poslato poruka mira i čežnje za suživot dvije suverene države koje nastoje da svoj prostor Mediterana učine uglednim za novu Evropu, da je to moralo naći rezonancu. One svoju saradnju nijesu banalizovale, učinile folklornom i nazdravičarskom, nijesu je birokratizovale, već njome najšire otvorile vrata kulturi, kao stimulansu za osobnu plemenitost i najboljem posredniku među narodima.

DOGAĐAJI, LJUDI, KNJIGE

Događaj godine

Jubilej Miodraga Mija Adžića (2009)

piše: Danilo Ivezić

Majstor atmosfere

„...Scenografija može dočarati čitav teatarski svemir, ona je građenje svijeta pozornice, ona određuje mehanizam izvedbe. Scenografija određuje međusobni položaj glumaca, njihove nastupe i odlaske, ali ne smije prevladati. Ona mora potonuti u podsvijest gledatelja...“

Teo Otto

Miodrag Mijo Adžić je umjetnik koji je u više od četiri decenije profesionalnog stalnog angažmana u HNK-Split postavio scenografiju za preko dvjesta predstava, a tokom rada u brojnim kazalištima u bivšoj Jugoslaviji i svijetu, na televiziji i filmu, za još stotinjak projekata. Postavio je gotovo cjelokupni klasični repertoar koji igraju velike kazališne kuće, kao i kompletnu hrvatsku kazališnu baštinu drame, opere i baleta, čime je postao dio povijesti HNK-Split. Radio je s najvećim imenima glumišta, režiserima, kompozitorima. Predstava Eduarda De Fillippa „Šjora File“ je preko dvjesta puta izvedena sa scenografijom Mija Adžića što predstavlja svojevrsnu posebnost. Posebnost je i u činjenici da je postavio šest uzastopnih premijera Gotovčevog „Ero s onog svijeta“, s različitim redateljima na sceni HNK-Split – N. Rojom, T. Kuljišem, D. Savinom, M. Štambukom i M. Carićem- prvi nedugo nakon završetka studija scenografije 70-tih godina i zadnji 1989. sedam godina nakon Gotovčeve smrti.

Svoje impresivno umjetničko stvaralaštvo, Mijo Adžić, predstavio je javnosti Crne Gore retrospektivnom izložbom u Plavom dvorcu na Cetinju kojom je obilježio 45-tu godišnjicu umjetničkog rada i stvaranja. Organizatori izložbe su bili Prijestonica Cetinje, Narodni Muzej Crne Gore, Veleposlanstvo Republike Hrvatske u Crnoj Gori, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Crnogorsko-hrvatsko društvo prijateljstva „Ivan Mažuranić“ Cetinje, Hrvatsko društvo likovnih umjetnika i Ministarstvo kulture, medija i sporta Crne Gore, a izložba je otvorena u čast Dana državnosti Republike Hrvatske, 22. 6. 2009.

U okviru izložbe javnosti je, 24. 6. 2009. u Crnogorskom narodnom pozorištu u Podgorici, predstavljena i reprezentativna monografija Mija Adžića: „Retrospektiva kazališne scenografije 1964.- 2004.“, posvećena jubileju.

Četrdeset pet godina stvaralaštva i prvi put u svojoj matičnoj državi. Kuriozitet je da Mijo Adžić niti jedan projekt, scenski i likovni, nije realizirao u Crnoj Gori. Razlog prema njegovim riječima leži u vlastitoj pogrešci i prezauzetosti zbog koje nije mogao odraditi i ispuniti ponuđene termine. Ostaje vjera da će umjetničku karijeru krunisati barem jednom predstavom u nekoj od crnogorskih pozorišnih kuća.

Mijo Adžić je autor velikog broja pozorišnih plakata, kostimografskih rješenja, likovnih dekoracija te više projekata ekskluzivnih interijera. Uz scenografiju i arhitekturu intenzivno se bavi i slikarstvom. Na pitanje koliko mu je slikarsko iskustvo pomoglo u scenografskom poslu sam autor kaže: „Neizmerno! Slikarstvo, arhitektura, književnost i dramaturgija su umjetnosti koje su bliske i proizlaze jedna iz druge. Ovom retrospektivnom izložbom upravo sam htio pokazati što znači kad je netko, kao što je moj slučaj, istodobno scenograf, arhitekt

i slikar. Kad slikarski osjećate kolorit, kad ga stavite na pravu arhitekturu, s pravom režijom, kostimom i izvedbom, sigurno ste napravili dobru predstavu.“

Rođen 1938. godine u Danilovgradu, svoje odrastanje i dječake uspomene veže za Cetinje gdje 1947. nastavlja osmogodišnje školovanje započeto na selu Bioču. Cetinje i susreti s crnogorskom slikarima (Milunović, Lubarda, Orahovac, Božović, Poček) bitno određuju daljnji životni put Mija Adžića, koji 1955. upisuje umjetničku školu u Herceg Novom. Snimanje filma „Lažni car Šćepan Mali“ 1956. je njegov prvi kontakt sa scenografijom, kaširanje detalja scenografije koju je radio veliki crnogorski slikar Milo Milunović. 1958. godine Mijo dolazi u Split, nastavlja školovanje na Školi primijenjenih umjetnosti. Kao jednom od boljih učenika kontakt s Narodnim kazalištem omogućuje mu tadašnji direktor škole i to ga definitivno usmjerava ka scenografiji. 1961. godine kao stipendista grada Splita odlazi u Beograd na studij pozorišne i filmske scenografije na Akademiji primijenjenih umjetnosti. Kao student postavlja svoju prvu profesionalnu scenografiju s legendom hrvatskog glumišta Titom Strozijem, J. P. Sartre „Zatočnici iz Altone“. Iste godine izlaže i svoje radove na izložbi Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske i tako počinje njegova profesionalna slikarsko-scenografska odiseja. Usporedo sa studijem scenografije i slikarstva pohađa i Arhitektonski odsjek što će mu u mnogome pomoći u kasnijim scenografskim projektima. Nakon diplome na Akademiji dobija stipendiju za specijalizaciju pozorišne i filmske scenografije u Parizu. Pariški dani su prema riječima Mija Adžića bili nešto najdragocjenije za njegovu pozorišnu budućnost kao i za ukupan pogled na umjetnost. 1968. godine se vraća u Split i preuzima mjesto stalnog scenografa opere, drame i baleta u HNK.

LEGENDA SPLITSKOG TEATRA

Četrdeset godina uloženi u splitski teatar, susreti s velikanima glumišta i predstavama - u velikom rasponu, od klasika do pučkog teatra - rad u baroknom građanskom pozorištu i na otvorenoj ambijentalnoj sceni kao što je Carrarina poljana, mogu evocirati stvarne vrijednosti umjetnika koji je nadasve srođen sa splitskim pozorištem i mediteranskom ambijentom.

„Kad jedna zajednica kao što je Hrvatsko narodno kazalište ima takvog umjetnika da je povijest njegovog rada i njegovo životno djelo do te mjere postalo sastavnim i nerazdvojnim dijelom umjetničke povijesti kazališta, onda je ona ponosna što ga je među svojim redovima uspjela zadržati punih četrdeset godina...“ riječi su Milana Štrlića, Intendanta HNK Split, izrečene u povodu četrdesete obljetnice umjetničkog rada na sceni HNK i gradu Splitu.

„...Preko četrdeset godina kontinuiranog i intenzivnog scenografskog djelovanja Miodraga Mije Adžića značajno je obilježilo splitsku kazališnu povijest, a događajima na lokalnoj i regionalnoj sceni (s proširenjima zahvaljujući individualnim i kolektivnim gostovanjima) dalo neizbježan i prepoznatljivo likovni pečat...“, piše akademik Tonko Marojević u „Prolegomeni za scenografiju Mija Adžića“.

Obilježavajući četrdesetu godišnjicu rada, 2004. godine, Mijo Adžić je u dva mjeseca postavio pet scenografija, što je svojevrsni rekord, jer je na početku svoje karijere tada kao mladi scenarist HNK-Split u četiri mjeseca postavio pet scenografija.

50.-to, jubilarno, Splitsko ljeto 2004. je započelo otvaranjem retrospektivne izložbe „*istaknutog umjetnika, scenografa HNK, akademskog slikara Mija Adžića*“ u povodu četrdesete godišnjice stvaralaštva, pod pokroviteljstvom Ministarstva

kulture Republike Hrvatske. Izložba je otvorena u zgradi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u renesansnoj palači Milesi.

„...Scenograf ne smije pripadati nijednom stilu. To je vrlo bitna komponenta. Scenograf pripada svim stilovima, svim vremenima i svim epohama. Ima puno ličnosti ali to se ne može podvesti pod stil. Postoje određeni segmenti koje scenograf uvijek provlači, neki predmeti koji se mogu ponoviti u više predstava. I kada radite jednog Aristofana ili suvremeni balet ili neosecesijsku predstavu, morate se prilagoditi vremenu. Scenografija mora odražavati boju, kolorit i epohu vremena u kojem se predstava dešava. Scenografija ne smije biti pretenciozna, ona ne smije biti nametljiva, ali iznad svega mora biti funkcionalna. Kad predstava krene scenografija mora polako tonuti, nestati, da bi glavnog aktera, glumca, izvukla na površinu. Što se postiže raznim efektima. Scenografija je vrlo delikatna, ona u sebi integrira sve grane umjetnosti od arhitekture, slikarstva, režije, dramaturgije, muzike...“ kaže, autor, Mijo Adžić.

Mijo je dobitnik velikog broja nagrada i stručnih odlikovanja za scenografiju i slikarstvo, među kojima su: Nagrada osječkog anala opere i baleta (1978); Nagrada ljubljanskog anala (1978); Specijalna nagrada Smotre hrvatskog glumišta (1974); Dani satire Zagreb (dvaput za predstavu u cjelini); Međunarodna nagrada za TV dramu „Buža“ /BiH; Mnogobrojne otkupne nagrade na izložbama Udruženja likovnih umjetnika primijenjene umjetnosti (slikarstvo) (1964- 2004); Izvedbeni projekt plakata „Victory“ Zbora hrvatskih umjetnika (1991). Njemu osobno najdraže su: Odličje Reda Danice Hrvatske s likom Marka Marulića (2003) kojim ga je odlikovao predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić, Medalja Grada Splita (2003), priznanje Vatikana „Povelja na pergamentu“ Sv Oca Pape Ivana

Pavla II za „Projekt oltara“ na splitskoj rivi u čast 1700 godišnjice grada Splita (2004), nominacija za životno djelo „Nagrada Vladimir Nazor“ (2004). Uručujući mu odličje Reda Danice s likom Marka Marulića predsjednik Stjepan Mesić je, između ostalog, rekao: „...Odlikovanja se dodjeljuju za vrijeme, talent, trud i napore koje ste uložili u svakodnevni rad koji je na kraju donio iznimne rezultate...“

Prema izvodima iz osvrta stručne pozorišne kritike, (P. Brečić, J. Foretić, A. Kudrjavcev, N. Turkalj, M. Barbieri Jelača, Ž. Rapanić, J. Mirošević i M. Grgić) Mijo Adžić pripada, vrhu scenografskih stvaralaca.

Osvrćući se na svoj pređeni put Mijo kaže: „Sve što sam postigao, danas me u osmoj deceniji života, čini veoma ponosnim. Nikad se nijesam pokajao, što sam ovaj put izabrao. NIKAD SE NIJESAM UMORIO OD SVOJE UMJETNOSTI!“

Mijo Adžić, akademski slikar-scenograf

SCENSKI PROJEKTI: 1964- 2004.

„ZATOČENICI ALTONE“- J. P. Sartre, „TRUBADUR“-G. Verdi, „BANOVIĆSTRAHINJA“- B. Mihiz, „ZRINJSKI“- I. pl Zajc, „FILOMENA MARTURANO (Šjora File)“- E. de Filippo, „ELEKTRA“- D. Kiš, „TALENTI I OBOŽAVATELJI“- Ostrovski, „ORFEJ I EURIDIKA“- W. Gluck; „ŽIVOT GALILEJEV“- B. Brecht, „LIBAR MARKA UVODIĆA“- M. Uvodić, „ROKO KRVOLOK“- M. Smoje, „ERO S ONOGA SVIJETA“- J. Gotovac (šest inscenacija), „BOG KURT“- A. Moravija, „PRAH“- R. Marinković, „ROĐENDAN“- H. Pinter, „RAVNODUŠNI LJEPOTAN“- J. Cocteau, „ČELAVA PJEVAČICA“- Ionesco, „ŽENSKI ORKESTAR“- J. Anouilh, „NATRIKRALJA“- W. Shakespeare, „PRAH I PEPEO“- R. Marinković, „CARMEN“- P. Meromé (balet), „VIR“- J. F. Pločar, „PJERO MUZUVIJER“- Nepoznat autor, „KROČENJE GOROPADNOSTI“- W. Shakespeare, „VUČJAK“- M. Krleža, „PRODANA NEVJESTA“- B. Smetana, „PRLJAVE RUKÉ“- J. P. Sartre, „DRUGI LIBAR MARKA UVODIĆA“- M. Uvodić, „SVETA IVANA“- B. Shaw, „KONZUL“- C. Menotti, „ŠPANJOLSKI CAPRICOP“- R. Korsakov, „SINFONIJSKI TRIPTIH“- P. Konjović, „KIDAJ OD SVOJE ŽENE“- R. Cooney, „TASO GALE“- Fribez-Dettoni (balet), „FALSTAF“- G. Verdi, „DON PASQUALE“- G. Donizetti, „GISELLE“- A. Adam, „GRBAVAC“- S. Mrožek, „CARMEN“- G. Bizet (opera), „MIRANDOLINA“- C. Goldoni, „ADEL I MARA“- J. Hatze, „NA TRI KRALJA“- W. Shakespeare, „TANGO“- S. Mrožek, „RODOLJUPCI“- J. S. Popović, „AUDIJENCIJA“- V. Havel, „LAŽNO POVJERENJE“- P. Marivaux, „TRAGEDIJA MOZGOVA“- J. P. Kamov, „BUŽA“- Ž. Jelić (TV), „POBUNANABRODUCAINE“- H. Wouk, „MALI TRG“- M. Grgić, „ŠIMUN DUNDURILO“- P. Kanavelić, „KRALJ BETAJNOVE“- I. Cankar,

„SPLITSKI CABARET (1970)“, „DIONDA I ENEJ“- H. Purcell, „BETLEHEMSKA ZVIJEZDA“- M. Vetranović, „HRVATSKI SABOR“- B. Pavlović, „KRALJ TOMISLAV“- D. Bobić, „KOMORNI TRIO“- O. Jelaska (opera), „POKVARENJAK“- R. Cooney, „IZGUBLJENI ZAVIČAJ“- S. Novak, „KRISTOVO USKRSNUĆE“- C. Orff, „THE SHOW-BORIS DVORNIK“- (40 GODINA UMJETNIČKOG RADA), „kako te mogu čuti“- r. Anderson, „FLINT“- D. Mercer, „COPPELIA“- L. Delibes, „PIAZZETTA“- C. Goldoni, „POKVARENJAK“- R. Cooney, „ROMEO I JULIJA“- P. I. Čajkovski, „BALLABILE“- S. Bombardelli, „KAP. JOHN PIPPLETON“- D. Radović, „RIGOLETTO“- G. Verdi, „SVATKOVIĆ“- H. von Hofmannsthal, „PRIČA O ZLOČINU“- V. Kljaković, „SPEKTAL-MEDITERANSKE IGRE“, „AMERIKANAC U PARIZU“- G. Gershwin, „RIBARSKÉ SVAĐE“- C. Goldoni, „MONADA“- M. Kundera, „MARIA GOLOVIN“- C. Monetti, „DRAMSKI PRIZOR SPLITSKE KATEDRALE“- J. Bajamonti, „MALE LISICE“- L. Helman, „OHRIDSKA LEGENDA“- J. Hristić, „GRČKE PASIJE“- N. Kazantzakis (TV), „LABUĐE JEZERO“- P. I. Čajkovski, „GIOVANNI“- Ž. Jelić (TV), „CRO PATRIA“- (TV), „MOJ KUMPANJO“- M. Smoje, „GIANNI SCHICCHI“- G. Puccini, „ŠKOLSKIDRUG“- J. Simmel, „SQUARE“- J. Zlodre, „CAVALLERIA RUSTICANA“- P. Mascagni, „I PAGLIACCI“- R. Leoncavallo, „TARAMPESTA I MOTOTOR“- A. Šoljan, „NABUCCO“- G. Verdi, „MAČKE“- J. Pashova, „NE OSTAVLJAJ ME SAMOG“- A. Nikolaj, „LJUBAV I MIR“- TV spektakl, „PJACETA“- Gerić, „DODJELA NAGRADE GRADA SPLITA“- 12 godina, „PROSLAVA GRADA SPLITA“- 20 godina, „POVRATAK“- J. Hatze (2003), „I PAGLIACCI“- R. Leoncavallo (2003), „NEVAŽNE PRIČE“- T. Jurkić, „PLES KADETA“- J. Strauss ml., „CHOPINIANA“- F. Chopin.

Studija

Neke odlike političke kulture u Crnoj Gori¹

piše: Pavle Jovanović (+)*

Ovo je istraživanje političke kulture u Crnoj Gori. Različite ograničenosti - konceptualne, methodske, istraživačke, naposljetku i materijalne i vremenske - čine da su njegovi rezultati neizbježno parcijalni i fragmentarni, pa u tom smislu ono ne daje niti može dati sliku cjeline te kulture u Crnoj Gori, već samo ukazuje na neke njene odlike ili svojstva. Otuda i naslov: „Neke odlike političke kulture u Crnoj Gori“. Svakako treba naglasiti da je istraživanje ove vrste u Crnoj Gori pionirsko ili, možda, jedno od pionirskih pa se potpisani istraživači nadaju da će neko razumijevanje za njegove nedostatke biti opravdano prednošću za istraživanja koja će uslijediti u budućnosti. Na specifične okolnosti i manjkavosti u projektovanju istraživanja, prikupljanju podataka i njihovoj obradi biće skrenuta pažnja u trećem odjeljku ovog uvodnog dijela. Pred tim nalazi se, prvo, jedno ograničeno, no ipak neophodno izlaganje o konceptu političke kulture, njegovom odnosu prema nekim bliskim

pojmovima, te o odgovarajućim istraživanjima, i, zatim, takođe jedno ograničeno izlaganje o Crnoj Gori i crnogorskom društvu, odnosno o mogućim pretpostavkama političke kulture u tom društvu.

1. *Politička kultura* nije strog, teoretski, pojam već opisan ili indikativan. No, govoreći pozitivno, upravo kao opisan, indikativan pojam *politička kultura* nas može sretno uputiti na jedno dosta maglovito i fluidno polje, pogotovu ako imamo specifične istraživačke namjere koje omogućuju neke specifične istorijske ili političke okolnosti.

Pojam je, naravno kao karakterističan pojam socijalne odnosno političke nauke, uveden u upotrebu u drugoj polovini proteklog vijeka, pod presudnim uticajem poznatog djela Almonda i Verbe *Civic Culture*² (*Građanska kultura*). Ponekad se ističe da je njegova popularizacija dio „biheviorističke revolucije“³, odnosno prodora odgovarajuće epistemologije i s ove strane okeana. Ostavljajući to po strani, naglasimo nešto drugo. U svom obimnom istraživanju Almond i Verba su pronašli vrlo značajne razlike u stavovima - na primjer, u pogledu povjerenja prema političkim ustanovama, vlasti, drugim građanima, samima sebi - političkih aktera (građana) u zemljama kao što su Zapadna Njemačka, Italija ili Velika

¹Ovo je uvodni tekst studije, zasnovane na istraživanju javnog mnjenja, koje je organizovala podgorička agencija „Damar“. Uzorkom je bilo obuhvaćeno 704 punoljetnih građana Podgorice, Nikšića, Berana, Bijelog Polja, Pljevalja, Bara, Herceg Novog, Ulcinja i Cetinja, opština koje su reprezentativne sa stanovništva republike kao cjeline i njenih pojedinih regiona. Veličina uzorka iznosi 1,6 promila od ukupnog broja punoljetnih građana Crne Gore, odnosno 2,06 promila od ukupnog broja punoljetnih građana ovih devet opština u kojima živi 76,1% punoljetnih građana Republike Crne Gore. Terensko istraživanje sprovedeno je od 10. do 18. juna 2001. godine. Rezultate istraživanja analizirao je prof. dr. sc. P. Jovanović zajedno sa svojim kolegom, prof. dr. sc. Milošem Marjanovićem (Pravni fakultet, Novi Sad), i objavljeni su u ediciji izdavačke kuće „CID“ iz Podgorice, 2001. godine. Preuzet je Jovanovićev uvodni tekst u okviru studije.

* Pavle B. Jovanović (1947-2008), vrhunski intelektualac, politolog, sociolog i književnik. Dugogodišnji profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu i Pravnog fakulteta i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Podgorici. Glavne znanstvene knjige: *Dva ogleda s državom* (Mladost, Beograd, 1983), *Tranzicionizam – Refleksije o postkomunističkoj tranziciji* (Politička kultura/CID, Zagreb, Podgorica, 2006), *Zapisi o politici*, NZCH/Disput, Zagreb, bibl. „Luča“, knj. I, 2007). Univerziteti udžbenik: *Savremeni politički sistemi*, Fakultet političkih nauka, Podgorica, 1998 (u koautorstvu s Nenadom Dimitrijevićem i Milanom Popovićem). Istraživačka studija: *Politička kultura u Crnoj Gori* (CID, Podgorica, 2001; u koautorstvu s Milošem Marjanovićem). Roman: *Put u Karadag*, CID, Podgorica, 2005.

² Almond G. and Verba S., *Civic Culture*, Princeton, 1963.

³ Up. npr David Robertson, *Dictionary of Politics*, Harmondsworth, 1986, str. 263.

Britanija. Te razlike su objašnjene razlikama u političkoj kulturi koja je shvaćena kao skup vrijednosti, stavova, nazora, predstava koje uslovljavaju individualan stav/orijentaciju aktera prema političkom sistemu, pojedinim ulogama u njemu i njihovim nosiocima. Pri tome je ovaj skup vrijednosti etc. određen i kognitivno i afektivno i tek u tom dvojstvu čvrsto zasniva orijentacije aktera. I naglasimo još nešto što će nam pomoći da - prema mjerama ovog istraživanja - razaberemo vrline i mane osnovnog koncepta. Polazeći od ključnih razlika u stavovima prema političkom sistemu Almond i Verba klasifikuju sve političke kulture u tri grupe: parohijalne, podaničke i participativne.⁴

Iako se, naravno, snaučnetačke gledišta nemože pokazati prednost građanske ili participativne političke kulture nad podaničkom ili parohijalnom - sve su to na kraju krajeva kulture - nema sumnje da su u ovoj trodiobi prisutne predstave o nekom postupnom progresivnom razvitku koji čovjeka koji živi u izolaciji svoga mikrokozma, ili podanika, vodi aktivnom građaninu. Ali je nešto drugo važnije. Kako se različite društvene strukture neravnomjerno razvijaju, moguće je da se neki elementi političke kulture nađu u neskladu

s nekim elementima političkog sistema. Tako je, na primjer, nizak nivo povjerenja građana SR Njemačke u njene političke ustanove, na počecima te države - što inače nije teško objasniti - ne samo činilac u „orijentaciji aktera“, činilac političkog ponašanja, nego i, bar posredno, činilac ukupnog funkcionisanja tog političkog sistema. U svakom slučaju nešto što se mora uzeti u obzir, i na čemu se mora ili može raditi. Na tome počiva značajna tehnička, pa možda i emancipatorska vrijednost ovakvog uvida.

Akosadskočimocijelihčetrdesetgodinaunaprijed (1949—1989), vidjećemodavećinaistraživanja počiva na ovoj pretpostavci.⁵ Uvođenje institucija moderne demokratije u bivše komunističke zemlje udara u ekonomske i kulturne prepreke. Veličinu problema ili odstupanja možemo mjeriti etalonima zemalja u kojima je odgovarajuća kultura dominantna (zajedno sa svojim ekonomskim pretpostavkama). U međuvremenu se, naravno, obogatio spektar kontrastnih razlika ove i drugih političkih kultura (na primjer, prema Dahlovoj dihotomiji kultura u kojima preovlađuju kooperativne i pragmatične orijentacije i onih u kojima preovlađuju apatične, nekooperativne i deduktivne⁶, ili prema Lijphartovoj podjeli na centripetalne ili konsenzualne na

⁴ *Parohijalnu* političku kulturu odlikuje odsustvo jasne orijentacije ili aspiracija prema političkom sistemu, odsustvo odgovarajućih kognitivnih sadržaja, zatvorenost u tradiciju i religiozne obrasce. *Podaničku* odlikuje pokornost, pružanje podrške političkom sistemu, koji se doživljava prvenstveno kao vlast, uz odsustvo zahtjeva, dok *participativnu* odlikuje aktivno učešće autonomnih subjekata (građana i njihovih organizacija) u političkom životu, diferenciranje percepcija i stavova, povezanost podrške i odgovora na zahtjeve. Demokratskim ustanovama odgovara, prema Almondu i Verbi, jedna *građanska (civic)* politička kultura, koja je s jedne strane mješovita, ali koju s druge strane odlikuju visok nivo participacije građana i njihova stabilna podrška sistemu.

⁵ Ponekad se istraživanje može orijentisati nekim dodatnim momentima, ili će se oni pojaviti kao rezultat istraživanja. Tako u jednom ranom istraživanju političke kulture na tlu SFRJ G. Zaninovich identifikuje tri tipa političke kulture: parohijalno-tradicionalnu, socijalističko-patriotsku i državno-racionalističku. Očito je da su posljednje dvije izvedene iz specifičnog odnosa prema ustanovama socijalističke države, odnosno razlika u pogledima i položaju „običnog“ svijeta i upravljačkih „elita“. (*Elites and Citizenry in Yugoslav Society. A Study of Value Differentiation*, u: C. Beck et al., *Comparative Communist Political Leadership*, New York, 1973 - navod prema M. Pantić, *Politička kultura i vrednosti*, u: *Fragmenti političke kulture*, Beograd, 1998, str. 60. U nekim drugim istraživanjima se ova složena stvarnost tipološki reflektuje kao uporedno postojanje tradicionalne (parohijalne), podaničke, „alijenantne“ (specifična otuđenost od političkog sistema tzv. „privatnika“ u gradovima) i - „participativne“ političke kulture, koja se identifikuje kao samoupravno— participativno-humanistička. (Pantić, op.cit, str. 62-64). Ovi novi „tipovi“ zapravo su samo specifični stari, i opet su orijentisani prema osnovnoj ideji prelaska iz tradicionalnih u moderne (i, eventualno, post moderne) oblike.

⁶ R. Dahl, *Who Governs?*, New Haven, 1961; *Political Opposition in Western Democracies*, New Haven, 1966.

jednoj i centrifugalne ili fragmentirane političke kulture, na drugoj strani⁷ (pa tako imamo cijeli niz indikatora koji se tiču npr. aktivizma, otvorenosti, tolerantnosti, raznih socijalnih distanci ili preferencija vrijednosti podijeljenih na materijalističke i post-materijalističke⁸ itd., koji nam mogu, dakle, ukazati u kojoj mjeri data politička kultura odstupa od datog standarda.

Nećemo kriti da je to osnovna dimenzija našeg istraživanja. Za to postoje dva odveć jaka razloga. Prvo, prema razumijevanju gotovo svih njenih političkih snaga, i svih spoljnih činilaca, Crna Gora je na putu postkomunističke tranzicije u demokratsko društvo s tržišnom privredom. Demokratski politički sistem podrazumijeva demokratsku političku kulturu i ona će se, ovako ili onako, razvijati. U mjeri svojih mogućnosti osmotrićemo kako s njom stoje stvari sad. Drugo, ni metodološki ne možemo postupiti drukčije. Mada se na ovaj način može otkriti da u crnogorskoj političkoj kulturi postoje crte one podaničke, ili parohijalne, ili da je opterećena autoritarnim nasljeđem, to će biti uvid kroz naočare razvoja demokratske političke kulture, i neće biti uvid u neku specifičnu crnogorsku političku kulturu koja bi i na drugi način mogla obojiti rezultate našeg istraživanja. Naime, ukoliko postoje crnogorska istorija i kultura, a mislimo da postoje, ukoliko je

Crna Gora činila posebnu političku zajednicu, bar od druge polovine XVIII vijeka, nema sumnje da se može govoriti, u širem smislu, i o nekoj njenoj političkoj kulturi. Ali, ona bi tada bila predmet istorije, antropologije i etnologije, a ne sociološkog odnosno politikološkog terenskog istraživanja. Ipak ćemo se u narednom odjeljku sumarno osvrnuti bar na glavne momente ovog (kulturnog) nasljeđa, bez obzira na to u kojoj će mjeri oni doći do izražaja u rezultatima našeg istraživanja.

Jer, uprkos opravdanosti navedenog pristupa (naročito poslije 1989), jasno je da su kulturne tvorevine dugovjeke. Politička kultura kao civic culture koja je najprije razvijena u Engleskoj i drugim anglosaksonskim zemljama nigdje nije prenijeta na taj način da bi domaća kultura bila sasvim zatrta. Vjerovatno i sada postoje značajne razlike u ovom pogledu između Velike Britanije i SR Njemačke, mada ne onakve i onolike kao u vrijeme kada su Almond i Verba obavili svoje poznato istraživanje, kao što su zacijelo još značajne razlike u britanskoj i francuskoj političkoj kulturi. Ostavljajući po strani slučajeve dubljih kulturnih razlika, na primjer islamskih ili hinduističkih društava - kad se načelno može postaviti pitanje mogućnosti pomenutog „presađivanja“⁹ — jasno je da svaka posebna istorija (a svaka je posebna i neponovljiva) i svaka cjelovita kultura proizvode

⁷Up. npr David Robertson, *Dictionary of Politics*, Harmondsworth, 1986, str. 263.

⁸Ovu razliku, koja potom vodi razlikovanju odgovarajućih političkih kultura, razvio je Inglehart - R. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990.

Budući da postoje različita shvatanja političke kulture, i da je u pitanju složen fenomen, moguće su i neke druge tipologije. Tako F. Parker razlikuje radikalnu, subordinirajuću i dominantnu političku kulturu, Marsh konvencionalnu i protestnu, Daugnad i Mehl elitnu, subelitnu i kontraelitnu, Brown integrativnu, dihotomnu i fragmentiranu itd.- navedeno prema Pantić. op.cit., str. 57-58. Up. i M. Matic, *Politička kultura u: Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 82-840.

Veoma je popularna, i van naučnih odnosno istraživačkih krugova, dihotomija po kojoj se razlikuje demokratska od autokratske (ili autoritarne) političke kulture. Ona najjasnije izražava opšti politički smisao ovakvih istraživanja, pa i njihovo kulturno-istorijsko mjesto, što smo upravo naglasili. No, već s tog razloga može odvesti pojednostavlivanju, ako ne i vulgarizaciji.

⁹Mada takva nemogućnost ne mora voditi Huntingtonovom „sukobu civilizacija“.

svoje učinke, i da ono što zovemo političkom kulturom uvijek funkcioniše u specifičnoj sredini, i s obzirom na nju. Svaka je zemlja (država) posebna politička zajednica, u koju su ljudi vezani i afektivno, i nekim kolektivnim sjećanjem, i istorijom, i kulturom. U ovome smislu ćemo i danas pronaći razlike u ophođenju između britanskog civil servanta i njemačkog beamtera, kao što ćemo u kakvoj političkoj deklaraciji s francuskog tla naći izraze „deduktivne“ i „nekooperativne“ političke kulture, dok na Ostrvu tako što nećemo nigdje naći. Ovdje, prosto rečeno, progovaraju kultura i istorija jednog naroda (ili jedne zemlje), i možemo ih analizirati ili opisivati s više ili manje akribije, ili ih možemo objašnjavati - uzročno, funkcionalno, genetski ili na koji drugi način. Srećom, ili nesrećom, baveći se političkom kulturom kao politikološkim konceptom mi uglavnom nećemo, niti možemo, tako postupati. Taj koncept, za koji smo rekli da nije strog, tiče se uglavnom samo odnosa aktera (individua) prema političkom sistemu po linijama koje ga definišu kao aktera. Pratićemo te linije, prema prirodi tog koncepta i mogućnostima istraživanja, prema nekim standardnim indikatorima, a onda analizirati moguće podjele u ovom, političkokulturnom smislu, s obzirom na socijalna i demografska obilježja, odnosno s obzirom na neke aktuelne podjele u ovom društvu. Izvjesne karakteristične nalaze dovešćemo u vezu sa nekim crtama crnogorskog društva, njegove istorijske i kulturne formacije, ali se nećemo upuštati u dalja tumačenja.

Naravno da političku kulturu možemo shvatiti i šire, kao čitav niz mentalitetskih i „duhovnih“

obilježja jednog naroda, jedne sredine ili zajednice, koji se manifestuju u specifičnom srazu političke prakse i istorije, odnosno tradicije i kulture, ili bi to bio način na koji jedna zajednica politički živi. Možemo je tako i analizirati, kao što možemo i da je „ucjelinimo“¹⁰ vodeći se nekom upečatljivom ili naoko sveprisutnom crtom, kao što je, na primjer, „autoritarizam“, „radikalizam“ ili „pragmatizam“ („perfidnost“). Nesumnjivo je da se tragovi takvog „ucjelinjavanja“ mogu primijetiti i na pomenutim podjelama tipova političke kulture, ali su one ipak izgrađene na smještanju momenata političke kulture u jednostavno i utoliko apstraktno predstavljen politički proces odnosno sistem. Tu prosto nema istorije ni njenih „velikih nosilaca“ (nacija, klasa, „velikih ljudi“), naroda i onoga što ih čini osobenim. Politički sistem samo je jedan podsistem društvenog sistema pa kako je, prema osnovnom epistemološkom predlošku, društveni sistem u osnovi sistem regulacije u kome osnovnu ulogu igra podsistem kulture i vrijednosti, tako i u okvirima političkog sistema (ili u njegovu funkcionisanju) zatičemo repliku globalnog rasporeda - jedan svijet političke kulture. Ali, kako je rečeno a sad mora biti naglašeno, za razliku od onog širokog i neodređenog pojma političke kulture, po čijim se pjenušavim talasima može slobodno ploviti, ovdje je riječ o nekim vrijednostima, nazorima itd. koji možda nijesu uvijek do kraja jasni no su čvrsto spregnuti s apstraktno određenim orijentacijama i stavovima (individualnih) aktera prema političkom sistemu koji je, sa svoje strane, apstraktno određen jednostavnošću „inputa“¹¹ i očiglednošću „outputa“. Pri tome, predmet analize nijesu

¹⁰Koristimo termin iz kulturne antropologije.

¹¹Oni su jednostavno formulisani bez obzira na to da li su označeni, na primjer, kao zahtjevi i podrška (Easton), ili kao *politička socijalizacija i regrutovanje, interesna artikulacija, interesna agregacija i politička komunikacija* (Almond).

u prvom redu vrijednosti i njihov promjenljiv odnos. Obično se uzima da postoje i da su one izvor orijentacija i ponašanja (aktera). Samo je posljednje uočljivo, mjerljivo, samo se posljednje da uporediti, kvalifikovati i tipologizirati.

Ovakav pristup ima, kako je poznato, svoja značajna ograničenja, ne samo zato što nas, kao „bihevioristički“, lišava uvida u takve momente kao što su upravo sama kultura (koja se može razumjeti samo u svojoj pojedinačnosti) ili, na primjer, politička ideologija (v.niže), a kao „funkcionalistički“ odvađa od istorije i navodi na prazne tautologije - ali pod određenim uslovima on je sasvim legitiman. Ti uslovi u našem slučaju, u Crnoj Gori, kako je pomenuto, postoje. Modeliranje društva i svih njegovih strana kao građanskog društva opravdava primjenu ovakvog pristupa, koji očito nosi biljege sredine u kojoj je nastao, čije se iskustvo danas uzima kao univerzalno. Da je ovaj pristup prihvatljiv može se pokazati nekom vrstom negativnog argumenta - pod doskorašnjim uslovima postojanja zvanične ideologije i istorijskih projekcija, kolektivnog subjektiviteta itd. on ne bi imao (mnogo) smisla. U objašnjenju onoga što se zbivalo u Crnoj Gori i Jugoslaviji tokom oružane revolucije i potom slabo bi nam pomogao ovakav koncept političke kulture. Naprotiv, morali bismo da se prepustimo istoriji ako ne i historicizmu, da analiziramo ideologije i političke programe, položaj i pomjeranja velikih društvenih grupa i oblike manipulacija njima, velike ekonomsko-političke interese i one uže interese vladavine i dominacije pa najzad, naravno, i neke kulturne momente koje bismo ili ne bismo nazvali političko-kulturnim (a bez kojih se teže mogu razumjeti stvari kao što je podrška puču od 27. marta 1941), možda sve do takvih prijepornih stvari kao što je „dinarska violentnost“.

Ovdje više nema istorije. Zamišljamo da smo u društvu koje je postalo stabilan sistem, koji je dinamičan i u dinamičnim odnosima s okolinom, ali u koji nije ugrađen nikakav kolektivni istorijski projekat ili poduhvat. Uostalom, kako je poznato iz strukturalističkih analiza, „sistem nema istorije“. Istorija je s one strane horizonta što je, naravno, ne sprečava da „vlada ljudima“. Zamišljamo da je tako i s Crnom Gorom, da je sve više tako, i mjerimo specifične stavove njenih građana odnosno njihove orijentacije prema političkom sistemu, ne ulazeći u to koliko u ovom času i u njoj zaista ima „sistema“, a koliko „istorije“. Dakle, pristup koga ćemo se držati (s nekim, gore nagoviještenim, korekcijama) izrazito je neistorijski. Nije jednom zamjerano funkcionalizmu da možda može opisati funkcionisanje sistema, ali da je s njegova stanovišta potpuno neshvatljiva društvena promjena, i istorija. To nije tako strašno koliko to što ni posve istorijski orijentisani pristupi u socijalnoj nauci nijesu - ostavimo li po strani proroke kao što je bio Marx, ili Nietzsche, čija proroštva i ne spadaju u nauku - uspjeli ništa u istoriji da objasne sem, naravno, unazad, što je neka vrsta lijepe ali nekorisne umjetnosti.

Ovaj „apstraktan i jednostavan“ pristup ipak zahtijeva nekoliko napomena kojima bi bile razgraničene ova politička kultura od ideologije, političkih stavova, i javnog mnjenja, odnosno njegovih fluktuacija.

U konceptu političkog sistema odnosno političke kulture koji mu je kompatibilan, politička ideologija je apstrahovana. To se ondje može opravdati na dva načina. Jedno je slabljenje ideoloških podjela u odgovarajućim društvima, koje je postalo, ne bez protivrječnosti, globalni proces. Drugo je s tim povezan metodički stav da se političke ideologije i programi, kao i interesi,

shvataju kao sadržaj konkretnih akcija, koje apstraktni model ne može obuhvatiti. Pa ipak, pravo objašnjenje leži u krajnjoj složenosti ove pojave koja integriše velike društvene grupe, kao što, poput neke sekularne religije, integriše različite momente čovjekove društvene egzistencije od kojih svi nijesu dostupni empirijskoj nauci, bar ne političkoj. Tako da se, zauzvrat, ideologija može razložiti na izvjesne vrijednosti, na izvjesne interese, i na izvjesne političke programe. Što znači da se i politička kultura može shvatiti kao dio političke ideologije, ili kao svojevrsan izraz njenog rastavljanja, dekompozicije. Lako je, naime, pokazati da su odlike političke kulture u nekoj zemlji razvijene pod presudnim ili dugotrajnim uticajem neke političke ideologije. To na svoj način potvrđuje i Lijphartova tipologija u kojoj centrifugalna politička kultura znači postojanje dvaju suprotstavljenih političkih kultura koje se razvijaju uslijed ideološkog rascjepa u društvu. Bilo kako bilo, lako je izbjeći konfuziju. Budući da je politička kultura koncept nastao u jednoj manje-više jedinstvenoj sociološkoj školi, a da to s ideologijom nipošto nije slučaj, jednostavno ćemo zaboraviti na posljednju. Ne baš sasvim. S obzirom na to da je crnogorsko društvo u tranziciji, i da još nije razriješen ili stabilizovan odnos Crne Gore i Srbije, vjerovatno je da se ideološke razlike u njemu pojavljuju kao razlike u političkoj kulturi ili, možda, tu kulturu čine centrifugalnom. O tome će se u ovom istraživanju, u mjeri koja je moguća i neophodna, povesti računa.

Ovo vrijedi, *ceteris paribus*, iz političke stavove. Pod političkim stavom mislim jednostavno na stavove koje zauzimaju akteri u političkom procesu, kao prije svega stavove podrške ili odbijanja (uskraćivanja podrške). Stav, koji može biti motivisan interesima, i/ili ideologijom,

stavovima drugih aktera ili outputima političkog sistema, jasno se razlikuje od orijentacije prema političkom sistemu koja je uslovljena političkom kulturom. To što neko nema povjerenja u, na primjer, ustanove Republike Italije razlikuje se od činjenice što je pristalica opozicione stranke (danas, na primjer, pristalica PSD-Partije demokratske ljevice), kao što se to što ima povjerenja razlikuje od činjenice po kojoj je pristalica danas vladajuće Forza Italia. Te se stvari razlikuju ali stoje u manje-više bliskoj vezi. Naravno, prema nekom idealnom uzoru, kome se u stvarnosti približavaju samo neke od demokratija dominantnog Zapada, tamo gdje uveliko postoji i proceduralni i supstantivni konsenzus, razlike u političkim stavovima nijesu razlike u političkoj kulturi (vrlo je vjerovatno da će pristalice Laburističke i Konzervativne partije iskazati uglavnom jednako povjerenje prema političkim ustanovama Ujedinjenog Kraljevstva - već odavno je tako). Teško da je Crna Gora zemlja u kojoj je takav ideal dostignut, bar ne u mjeri u kojoj postoje neke ozbiljne alternative (prije svega u pogledu odnosa sa Srbijom). Na koncu, riječ je o zemlji u tranziciji, u kojoj se grade nove ustanove, i tek ćemo vidjeti s kakvim uspjehom. Istraživanje političke kulture po definiciji nije istraživanje političkih stavova. Međutim, u mjeri u kojoj će se pokazati da je ta kultura još centrifugalna i fragmentirana, mi ćemo takve njene odlike dovoditi u vezu s nekim političkim stavovima, koji instrumentima istraživanja nijesu ili nijesu mogli biti zaobiđeni.

U izvjesnim aspektima javno mnjenje je u bliskom dodiru s političkom kulturom. Jasno je da javno mnjenje izražava sve osnovne odlike pa i tip političke kulture. Razvijeno i aktivno javno mnjenje u stvari je osnovni izraz participativne političke kulture, kao što je dvostruko (javno-

tajno) javno mnjenje izraz podaničke političke kulture. Kao i u prethodnom slučaju, bliska i važna korelacija ništa ne smeta da ove dvije stvari - kolikogod bile obje do kraja neuhvatljive - ipak razlikujemo. Politička kultura upućuje na svijet vrijednosti, odnosno na orijentacije zasnovane na vrijednostima, a javno mnjenje na stavove, mnjenja, koji su na neki neobičan način stalni i opet promjenljivi, jednako neobično i individualni i kolektivni. No, skrenućemo pažnju na sljedeću okolnost. Za razliku od političke kulture koja evoluirala postepeno, javno mnjenje je dinamično, i na njega se pod određenim uslovima može značajno uticati. U jednoj zemlji u tranziciji, veličine i stupnja razvijenosti Crne Gore, javno mnjenje takvom uticaju može (a donekle i mora) biti srazmjerno podložnije, što ga čini nestabilnim pa i, prema osnovnoj funkciji, problematičnim. Hoćemo da naglasimo da uz nove i još nerazvijene odnose takvo mnjenje može da se udalji, naravno samo privremeno, od zatečene kulturne osnove. Odavde slijedi mogućnost da se stavovi djelimice isforsiranog javnog mnjenja pogrešno protumače kao svjedočanstva o političkoj kulturi. Koliko je to moguće gledaćemo da izbjegnemo takvu konfuziju. A naravno, naša će prva briga biti da provjerimo vjerovatnu pretpostavku da u javnom mnjenju postoje rascjepi, koji ga u tom smislu i diskvalifikuju kao javno, bar u mjeri heterogenosti političke kulture.

Politička kultura, kao i svaka kultura, podrazumijeva neki proces socijalizacije i njegove agente. Jedan dio toga procesa je spontan (ono što se, na primjer, odigrava u porodici ili u krugovima vršnjaka), drugi je donekle organizovan i kontrolisan (škola, socijalizacijski aspekti djelovanja samog političkog sistema, partija i udruženja, te masovnih medija), kao što

se postepeno povećava broj agenata socijalizacije, mijenja slika njihova relativnog uticaja, kao i stepen njihovog skladnog, odnosno neskladnog djelovanja. Ovaj proces, bar kad je riječ o političkoj kulturi (prema značenju koje ona ima ovdje), sam po sebi ne mora biti shvaćen kao pre-tjerano složen, ali ako se sjetimo da je dio mnogo šire smisaone i funkcionalne cjeline, biće nam jasno da mora biti i složen i protivrječan. Mnogo je načina na koje se odvija pomenuta socijalizacija, i na koje djeluju različiti njeni agenti, no je važno razumjeti da ni ona ni oni ne mogu stvoriti vrijednosti i orijentacije, već da ih samo mogu prenositi, jačati ili prigušivati u skladu s nekom cjelinom individualnog ili kolektivnog iskustva. U tom smislu se često precjenjuje moć pojedinih činilaca ove socijalizacije, danas posebno masovnih medija.

Ovo istraživanje ograničeno je na neke odlike političke kulture u Crnoj Gori, pa neće obuhvatiti ni u kakvom sistematskom obliku puteve i sredstva njenog obnavljanja, prenošenja i razvoja. Ipak, u mjeri u kojoj nam to naši istraživački instrumenti omogućće vjerujem da ćemo tu i tamo, usput, biti u prilici da pomenemo ovu socijalizaciju i njene agente.

Empirijska istraživanja političke kulture i odgovarajućih vrijednosti nakon pomenutog djela Almonda i Verbe obavljena su širom svijeta u bezbroj navrata u posljednjih pedeset godina.

Prva istraživanja ovog tipa u bivšoj SFRJ preduzeta su još krajem šezdesetih godina, i njihovi protagonisti bili su stranci.¹² Od druge polovine sedamdesetih godina i tokom osamdesetih izvedeno je više ovakvih istraživanja od strane domaćih istraživača i naučno-istraživačkih ustanova, prvenstveno u vodećim centrima, kao što su bili Beograd, Zagreb i Ljubljana. Možemo

pomenuti istraživanja društvene svijesti mladih, ili svijesti različitih društvenih slojeva, i istaknutije istraživače kao što su D. Pantić, B. Kuzmanović, V. Tomanović.¹³ Naravno, mnoga od ovih istraživanja imala su specifična polazišta, okvire i ciljeve s obzirom na ideološka ograničenja i osobitosti političke prakse, pa najzad i samog političkog i društvenog sistema u SFRJ. Međutim, to ipak u osnovi ne umanjuje vrijednost njihovih rezultata.

S krizom i raspadom SFRJ mijenja se društveni i politički kontekst ovih istraživanja. Upostavljanje političkog pluralizma i predstavničke demokratije, ali prije svega ratovi na tlu nekad zajedničke države, kojima prethodi i koje prati snažna obnova vrijednosti za koje se obično misli da su konzervativne i nazadne, kao nacionalizma, klerikalizma, autoritarnosti, ksenofobije itd., budi istraživački interes, ali mu postavlja nove prepreke, možda i teže od ranijih, pretežno ideoloških. Ipak se, uz istraživanja javnog mnjenja, za koja poseban interes imaju nove konkurentne partije, sprovode i istraživanja vrijednosti i političke kulture, često uz pomoć inostranih fondacija. Pomenimo istraživanja Golubovićeve,

Kuzmanovića i Vasovićeve, i dalje Pantića, Lazića, Bačevića i Vukomanovićeve.¹⁴ Neka od ovih istraživanja, kao i svjetsko istraživanje vrijednosti iz 1996, obuhvatila su i Crnu Goru, dok su se neka ograničila samo na veću od dvije republike SRJ. No, i u Crnoj Gori su krajem devedesetih godina organizovana prva istraživanja ne samo javnog mnjenja nego i vrijednosti i političke kulture u okviru tamošnjih istraživačkih centara.¹⁵

Ovi istraživači će se potruditi da tumače i procjenjuju svoje nalaze kad god je to metodološki opravdano, poredeći ih s rezultatima nekih od ovih istraživanja, u mjeri u kojoj su im dostupni ti rezultati i u mjeri u kojoj su oni uporedivi.

2. Mada bismo na sličan način postupili i u nekoj drugoj zemlji, mada bi osnovni instrumenti našeg istraživanja gotovo bez izmjena mogli biti upotrijebljeni i negdje drugo - uostalom pravila ove nauke odnosno tehnike ne mijenjaju se od slučaja do slučaja - smatramo da ovdje treba skrenuti pažnju na neke osobine Crne Gore, njenog istorijskog i političkog iskustva.

Naravno da nećemo reći ništa novo i nepoznato, kao što nijesmo ništa novo i nepoznato

¹² G. Zaninovich, op.cit. SFRJ je svojevremeno ušla i u neka uporedna istraživanja, kao što je istraživanje vrijednosti i političke kulture lokalnih lidera u SAD, SFRJ, Poljskoj i Indiji - P. Jacob, *Values and Active Community; A Cross-Cultural Study of the Influence of Local Leaders*, New York, 1971, ili istraživanje o političkoj kulturi predstavnika elita - A. Barton, B. Denich, Ch. Kadushin, *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*, New York, 1973.

¹³ D. Pantić - čiji tekst naveden u napomeni pod 5 koristimo i za ovaj prikaz - jedan je od pionira u ovakvim istraživanjima u SFRJ. Up. npr. *Neke vrednosne orijentacije omladine*, u: *Stavovi i opredjeljenja jugoslovenske omladine*, Beograd, 1974; *Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva*, u: *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd, 1977; *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd, 1981; *Politička kultura radnika-kvalitativna analiza*, Novi Sad, 1987; *Klasična i svetovna religioznost*, Beograd, 1988; *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd, 1990. Up. i V. Tomanović, *Omladina i socijalizam*, Beograd, 1977, ili B. Kuzmanović, *Problemi motivacionih osnova samoupravljanja*, Beograd, 1987.

¹⁴ Z. Golubović, B. Kuzmanović i M. Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svjetlu nacionalnih sukoba*, Beograd, 1995; M. Lazić i dr., *Razaranje društva*, Beograd, 1994; Lj. Bačević i dr., *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd, 1991; D. Pantić, *Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnost nastanka civilnog društva*, u: *Potismuto civilno društvo*, Beograd, 1995; D. Pantić, *Konflikti vrednosti u zemljama tranzicije*, u: *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*, Beograd, 1996; D. Pantić, *Vrednosti birača u Srbiji*, u: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, Beograd, 1997; M. Vasović i dr., *Fragmenti političke kulture*, Beograd, 1998; D. Vukomanović (urednik), *Riječ imaju građani*, Beograd, 2001.

¹⁵ SOCEN - Sociološki centar sa sjedištem u Podgorici osnovan je 1999, i već je organizovao nekoliko značajnih istraživanja. Publikovani su rezultati istraživanja vrijednosti - B. Kuzmanović, M. Bešić, *Svjetozi vrijednosti*. Podgorica, 2000. Ovo istraživanje odvija se u okviru aktivnosti SOCEN-a. Pored toga, od 1998. u Podgorici djeluje i CEDEM, Centar za demokratiju i ljudska prava, koji redovno objavljuje izvještaje o kretanju javnog mnjenja u Crnoj Gori sa podacima koji mogu biti relevantni i za dublja sociološka odnosno politička istraživanja.

rekli o konceptu političke kulture. Prosto bismo da ukažemo na ono što je, po našem mišljenju, važno u generiranju specifičnih vrijednosti i orijentacija koje čine političku kulturu. To bi bilo ono što treba imati na umu kod svakog pokušaja tumačenja dobijenih nalaza, ali i uopšte fenomena političke kulture - u Crnoj Gori. Tako ćemo postupiti mi, istraživači, a vjerujemo da bi tako mogao postupati i čitalac. Pri tome, lista naših napomena u ovom smislu nije iscrpna, niti su one do kraja razvijene i precizne. Znači da smo se potrudili da nam ne izmaknu bar glavne stvari, ali da ni u to ne možemo biti sasvim sigurni, jer one su posmatrane s jednog posebnog stanovišta.

Za ono što hoćemo reći evo primjera koji se nudi svojom prividnom jednostavnošću. Istaći ćemo, kao što to čine mnogi, da je Crna Gora, kao zemlja i kao politička zajednica (država) bila i ostala mala. Međutim, što znači tih danas manje od 700 000 stanovnika u smislu koji nas zanima nije sasvim jasno. Crna Gora više nije savez plemena, ali su oblici plemenske i bratstveničke solidarnosti još jaki ili, bar, tu postoje a drugdje ne. Takvi, i niz drugih premodernih sastojaka u običajima i navadama, u svakodnevnom životu u domu i van njega, čine, uz ostalo, da je komunikacija visokopersonalizovana, pa čovjek ne razgovara s Albancem već sa A.A., koji je pored ostalog i Albanac, kao što u drugoj prilici ne razgovara s B.B., već s mladićem koji je sin bratstvenika N.B. Treba razumjeti: ova komunikacija nije ni teža ni lakša nego ona koju podrazumijeva predstava o „građaninu“, ili o 700.000 takvih na kakvom mitingu. Ona je jednostavno *drukčija*. To znači da joj naši instrumenti nijesu prilagođeni, niti to mogu biti, i da neke nalaze moramo uzeti s više nego grano salis. To je, dakle, jedna od okolnosti

koje moramo imati na umu, ali je očito da u ovim sažetim napomenama nećemo moći da kažemo i: dokle, u kom smislu i kad. Za tako što bila bi potrebna čitava studija, a u okviru ovakvog istraživanja ostaćemo na nivou upozorenja, odnosno napomene. Skrećemo, dakle, pažnju na sljedeće okolnosti:

- **a)** Crna Gora već dugo (više od dva i po stoljeća) ima jasan i u osnovi nepromjenljiv geografski, kulturni i istorijski identitet. On nije oslabljen širenjem na tzv. Brda, pa uglavnom ni onim koje je došlo poslije ratova 1876–1878. i 1912–1913 (ovo posljednje je efekuirano zapravo tek nakon 1945). Na tom prostoru useljavanje je bilo vrlo ograničeno, ukoliko ga je uopšte bilo, dok je veliki broj iseljenika, u pravcima koji su se mijenjali, s iseljavanjem gubio svaki uticaj (s djelimičnim i specifičnim izuzetkom “iseljeničstva” u Beogradu, kao glavnom gradu jugoslovenske socijalističke federacije, poslije 1945).

- **b)** Za sve to vrijeme pomenuti identitet ima izraz u posebnoj političkoj zajednici koja je autonomna (s jednim mogućim prekidom od 1918. do 1941). Upotrebljavam izraz koji je dovoljno neodređen da može obuhvatiti kako oblike faktičke i formalne državne nezavisnosti tako i različite oblike statusa federalne jedinice, naglašavajući ono što je tu osnovno. Naime, ova se zajednica uvijek razlikovala od drugih i okolnih. Uprkos raznim pokušajima i oblicima povezivanja nije se utopila ni u jednu širu, zadržavajući oblike ne samo posebnog ambijenta nego i posebnog socijalnog i političkog života, i posebnog društvenog i političkog sistema.

- **c)** Sve do 1878. ova zajednica je izrazito tradicionalna, jednokulturna i jednovjerna. Tada, usljed osvajanja gradova i teritorijalnog širenja u njen sastav ulaze i pripadnici drugih vjera i

naroda, kao manjine. Kao načelno ravnopravni novi podanici crnogorskog knjaza oni s većinskim Crnogorcima ne tvore nikakvu novu naciju, nema tu uslova ni za kakav *melting pot*, niti postaju Crnogorci – ovi imaju poseban i složen identitet i nimalo sklonosti ili mogućnosti da asimiluju inovjerce i inoroce. Niz okolnosti tako stvara jedan model snošljivog suživota etničkih zajednica jedne kraj druge. Pripadnici ovih manjina ostaju u krajevima u kojima su se zatekli – iz njih se uglavnom ne sele u druge dijelove zemlje ili gradove (uostalom, to su, uz nešto malo gradskog stanovništva, stanovnici sela) već se, ako se sele, sele u inostranstvo. Uprkos svim potonjim promjenama – nakon 1878. započinje i ubrzana modernizacija – ili, možda, u skladu s tim što one nijesu bile radikalne ili trajne – ovaj model je preživio do danas. Pri tome se ističe, u odnosu na susjedne zemlje, viši stepen tolerancije, ili se ističe da, za razliku od drugih republika bivše SFRJ, u Crnoj Gori uglavnom nije došlo do ozbiljnih međuetničkih sukoba i napetosti. Kao što se može reći i ovo – politička je zajednica u etničkom smislu izrazito crnogorska, ali sa izrazitom spremnošću da uvaži osnovne interese manjina.

- **d)** Kao samostalna politička zajednica (ili država) Crna Gora je mala. Ona broji manje od sedam stotina hiljada ljudi, žena i djece. Treba, međutim, imati u vidu da ovo nije kolekcija apstraktnih individua koji se mogu slobodno micati tamo ili ovamo već složen i isprepleten supstrat jedne složene tvorevine. Specifičan odnos grada i sela, mali broj velikih industrijskih pogona, lokalne, porodične, bratstveničke i plemenske veze čine ovu zajednicu složenijom, odnosno zajednicom zajednica. Posljedice su višestruke. Ondje se “sve zna”. Nosioći vlasti ne mogu se udaljiti u maglu i mistifikovati sebe i svoja djela.

Čak se ne mogu ni skloniti sa očiju sugrađana na onaj poznati način. Različit je odnos privatnosti i javnosti (u odnosu na velike zajednice), kao što se različito konstituiše svaka od ovih instanci. Različiti su oblici komuniciranja. S druge strane, ovdje nedostaju veliki, mehanički agregati građana ili stanovništva koji tvore onu anonimnost i “nepriistrasnost” sistema, te se njegovi *outputi* u mnogo većoj mjeri mogu interesno identifikovati, kao nagodbe ovih ili onih grupa. Jer, niti je javno mnjenje dovoljno anonimno, a tad i nije javno, niti postoje one velike grupe i “mase”, čije gibanje tvori političku dinamiku drugdje. S druge strane, u ovakvom ambijentu su i mogućnosti manipulacije (“građanima”, “masama”) sužene itd. Bilo kako bilo, veličina i priroda ove zajednice svakako uspostavljaju niz specifičnosti političkog sistema, i vjerovatno utiču na neke crte političke kulture.

- **e)** U vezi s veličinom zajednice (države) jedna je druga crta identiteta koja ovdje može biti relevantna. Mislim na potrebu pripadnošću nekoj široj zajednici ili savezu. Osjećanje ugroženosti i usamljenosti pred spoljnim silama, pred dva neprijateljska “carstva”, ili pred prirodnim silama (opasnost od gladi), kompenzirano je psihološki i stvarno posebnim vezama sa Rusijom, poslije pripadnošću srpstvu i jugoslovenstvu. Sve je to učinilo složenim problem identiteta, posebno nacionalnog, kao što je proizvelo niz specifičnih crta u političkom ponašanju pa, vjerovatno, i u političkoj kulturi. Sa svojim tradicionalnim ustanovama, vezan za tlo i pretke, Crnogorac ima vrlo snažan i određen identitet, koji doživljuje kao nešto objektivno i nepromjenljivo. S druge strane, ali već i prema prirodi stvari, identitet koji proizlazi iz pomenute potrebe za savezništvima, za pripadnošću široj zajednici doživljava se više nego što je to obično slučaj kao stvar racionalnog

izbora, ili posve iracionalnih osjećanja.

- **f)** U posljednjih sto pedeset godina Crna Gora je promijenila više oblika društvenog i političkog uređenja. U dva duža razdoblja (1878–1912. i 1945–1980) bila je izložena ubrzanoj modernizaciji. U sve to ona je ušla iz jedne osobite formacije (savez plemena pod političkim vođstvom, ali ne i pod vlašću crkvenih poglavara) koja je imala duboke korijene, i od velike većine članova zajednice doživljavana kao prirodna. Bez obzira na to što je u tom dugom i burnom vremenu bilo faza takoreći organskog razvoja i naglih i nasilnih promjena, što je bilo neodoljivog uticaja spoljnih obrazaca i neodoljivog pritiska spoljnih sila, promjene su ipak bile djelo pripadnika ove zajednice. Niko u tu zemlju nije upao da nametne svoje vrijednosti i način života. To je jedan od razloga što je ona ostala obilježena nekom vrstom tradicionalizma, privrženošću vrijednostima i običajima koji su u njoj davno nastali.

- **g)** Vlast, bilo da se posmatra kao splet ustanova i odnosa, bilo da se posmatra personalno, kroz ličnosti njenih nosilaca, stoga se doživljava kao autohtona, domaća, “naša”. Svaki će nosilac vlasti, mali ili veliki, kroz dugu crnogorsku istoriju, iskazivati svoju pripadnost zajednici, to da je Crnogorac, poput svih ostalih. Vlast koja se u ovom smislu otuđi, kao možda u drugoj polovini vladavine knjaza, odnosno kralja Nikole, i svakako između 1918. i 1941, biće odbačena, može izazvati otpor i otvorenu pobunu. Odsustvo etničke i kulturne distance, mala ili savladiva statusna i ekonomska distanca (u poređenju sa drugim i drukčijim istorijskim aranžmanima), učiniće da je komunikacija između običnog člana zajednice i vlasti, odnosno nosioca vlasti jednostavna, neformalna i često vrlo racionalna.

- **h)** Treba razumjeti što čovjek tu obično

očekuje od vlasti i njenih nosilaca. Svakako ništa loše. Dugo je na ovom prostoru dominantan oblik života onaj koji se opire na autarkično stočarstvo, pri čemu njegovi protagonisti oružjem brane svoju slobodu, ali oružjem stiču i neke koristi (na račun susjeda). Ovaj oblik života veoma je žilav i njegovi ostaci postoje i dan-danas. Centralna vlast, koja se sporo uspostavlja, ne može tu mnogo ni dati ni uzeti. Ipak, ona je jedini agent promjene, i neke vrste modernizacije. Čovjek koji gleda da mu se djeca školuju, da se liječi kod ljekara i u bolnicama, da se zaposli ili “izvuče” kakvu penziju često je upućen na tu vlast, i dalje kao na “njegovu”, no s kojom će razmjenjivati usluge po jednom osobitom klijentelističkom modelu. Uprkos činjenici da su se u nekim novijim razdobljima začele i potom ukorijenile oštre i pogubne ideološke podjele, ili možda u nekom skladu s njom, odnos ovih ljudi i njihove vlasti često je obilježen hladnim proračunima i koristoljubljem, no i dirljivom jednostavnošću. Uostalom, ovi ljudi ne zaziru od te vlasti, niti se osjećaju njenim podanicima i zato što često mogu da je ignorišu, vrativši se u prilike koje imaju smisao one izvorne situacije.

- **i)** Plemensko i ratničko društvo ima svoje hijerarhije, često vrlo složene, ali je sa modernog stanovišta crnogorsko društvo dugo bilo pretežno egalitarno. Osnovna jednakost svakog kao člana zajednice¹⁶ nije narušila ekonomska diferencijacija svojstvena trgovačkom i industrijskom kapitalizmu. Njegov je razvoj u Crnoj Gori nakon 1878. bio spor, a takođe i nakon 1918. Od 1945. na vlasti su komunisti koji će u narednih 35 godina donijeti najviše socijalno-ekonomskih promjena u crnogorskoj istoriji. Ali, ta vlast ne samo što je bila utemeljena na jednoj egalitarnoj ideji, već je na ovom planu ponovila model koji je i prije toga funkcionisao na crnogorskom tlu. Riječ je o tome

da su upravljačke uloge, mjesto u aparatu vlasti, glavni osnov sticanja ekonomskih prednosti. Ipak, ova vrsta ekonomske diferencijacije nije postala trajna ili stabilna, ne više od one u drugoj polovini vladavine knjaza, odnosno kralja Nikole. Njen domašaj nije otišao preko otvorenih ili prikrivenih povlastica onih “na vlasti”, koji će tu vlast izgubiti.

- **j)** Otuda se crnogorsko društvo poslije 1990. prvi put suočava sa problemom diferencijacija koje donosi moderna tržišna privreda. U stvari, budućnost demokratske tranzicije u Crnoj Gori, budućnost demokratskih ustanova koje su oživjele u posljednjoj deceniji prethodnog stoljeća – poslije dva kratkotrajna i vrlo ograničena iskustva te vrste s početka istog stoljeća – zavisi u najvećoj mjeri od načina na koji će biti “premošćavana” tri problematična i konfliktna “rascjepa”.

Jedan je onaj koji donosi tranzicija na socijalno-ekonomskom planu. Opšti nivo prihoda i sigurnosti mora biti dovoljan da kompenzira narastajuće razlike između “poslodavaca” i “posloprimaca”. “Država” mora biti u stanju da osigura razvoj, životni standard i socijalne službe.

Drugi je onaj koji se odnosi na međuetničke odnose. Ako su u Crnoj Gori i bili stabilni, pod uticajem nestabilne, uzavrele okoline, postali su manje stabilni i više delikatni. Osim toga, novo vrijeme i nove ustanove traže i nove institucionalne modele njihovog regulisanja. Ovdje, međutim, treba razlikovati odnose etničkih Crnogoraca i pripadnika manjih etničkih zajednica, prije svega Muslimana (Bošnjaka) i Albanaca – od odnosa

između Crnogoraca i onih koji se u Crnoj Gori deklarišu kao Srbi. Posljednji u najvećoj mjeri zavise od odnosa Crne Gore i Srbije.

Treći je, dakle, onaj koji se tiče odnosa Crne Gore i Srbije, koje su formalno još članice SRJ. Ovaj problem, kao problem državnopravnog statusa Crne Gore, u središtu je političkog života i najdublje političke podjele u savremenoj Crnoj Gori. Bilo koje rješenje imaće dalekosežne posljedice po život njenih građana.

Ove tri linije podjela mogu se ticati i političke kulture. Zapravo, njihovim djelovanjem ona se dinamizira, dolazi do izražaja, otkriva.

¹⁶Vuk Karadžić u svom etnografskom spisu o Crnoj Gori i Crnogorcima, navikao na orijentalne miloševske standarde u Srbiji, odnosno one bečke, prosto je zaprepaščen osjećanjem jednakosti koje vlada među Crnogorcima. Ilustruje ga spontanim ponašanjem u prisustvu Vladike. Kad on, u razgovoru, ustane oni i dalje sjede, ili se uopšte ne obaziru na njega.

Ogledi

U potrazi za tisućljetnom državnošću: politike povijesti u Hrvatskoj i Slovačkoj u 1990-ima

piše: Stevo Đurašković

Globalizacija je rušenjem tzv. komunističkog poretka u Europi dovela do oživljavanja prvenstveno nacionalnih identiteta, pojmljenih kao posljednje stabilno utočište u posvemašnjoj fluidnosti i neprestanoj promjenjivosti globaliziranog svijeta (Cipek, 2007a:13). Kako su kolektivni identiteti određeni formiranjem kolektivnog sjećanja nacije, definiranim kao okvir formiranja i razumijevanja zajedničkog povijesnog naslijeđa neke skupine (Assman, 2006: 64), svaka politika mora neizbježno biti legitimirana poimanjem prošlosti od strane njezinih aktera. Iako „strukture dugog trajanja“ povijesnog sjećanja utječu bitno na političko djelovanje, ipak političke elite svojim tumačenjima prošlosti dominantno određuju kolektivno sjećanje nacije, a time presudno formiraju nacionalni identitet (Cipek, 2007b). Tumačenje prošlosti opet, kao fundamentalni dio politika nacionalnog identiteta, presudno određuje političku kulturu pojedine zemlje, a time i stupanj demokratske konsolidiranosti njezina političkog poretka, kako je pokazano na primjeru Slovenije (Lukšič, 1999). Upravo u analizi te važne funkcije interpretacije povijesti od strane političkih aktera u legitimiranju njihovih političkih pozicija nalazi se i predmet discipline politika povijesti. Međutim, politike

povijesti, kao disciplina „izmišljena“ u Njemačkoj (Schiller, 2004)¹⁷, još uvijek su u procesu etabliranja i u anglo-saksonskoj znanstvenoj zajednici, gdje prevladavaju sociološko-antropološke studije memorijala i spomenika, te povjesničarske studije školskih udžbenika povijesti (Müller, 2002: 2)¹⁸, koje se tek počinju afirmirati u znanstvenim zajednicama srednje i istočne Europe (Höpken, 2006). Iako obogaćuju disciplinu politika povijesti, spomenutima nedostaje njezina temeljna kategorija: proučavanje odnosa političke moći i uporabe povijesti, te utjecaj dotične veze na formiranje nacionalnog identiteta (Müller, ibid.).

Spomenuti nedostatak pristupa politika povijesti u srednjoj i istočnoj Europi osobito je vidljiv kod komparativne analize, koja ne samo da omogućuje temeljni uvid u nacionalno-integracijske procese u regiji (Cipek, 2007a), već je i važna kod usklađivanja nacionalnog i europskog kolektivnog sjećanja u kontekstu proširenja EU-a¹⁹. Naime, sve zemlje regije bilježe zajedničko devetnaeststoljetno iskustvo formiranja nacionalnog identiteta u okviru višenacionalnih carstava, praćenog često međunacionalnim sporovima, te dvadesetstoljetno iskustvo fašističke i staljinističke diktature, karakteriziranih sličnom legitimacijskom matricom naglaska na kolektivističkom, autoritarnom obrascu formiranja društvenih identiteta (Pichler, 1999; Judt, 2003). Stoga s padom tzv. komunizma u većini zemalja regije nije došlo do očekivane reprodukcije zapadnoeuropskog liberalno-demokratskog političkog sustava, već su namjesto

¹⁷Studija Norberta Freia (1996), smatra se pionirskim djelom. Tu je i važna studija Edgara Wolfruma (1999). Za obavijesti o najnovijim kretanjima u disciplini vidjeti bilten Njemačkog udruženja za političku znanost „Politikwissenschaft“ (poglavlje „Politik und Geschichte“).

¹⁸Vežu političke moći i povijesnih narativa prepoznaju britanske „Kulturalne studije“, ali one je promatraju prije svega kroz optiku klasne i rodne borbe. Usp. Duda (2006).

¹⁹Istaknuto u spomenutom biltenu „Politikwissenschaft“, br. 130, proljeće 2004, 72..

njega nastupili demokratski deficitarni politički režimi karakterizirani oživljavanjem nacionalističkog diskursa (usp. Offe, 1991), gdje su veliku ulogu igrale spomenute povijesne „strukture dugog trajanja“ (Pichler, 1999; Judt, 2003). Iako je njemački politolog Wolfgang Merkel svojim nedavnim istraživanjem o brznoj demokratskoj konsolidaciji srednjoeuropskih zemalja opovrgnuo kanonsku teoriju Clausa Offea koja uzrok demokratske deficitarnosti zemalja regije nalazi u nedostatku njihova institucionalnog kapaciteta za provođenje istodobne političke i privredne transformacije (Merkel, 2007), ipak ostaje činjenica da je rušenje tzv. komunizma s posljedičnom erupcijom dotad potiskivanih nacionalnih sjećanja barem usporilo demokratsku konsolidaciju zemalja srednje i istočne Europe. To je osobito slučaj kod zemalja koje su raspadom višenacionalnih „komunističkih“ federacija Jugoslavije, Čehoslovačke i SSSR-a po prvi put utemeljile modernu nacionalnu državu, budući da formiranje nacionalnog identiteta prethodi demokratskoj konsolidaciji (Merkel, 2007: 8). Uostalom, na dugotrajnu „opterećenost“ politikama nacionalnog identiteta u dotičnim zemljama još u doba tzv. komunizma ukazao je Herbert Kitchelt, koji je zemlje bivšeg SSSR-a, Jugoslavije i Čehoslovačke kategorizirao kao zemlje „nacionalno prilagođenog komunizma“ unutar svoje teorije o trima tipovima komunističkih poredaka u istočnoj Europi, raščlanjenim s obzirom na utjecaj „strukture dugog trajanja“ nacionalnog sjećanja (Kitchelt, 1999).

Uskloputih novih država, osobito je interesantan slučaj Hrvatske i Slovačke, gdje su birači „utočište“ od turbulentnog raspada višenacionalnih fede-

racija Jugoslavije i Čehoslovačke „pronašli“ u nacionalističkoj politici HDZ-a u Hrvatskoj i HZDS-a u Slovačkoj, kako je u hrvatskom slučaju pokazao Vernon P. Gagnon (2004) a u slovačkom Kevin Deegan-Krause (2006). Iako ni Gagnon niti Deegan-Krause nisu pobliže tematizirali uporabu povijesnih tumačenja u HDZ-ovom i HZDS-ovom diskursu o naciji, upravo su oni bili presudan faktor konstrukcije nacionalističkih diskursa dviju spomenutih stranaka, te legitimacije demokratski deficitarnih političkih režima u objema zemljama. Pritom je interesantno da su se oba koristila sličnim obrascima politika povijesti (usp. Fisher, 2006: 55-83, 101-121), proizašlih iz činjenice da obje nacije dijele vrlo slične obrasce političke povijesti, a time i konstrukcije nacionalno-integracijskih narativa. Prvo, obje nacije su nakon ranosrednjovjekovnog političkog subjektiviteta bile dijelom srednjovjekovnoga Mađarskog kraljevstva, ostajući pod mađarskom vlašću sve do 1918. godine u okviru Habsburškog carstva. Stoga, obje su nacije svoje devetnaeststoljetne nacionalno-integracijske ideologije konstruirale na etničkom obrascu „nacije bez države“, s vizijom ostvarenja političkog subjektiviteta kroz ideju etničke i političke zajednice sa susjednim slavenskim narodima, Srbima tj. Česima. Zatim, obje su nacije u dvadesetom stoljeću „iskusile“ krah svojih ranijih nacionalno-integracijskih ideologija kroz iskustvo „manjinske“ nacije i u građanskoj i u komunističkoj Jugoslaviji i Čehoslovačkoj, s vrhuncem u povijesnim lomovima 1918, 1939/41, 1944/45-47, 1968/1971, 1989-91/93, te uspostavom formalno neovisnih kvasilinskih „država“ u II. svjetskom ratu²⁰. Upravo su politike nacionalnog

²⁰Za cjelovit prikaz razvoja hrvatske nacionalno-integracijske ideologije od svojih početaka u XIX. st. do 1990. vidjeti: Stančić (2002). Za slovački slučaj vidjeti: Musil (2000). Za odličan pregled razvoja slovačkog nacionalnog identiteta 1918-1990 vidjeti: Harris (2002: 73-97).

identiteta HDZ-a i HZDS-a u 1990-ima, presudno formirane politikama povijesti, dovele do stvaranja demokratski deficitarne političke kulture „ressentiment nacionalizma“ (Erika Harris), čiji se utjecaji osjete i danas (usp. M. Kasapović, 2001; Deegan-Krause, 2004).

Opisanu sličnost nacionalno-integracijskih ideologija obiju nacija, te važnost legitimacije njihovih političkih poredaka u 1990-ima sličnim povijesnim narativima dosada je prepoznala jedino američka politologinja Sharon Fisher u djelu *Political Change in Post-communist Slovakia and Croatia: from Nationalist to Europeanist* (2006). Polazeći od standardnog modela srednjoeuropskog ideološkog rascjepa na nacionaliste i proeuropce, Fisher je kronološki definirala tri dimenzije nacionalno-identitetskog diskursa korištenog od strane HDZ-a i HZDS-a: a) diskurs usmjeren na delegitimiranje vanjskog neprijatelja - Srbije tj. Češke, koji je prevladavao u razdoblju stvaranja država (1989-1991/93); b) diskurs usmjeren na delegitimiranje „remetilačkog faktora“ nacionalnih manjina - Mađara u Slovačkoj i Srba u Hrvatskoj, koji je prevladavao u razdoblju konsolidacije režima (1992/94-1995/96); c) diskurs usmjeren na delegitimiranje „unutrašnjih neprijatelja“ - opozicije, antirežimskog tiska i nevladinih udruga, koji je prevladavao u razdoblju gubitka legitimacije režima (1995/96-1998/99) (Fisher, 2006: 13-18). Davši time okvir za buduću komparaciju politika povijesti dviju zemalja, Fisher je istaknula do sada gotovo zanemarenu, a možda i najvažniju, funkciju politika nacionalnog identiteta, a to je borba za moć aktera unutar iste nacionalne skupine (Fisher, 2006: 6-12). Pritom, iako je spomenula sličnost narativa politika povijesti u Slovačkoj i Hrvatskoj u 1990-ima - od mita o tisućgodišnjoj državnosti, do prikazivanja

nacionalne žrtve u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, djelomične rehabilitacije osovinskih NDH i kvislinške Slovačke, te pokušaja državotvorne mitizacije Tuđmanove i Mečiarove личности - autorica je propustila detaljnije tematizirati važnost povijesnih narativa u politikama nacionalnog identiteta, tj. njihovu važnost za legitimaciju demokratski deficitarnih režima i formiranje nedemokratske političke kulture. Interesantno je da ni spomenuta djela Gangona i Deegan-Krausea - koja su polazeći od Brubakerove teorije interpretacije suvremenih istočnoeuropskih nacionalizama na liniji „trijadne veze relacijskog nacionalizma“ (usp. Brubaker, 1996) naglasili borbu unutar iste nacionalne skupine kao ključnu za interpretaciju formiranja suvremenih istočnoeuropskih nacionalizama - nisu pobliže tematizirala važnost povijesnih interpretacija u formiranju politika nacionalnog identiteta.

Nažalost, u hrvatskoj političkoj znanosti još nije dovoljno prepoznat političko-kulturalni pristup politika povijesti, osobito u komparativnoj perspektivi, iako je zamijećena njegova istaknuta važnost za strukturiranje političkog sustava. U tom su smislu važni radovi politologa Tihomira Cipeka, koji je hrvatskoj javnosti ne samo predstavio kulturalni pristup u politologiji (Cipek, 2007b) nego i osnovne značajke disciplina politika povijesti, kao i osnovne smjernice politika povijesti HDZ-a u 1990-ima, nastalim kao direktan produkt ideja o hrvatskoj povijesti i naciji Franje Tuđmana: ideje tisućgodišnjeg kontinuiteta hrvatske državnosti i svehrvatske nacionalne pomirbe, predstavljanja HDZ-a kao svehrvatskog nacionalnog pokreta koji objedinjuje cjelokupni hrvatski povijesni državotvorni nauk, te tumačenje SFRJ kao isključivo velikosrpskog proizvoda, a staljinističkih zločina u Jugoslaviji kao isključivo

velikosrpskih, što je dovelo dijelom do ne-intencionalnog oživljavanja „ustašo-nostalgije“ (Cipek, 2007a). Tematiziranjem okvirnih smjernica HDZ-ova povijesnog narativa bavili su se i strani autori, poput njemačkog povjesničara Holma Sundhaussena (2006) i američke politologinje Sabine Ramet (2007), pri čemu je Ramet naglasila i rascjep desnice i ljevice unutar vladajućeg HDZ-a oko interpretacije povijesti II. svjetskog rata, vrlo važne za HDZ-ovu legitimaciju u 1990-ima. Međutim, niti oni nisu detaljnije istaknuli vezu između povijesnih naracija i njezinih legitimacijskih političkih uporaba, kao i ulogu Franje Tuđmana u kreiranju dotičnih povijesnih narativa.

Na političku funkciju povijesti u 1990-ima ukazala je mlađa generacija hrvatskih povjesničara analizom sadržaja školskih udžbenika povijesti, koja se iznimno razvila od 2000. godine, osobito u sklopu godišnjih dijaloga hrvatskih i srpskih povjesničara u organizaciji zaklade Friedrich Ebert²¹. Njihova analiza pokazala je kako je udžbenička interpretacija povijesti u 1990-ima pratila gore izložene karakteristike hrvatske povijesne naracije, a to je isključivo fokusiranje na nacionalnu povijest prikazanu kroz primordijalnu viziju tisućgodišnjeg hrvatskog nacionalnog i državnog kontinuiteta s obuhvatom susjednih zemalja s jačom zastupljenošću hrvatske etničke zajednice, te naglaskom na kontinuitetu hrvatske povijesne žrtve, osobito tijekom dvadesetstoljetne velikosrpske hegemonije u Jugoslaviji, dok je paralelno revidirana povijest kvislinške NDH isticanjem prije svega njezina državotvorna karaktera i s naglaskom na 1945. godini kao prijelomnici hrvatskog nacionalnog egzodusa

²¹Fleck/Graovac (2000-2008). Dio radova izišao je i u: Kolouri (2002; 2005), proizašlim iz istraživanja udžbenika povijesti na prostoru jugoistočne Europe u

(počinjenog od strane Srba) kod Bleiburga i na „Križnom putu“ (usp., Baranović, 1999; Najbar-Agičić, Agičić, 2006). Iako su pojedine analize hrvatske historiografije u 1990-ima ukazale na utjecaj udžbeničke politike na percepciju povijesti kod učenika (Najbar-Agičić, Agičić, 2006), te na utjecaj tzv. desne struje HDZ-a, sastavljene većinom od političkih emigranata, kao i presudnu ulogu Franje Tuđmana na izloženi smjer interpretacije povijesti (npr. Goldstein, 2001a), izložena analiza sadržaja udžbenika povijesti nije pobliže politički kontekstualizirana, npr. nastavni plan i program iz 1995. koji dopušta uvođenje alternativnih udžbenika povijesti nije povezan s promjenama HDZ-ove politike nacionalnog identiteta, povezanim sa završetkom domovinskog rata, a time i opadanjem legitimnosti dotadašnje HDZ-ove politike nacionalnog jedinstva kojom je stranka legitimirala svoje dotadašnje autoritarne tendencije u politici, kao ni s paralelnim pojačavanjem pritiska međunarodnih institucija na vlast zbog njezina demokratskog deficita.

Uz povjesničare, politikama povijesti pozabavila se i mlađa generacija hrvatskih etnologinja, predvođenih doajenkom te discipline u Hrvatskoj Dunjom Rihtman-Auguštin. One su prepoznale važnost simboličke inscenacije politike - izražene kroz politički rituale javnih proslava, komemoracija i političkih skupova, te *arhiteksturu*, razumljenu kao ukupnost urbane arhitekture i nazivlja ulica koje je simbolički označuje - za uspostavu i legitimaciju određene politike, kao i ključnu ulogu povijesne naracije u konstrukciji političkih simbola. Tako je Rihtman-Auguštin u svom djelu *Ulice mog grada* (Beograd, 2000) prikazala simboličku inscenaciju vizije tisućgodišnje

hrvatske državnosti i politike nacionalne pomirbe putem promjena imena ulica i trgova u 1990-ima, dok se mlada etnologinja Reana Senjković u knjizi *Lica društva, likovi države* (Zagreb, 2002) prikazala isto putem analize simboličke legitimacije Franje Tuđmana i HDZ-a u predizbornim kampanjama u 1990-ima, a ukazano je i na pučko uskrsnuće „ustašo-nostalgije“ tijekom Domovinskog rata. Što se tiče simbolike mjesta nacionalnog sjećanja, dosad je sociološki obrađeno samo mitsko značenje Vukovara kao istovremenog simbola žrtve i stvaranja neovisne hrvatske države (Kadrov, 2006). Obradivši povijesnu simboliku prostora u politici nacionalnog identiteta, ovi radovi daju lijepu nadopunu budućoj diskurzivnoj analizi. Njom se pak direktno pozabavio lingvist Ivo Žanić, koji je većinom tematizirao povijesne narative konstrukta „istok-zapad“ u hrvatskom političkom diskursu, osobito pri legitimiranju HDZ-ove agresivne politike u Bosni i Hercegovini (usp. Žanić, 2003). Tako je u svom glavnom djelu *Prevarena povijest* (1998) prikazao simboličko etiketiranje srpske pobune u Hrvatskoj kao orijentalne hajdučije, formirane kao „suprotstavljenog drugoga“ Tuđmanovoj viziji zapadne hrvatske državno-pravne nacionalno-integracijske tradicije, koja je svoj epilog imala u potiskivanju političke instrumentalizacije hajdučkog mita tijekom rata u Bosni, inače snažno prisutnog u kolektivnom sjećanju kod hercegovačkih Hrvata. Ukazavši time na različite obrasce formiranja nacionalnog identiteta u raznim dijelovima hrvatskog

nacionalnog korpusa, šteta što nije propitan njihov daljnji međudnos u drugoj polovici 1990-ih, u relaciji spram jačanja političke moći desne, tzv. „hercegovačke struje“ u HDZ-u, osobito nakon stranačkog raskola 1994. godine i kasnije bolesti Franje Tuđmana.

Slovački primjer pokazuje slično stanje discipline kao u Hrvatskoj, gdje najviše radova vezanih uz politiku povijesti otpada na analize školskih udžbenika, koje su većinom provodili slovački studenti na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti. Slovačka historiografija u 1990-ima generalno pati od sličnih bolji kao i hrvatska: fokusirana je na primordijalni mit o tisućugodišnjoj državnosti te na prikaz političke povijesti nacije kao konstantu žrtve tlačene od strane Mađara i Čeha (Hlavičková, 2007). Međutim, za razliku od Hrvatske, Slovačka u 1990-ima bilježi mnogo istaknutiju ulogu revizionističke historiografije, takozvanih *neo-l'udáka* (hrv. neo-narodnjaci)²², podrijetlom iz emigrantskih krugova kvislinške Slovačke, koja je poduzela žestoku ofenzivu protiv tzv. „domaće“ „nedržavotvorne“ historiografske zajednice s centrom u Institutu za povijest slovačke akademije znanosti i umjetnosti (usp. Kovač, 2006). Pritom je naglasak stavljen od strane *neo-l'udáka* na ranosrednjovjekovnu povijest u svrhu konstrukcije „mita o prapočetku“ još snažniji nego u Hrvatskoj zbog činjenice da Slovačka nije kao Hrvatska imala političku autonomiju tijekom desetstoljetne zajednice s Ugarskom. Istovremeno,

²²Naziv proizlazi iz riječi *l'udáki*, imena pristaša konzervativno-klerikalne Hlinkine Slovačke pučke stranke (Hlinkova Slovenská ľudova strana - HSLS), u međuratnom periodu najjače slovačke političke stranke. Njezina dugogodišnjeg karizmatičkog vođu, svećenika Andreja Hlinku, po kojem je stranka i dobila ime, naslijedio je 1938. godine svećenik Jozef Tiso, predsjednik slovačke kvislinške republike nastale nakon raspada Čehoslovačke 1939. godine. Tisov režim bio je mješavina konzervativno-klerikalnih i fašističkih elemenata, zagovaranih od stranačke manjinske profašističke struje (tzv. Hlinkova garda) predvođene Vojtechom Tukom. Iako se Tisova većinska struja opirala nacifikaciji države, organizirala je deportaciju većine slovačkih Židova (oko 70 000) u Njemačku. S vremenom jača ilegalni antifašistički pokret sastavljen od komunista i građanskih snaga, pristaša Benešove Čehoslovačke vlade u egzilu, koji 29.8. 1944. godine diže nacionalni ustanak. Prva slovačka republika propala je ulaskom crvene armije u Slovačku 1945.

drugi zaglavni kamen povijesnog revizionizma bila je reinterpretacija 20-stoljetne slovačke povijesti, koja je tekla po nešto radikalnijoj liniji nego u Hrvatskoj, budući da je Tisova Slovačka ne samo vrednovana kao uskrsnuće samostalne države već je Tisovu klerikalnom režimu zanijan i fašistički karakter, a holokaust pripisan ponajviše njemačkom utjecaju, dok je antifašistički nacionalni ustanak iz 1944. godine prikazan nacionalnom izdajom (Findor, 1997; Vanekova, 1998), što je 1996. godine dovelo čak i do prosvjeda međunarodne zajednice povodom pojavljivanja kontroverznog udžbenika *Dejinjy Slovenska a Slovákov* (Povijest Slovačke i Slovaka) vodećeg emigrantskog povjesničara Milana Ďurice. Za razliku od unisone linije politika povijesti HDZ-a u 1990-ima, gdje politika nacionalne pomirbe Franje Tuđmana nije dopustila službenu rehabilitaciju ustaštva i unutar i izvan HDZ-a, opisana radikalnija reinterpretacija povijesti u slovačkom slučaju dogodila se u razdoblju 1994-1998. godine, kada je HZDS bio prisiljen ući u koalicijsku vladu s krajnje desnom Slovačkom nacionalnom strankom/SNS (Slovenská národná strana). Inače, glavčina HZDS-a predvođena Mečiarom, usprkos propagiranju ideje slovačkog državotvornog tisućljeća, istovremeno se snažno pozivala na antifašističku tradiciju, uspjevši naposljetku potisnuti revizionistička tumačenja medijskom kampanjom 1997-1998. godine (usp. Fisher, 2006; Johnson, 2007). Također se pokazalo da u slovačkim politikama povijesti naglasak nije bio toliko na češkoj, koliko na mađarskoj hegemoniji, osobito onoj u 19. st., tj. u doba formiranja moderne slovačke nacionalno-

integracijske ideologije (Fisher, 2006: 101-121). To pokazuje donekle različit trend slovačkih „struktura dugog trajanja“ kolektivnog sjećanja u odnosu na Hrvatsku, što proizlazi iz činjenice mnogo manje „traumatičnog“ manjinskog iskustva slovačke nacije u Čehoslovačkoj u odnosu na hrvatsko iskustvo u Jugoslaviji, s vrhuncem u krvavom raspadu SFRJ izazvanom velikosrpskom agresijom na Hrvatsku, za razliku od mirnog razdruživanja federacije Čeha i Slovaka. S druge strane, u 19. stoljeću Slovaci su kao „nehistorijski“ narod bili izloženi mnogo snažnijoj mađarizaciji od Hrvata, dok je 1918. veliki teritorij s mađarskom nacionalnom većinom ušao u sastav tadašnje Čehoslovačke, postavši uzrokom dugotrajnog slovačko-mađarskog teritorijalnog spora koji je uvelike pridonio stvaranju slovačkog „resantimana“ prema Mađarima (Harris, 2002: 73-131).²³

Iako prikazani radovi i u hrvatskom i slovačkom slučaju daju dobro polazište za daljnju analizu i komparaciju politika povijesti u tim zemljama, oni ipak ne zahvaćaju direktnu vezu između povijesnog diskursa i uporabe političke moći, tj. utjecaj diskurzivne dimenzije politika povijesti na politiku nacionalnog identiteta, te time i formiranje nacionalnog identiteta promatranih nacija i s njim povezane političke kulture kao dijela demokratske konsolidacije. Stoga će se ovo istraživanje primarno fokusirati na to kako su HDZ i HZDS – koristeći se sličnom povijesnom dimenzijom nacionalno-identitetskog diskursa (konstruktom tisućugodišnje državnosti, prikazom žrtve „manjinskog“ iskustva nacija u Jugoslaviji/Čehoslovačkoj, te pozitivnim

²³Mađari danas čine 12% stanovništva Slovačke, a koncentrirani su na jugu Slovačke, uz granicu s Mađarskom. Interesantno je da su Srbi u Hrvatskoj 1991. godine formirali isti postotak stanovništva RH, također većinom smješten na kompaktnom teritoriju koji je u razdoblju 1991-1995. tvorilo tzv. Republiku Srpsku Krajinu.

vrjednovanjem državnosti kvislinške Hrvatske i Slovačke) legitimirali nedemokratsko ovladavanja političkim prostorom, što je dovelo do stvaranja nedemokratske političke kulture u objema zemljama. Nadalje, ovo će istraživanje pokazati kako je povijesna dimenzija HDZ-ova i HZDS-ova nacionalističkog diskursa, čak i kada je bila upravljena protiv „vanjskog drugoga“ - Srbije i Češke, te protiv „remetilačkog faktora“ nacionalnih manjina, prvenstveno smjerala delegitimiranju „unutarnacionalnih“ političkih protivnika, tj. liberalne opozicije, formirajući time ekskluzivističko razumijevanje nacionalnog identiteta ne samo prema drugim nacijama već i izjednačivši hrvatski, tj. slovački, nacionalni identitet s pristašama vlastitih stranaka, te eventualno stranaka krajnje desnice (HSP u Hrvatskoj i SNS u Slovačkoj). Naposljetku, ovo će istraživanje pokazati i razlike između povijesnih diskursa HDZ-a i HZDS-a, uvjetovanih kako aktualnim političkim kontekstom, tako i donekle različitim strukturama dugog trajanja povijesnog sjećanja obiju nacija.

Pritom će se istraživanje suočiti s ovim pitanjima: kako su strukture dugog trajanja utjecale na politike povijesti u objema zemljama, kao i obrnuto? Koja je njihova međusobna sličnost, s obzirom na nacionalno-integracijske ideologije slovačke i hrvatske nacije, a osobito s obzirom na zajedničko iskustvo manjinske nacije u južnoslavenskoj, tj. Čehoslovačkoj federaciji? Kakav su utjecaj na kolektivno sjećanje nacija izvršili povijesni lomovi 1918, 1939/1941, 1945/1947, 1990-1993, te kako su se njima služili politički režimi u objema zemljama u legitimiranju vlastitih političkih pozicija, s utjecajem na (pre) oblikovanje kolektivnog sjećanja? Nadalje, kako su vladajuće stranke, HDZ i HZDS, koristile

navedena iskustva u delegitimiranju protivničkih političkih pozicija, kako u unutrašnjoj, tako i u vanjskoj politici, s naglaskom na odnose prema susjedima i međunarodnoj zajednici (EU)? Također, razložit će se sam centar političke moći: koje su struje unutar vladajućih struktura u objema zemljama imale moć nametnuti političku uporabu povijesnih pitanja, i kojih pitanja, a koja su izbjegnuta, i zašto?

U davanju odgovora na gornje spomenuta pitanja, istraživanje će početi od poimanja nacionalizma kao „praktične kategorije, institucionalizirane forme i zavisnog događaja“ (Brubaker, 1996:7), tj. kao identiteta stvorenog prije svega političkim međudnošenjem etničkih grupa, gdje je sam identitet grupe, kao i odnosi između njih, konstruiran presudno djelovanjem političkih elita. Pritom nastanak novih post-komunističkih nacionalizama srednje i istočne Europe objašnjava se „trijadnom vezom nacionalizma“, sastavljene od nacionalizma novouspostavljene nacionalizirajuće države, perifernog nacionalizma nacionalnih manjina te nacionalizma eksterne domovine nacionalnih manjina, koji u političkom međudjelovanju stvaraju konfliktni potencijal (Brubaker, 1996). Dok je njezina primjenjivost za analizu formiranja identiteta u kontekstu dviju ili više nacija u sukobu osobito korisna kod analize nacionalnog diskursa u fazi osamostaljenja Hrvatske i Slovačke 1990-1991/1993, ona mora biti nadopunjena teorijama nacionalnog diskursa kao prvenstveno instrumenta borbe raznih skupina unutar jedne nacije, koje su koristili Deegan-Krause u slovačkom (2006) i Gagnon u hrvatskom slučaju (2004), a koje je u svojoj analizi preuzela i Fisher (2006). Naime, i Deegan-Krause i Gagnon su snažno istaknuli kako je nacionalistički diskurs HDZ-a i HZDS-a bio ne samo korišten

prvenstveno kao instrument delegitimiranja „unutarnacionalne“ liberalne opozicije režimu - kod kojih je i diskurs protiv „vanjskog drugoga“ te nacionalnih manjina prvenstveno bio u funkciji delegitimiranja unutarnacionalne opozicije - već i kako je isti služio legitimiranju političke pasivizacije građana, tj. legitimiranju demokratski deficitarnih politika HDZ-a i HZDS-a.

Definiranje diskursa politika povijesti u Hrvatskoj i Slovačkoj u 1990-ima dat će uvid u suvremene procese oblikovanja nacionalnih identiteta, važne za oblikovanje adekvatnih politika demokratske konsolidacije dvaju društava. S obzirom na činjenicu da je padom tzv. komunizma došlo do uspostave demokratski deficitarnih političkih režima utemeljenih na nacionalističkom diskursu, gdje su veliku ulogu igrale slične strukture povijesnih narativa, ovo istraživanje svojim bi rezultatima tvorilo dobar materijal za definiranje politika prevladavanja prošlosti u objema zemljama, što je osobito važno za uspostavu dobrih odnosa s Hrvatskoj i Slovačkoj susjednim zemljama, čiji su odnosi opterećeni konfliktnim povijesnim naslijeđem. Nadalje, ovo istraživanje poslužilo bi i kao dobar materijal za usklađivanje nacionalnog i europskog kolektivnog sjećanja, tj. za integraciju hrvatskog i slovačkog nacionalnog identiteta u identitet Europske Unije.

Nadalje, definiranje sličnosti i razlika u političkoj uporabi povijesti u Hrvatskoj i Slovačkoj u 1990-ima dat će uvid i u „strukture dugog trajanja“ kolektivnog sjećanja dviju nacija, važnih budući da su HDZ i HZDS u 1990-ima manipulirali povijesnim traumatskim iskustvima obiju nacija. Definiranje dotičnih struktura neizbježno je za učinkovito prevladavanje prošlosti, a time i formiranje demokratske političke kulture i

stvaranje stabilnih demokratskih društava.

Naposljetku, ovo će istraživanje svojim rezultatima ukazati na daljnju važnost komparativnog istraživanja funkcija politika povijesti u formiranju nacionalnog identiteta zemalja srednje i istočne Europe sa sličnim povijesnim iskustvima, poput zemalja bivšeg SSSR-a, a osobito Ukrajine, a time i na mogućnost smanjivanja povijesno uvjetovanog konfliktnog potencijala spomenutih zemalja. Konačno, važna uloga politika povijesti vidljiva je i u recentnim talijansko-slovensko-hrvatskim odnošima i sporovima, ukazujući tako na važnost komparativnog pristupa hrvatsko-slovensko-talijanskim politikama povijesti, koji svojim pronalascima svakako može utjecati na smanjenje konfliktnog potencijala u odnosima triju zemalja.

LITERATURA

Agičić, Damir, 2001: Nacionalni identitet Hrvata i Srba u prvoj polovici 19. stoljeća u udžbenicima povijesti za osnovnu školu u Republici Hrvatskoj i Saveznoj Republici Jugoslaviji, u: Fleck, Hans Georg / Graovac, Igor (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara 4*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb: 247-267

Agičić, Damir, 2003: Bosna je... naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti, u: Kamberović, Husnija (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu*, Institut za istoriju, Sarajevo: 139-160

Assman, Jan, 2006: Kultura sjećanja, u: Brkljačić, Maja / Prlenda, Sandra (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden Marketing- Tehnička knjiga, Zagreb: 239-285

Baranović, Branislava, 1999: Udžbenici povijesti i nacionalni identitet mladih, u: Čačić-Kumpres, Jadranka (ur.), *Kultura, etičnost, identitet*. IMN-Naklada Jesenski i Turk- HSD, Zagreb: 153-173

Brubaker, Rogers, 1996: *Nationalism Reframed*, Cambridge University Press, Cambridge

Budak, Neven, 1997: Povijest i mit, *Lettre internationale: hrvatsko izdanje*, (7) 19/20: 45-49

Budak, Neven, 2004: Post-socialist Historiography in Croatia since 1990, u: U. Brunnbauer, Ulf (ur.), *(Re) Writing History- Historiography in Southeast Europe after Socialism*, LIT Verlag, Münster: 128-165

Cipek, Tihomir, 2007a: Politike povijesti u Republici Hrvatskoj; od „puška puče“ do „Hristos se rodi“, u: Cipek, Tihomir/ Milosavljević, Olivera (ur.), *Kultura sjećanja: Povijesni lomovi i soladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb: 13-27

Cipek, Tihomir, 2007b: Kulturološki obrat i politologija. Povratak kulturno-povijesnom kontekstu, u: Kasapović, Mirjana (ur.), *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: 271-295

Čale-Feldman, Lada, 1993: The Theatralisation of Reality: Political Rituals, u: Čale-Feldman, Lada/ Prica, Ines/ Senjković, Reana (ur.), *Fear, Death and Resistance: an Ethnography of War: Croatia 1991-1992*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb: 5-24

Deegan- Krause, Kevin, 2006: *Elected Affinities: Democracy and Party Competition in Slovakia and Czech Republic*, Stanford University Press, Stanford.

Deegan-Krause, Kevin, 2004: Uniting the Enemy: Politics and Convergence of Nationalism in Slovakia, *East European Politics and Societies*, 18, 2, 651-96

Duda, Dean (ur.), 2006: *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Disput, Zagreb: 357-375

Findor, Andrej, 1997: *History in the Process of the Construction of Slovak National Identity*, CEU Master Thesis, POLS

Fisher, Sharon, 2006: *Political Change in Post-communist Slovakia and Croatia: from Nationalist to Europeanist*, Palgrave-Macmillian, New York

Fleck, Hans-Georg/ Graovac, Igor (ur.), 2000-2008: *Dijalog povjesničara/istoričara*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 10 vols.

Frei, Norbert, 1996: *Vergangenspolitik: die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München

Gagnon, Vernon P., 2004: *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca and London

Goldstein, Ivo, 2001a: O revizionizmu u historiografiji, u: isti, *Holokaust u Zagrebu*, Novi liber- ŽOZ, Zagreb: 596-618

Goldstein, Ivo, 2001b: O udžbenicima povijesti u Hrvatskoj, u: Fleck, Hans-Georg/ Graovac, Igor (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 3*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb: 15-28

Grahek, Martina, 2005: Bleiburg i Križni put u hrvatskim udžbenicima povijesti, u: Fleck, Hans-Georg/ Graovac, Igor (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 9*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb: 641-663

Harris, Erika, 2002: *Nationalism and Democratisation: Politics of Slovakia and Slovenia*, Ashgate, Aldershot

Hlavičková, Zora, 2007: Wedged Between National and Trans-National History: Slovak Historiography in the 1990s, u: Antohi, Sorin/ Trencsényi, Balazs, Apor, Péter (ur.), *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. CEU Press, Budapest-New York: 249-311

Höpken, Wolfgang, 2006: Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi, u: Ramet, Sabrina/ Matić, Davorka (ur.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj-transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Alinea, Zagreb: 143-169

Johnson, Owen, 2007: Begetting & Remembering. Creating a Slovak Collective Memory in the Post-Communist World, u: Kopeček, Michal, (ur.), *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe After 1989*, CEU Press, Budapest-New York: 129-145

Judt, Tony, 2002: The Past is Antother Country: Myth and Memory in Post-war Europe, u: Werner, Jan Müller (ur.), *Memory & Power in Post-War Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 157-184.

Kardov, Kruno, 2006: "Zapamtite Vukovar": Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj, u: Ramet, Sabrina/ Matić, Davorka (ur.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj-transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Alinea, Zagreb: 65-87

Kasapović, Mirjana (ur.), 2001: *Hrvatska politika 1990-2000*,

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: 237-363

Kitschelt, Herbert et al., 1999: *Post-Communist Party System. Competition, Representation, and Inter Party Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge.

Kolouri, Christina (ed.), 2002: Clio on the Balkans: *The Politics of History Education*, Center for Democracy and Reconciliation, Thessaloniki (hrvatski prijevod: Klio na Balkanu, usmjerenje i pristupi nastavi povijesti, Srednja Europa, Zagreb, 2005)

Kovač, Dušan, 2006: How Slovak Historiography is Coming to Terms with „Dual Past“, u: Borejsza, Jerzy W./ Ziemer, Klaus (ur.), *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe: Legacies and Lessons from the Twentieth Century*, Berghahn Books, New York: 106-122

Lukšić, Igor, 1999: Politische Rituale und Symbole als Mittel der Identitätsstiftung in Slowenia, u: A. Pribersky, *Symbole und Rituale des Politischen. Ost- und Westeuropa im Vergleich*, Peter Lang Verlag, Frankfurt.

Merkel, Wolfgang, 2007: Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u Srednjoistočnoj Europi, *Anali Hrvatskog politološkog društva 2006*, 3: 7-27

Müller, Jan-Werner, 2002: Introduction: The Power of Memory, the Memory of Power, and the Power over Memory, u: isti (ur.), *Memory & Power in Post-War Europe*, Cambridge University Press, Cambridge: 1-39

Musil, Jiri (ed.), 2000: *The End of Czechoslovakia*, CEU Press, Budapest- London-New York, 2000 (3rd edition)

Najbar-Agičić, Magdalena, Agičić, Damir, 2006: Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj i njezina zlouporaba, u: Ramet, Sabrina/ Matić, Davorka (ur.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj-transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Disput, Zagreb: 169-193

Offe, Claus, 1991: Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe, *Social Research*, (58) 1: 865-892

Pichler, Tibor, 1999: Searching for Lost Memory. On the Politics of Memory in Central Europe, u: Csáky, Moritz/ Mannova Elena (ur.), *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*, Institute of History of Slovak Academy of Science, Bratislava: 53-65

Ramet, Sabrina P., 2007: Srpska i hrvatska povijesna naracija, *Anali hrvatskog politološkog društva 2006*, 3: 299-325

Rihtman- Auguštin, Dunja, 2000: *Ulice moga grada - antropologija domaćeg terena*, Biblioteka XX vek-Čigoja štampa, Beograd

Schiller, Kay, 2004: The Presence of the Nazi Past in the Early Decades of the Bonn Republic, *Journal of Contemporary History*, (39) 2: 285-294

Senjković, Reana 2002: *Lica društva, likovi države*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Stančić, Nikša, 2002: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb

Sundhaussen, Holm, 2006: Jugoslavija i njene države sljednice. Konstrukcija, dekonstrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova, u: Brkljačić, Maja/ Prleđa, Sandra (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb: 239-285

Vanekova, Katarina, 1998: *Nation Formation in Education: The Case of the Czech and Slovak Republic*, CEU Master Thesis, Ires

Wolfrum, Edgar, 1999: *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur Bundesrepublikanische Erinnerung 1984-1990*, Dramstadt

Žanić, Ivo, 1998: *Prevarena povijest: guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Durieux, Zagreb

Žanić, Ivo, 2003: Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrižje – predziđe - most, u: Kamberović, Husnija (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu*, Institut za istoriju, Sarajevo: 161-202.

Ljudska prava u Republici Hrvatskoj: od norme do održivosti

piše: Tin Gazivoda

Od prvih naznaka ideje ljudskih prava u antičkoj Grčkoj, preko srednjovjekovne Magna Carte, francuskih i američkih deklaracija s kraja 18. stoljeća, pa sve do *Opće deklaracije o ljudskim pravima* iz 1948, razina normiranosti ljudskih prava postupno se povećava. Postupno se i širi spektar onoga što smatramo ljudskim pravima i slobodama. Zaštita tih normiranih prava u svakodnevnome životu puno je teže mjerljiva, iako nema dvojbi kako sve veći broj ljudi uživa u sve većem broju ljudskih prava.²⁴ Ova pozitivna povijesna tendencija, međutim, slaba je utjeha za brojne žrtve najgrubljih oblika kršenja ljudskih prava kojima smo i danas svjedoci.

Iz perspektive Republike Hrvatske važno je podsjetiti da su i u vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) određena ljudska prava bila normirana, kako kroz ratificirane međunarodne dokumente tako i kroz tadašnje zakone. U tom su razdoblju, međutim, postojala značajna zakonska ograničenja vezana za temeljna građanska i politička prava, a sama primjena normiranih prava bila je još problematičnija (osim u segmentu radnih i socijalnih prava gdje su dosegnuti visoki standardi). Uspostavom višestranačke demokracije i donošenjem „božićnog“ Ustava RH, nova je Hrvatska na općoj razini normirala ljudska prava u skladu s aktualnim međunarodnim standardima. Međutim, u sljedećih nekoliko godina umjesto provedbe tih prava došlo je do rata i najgrubljih kršenja

ljudskih prava, dok se istodobno odvijao bolan proces demokratske tranzicije uz sve uobičajene poteškoće i određene specifičnosti.

U ovome kontekstu, započinje mukotrpan put od normiranja ljudskih prava u suvremenoj Hrvatskoj do njihove provedbe, odnosno do pokušaja postizanja održivosti ostvarenih standarda na području zaštite ljudskih prava. U zadanim granicama ovoga teksta nije dakako moguće podastrijeti ozbiljnu komparativnu analizu pozicije Hrvatske iz perspektive ljudskih prava u međunarodnom kontekstu. Moguće je, ipak, sagledati pitanje koliko je daleko Hrvatska došla na putu od normiranja ljudskih prava do primjene tih prava na razini svakodnevnog života. U odnosu na to pitanje posebno ćemo sagledati utjecaj dvaju vrlo aktualnih procesa na stanje ljudskih prava – s jedne strane riječ je o procesu približavanja Europskoj Uniji, a s druge strane o ekonomskoj krizi.

Uvodno je važno podsjetiti kako zaštita ljudskih prava na međunarodnoj razini zapravo počinje tek nakon stravičnih zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu. U duhu vapaja „Never again“ („Nikada više“) 10. prosinca 1948. donesena je *Opća deklaracija o ljudskim pravima*. Riječ je o prvom dokumentu na međunarodnoj razini u kojemu su deklarirana sva ljudska prava. Opća deklaracija, ranije uobičajeno nazivana Univerzalna, praktički je prihvaćena konsenzusom, ali je konsenzus dobrim dijelom dosegnut zato što je riječ o deklaraciji, a ne o pravno obvezujućem dokumentu. Ovu tezu najzornije potvrđuje poznati epilog procesa donošenja analogne pravno obvezujuće međunarodne konvencije o ljudskim

²⁴Primjerice, kada pogledamo poštivanje prava na život vidimo da u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata samo jedna trećina svijeta nije provodila smrtnu kaznu, dok se ta vrsta kazne danas ne provodi u otprilike dvije trećine naše planete. Slično je tendencija i kada je riječ o rasprostranjenosti torture i drugih oblika neljudskog postupanja, ali i s većinom drugih ljudskih prava proklamiranih u *Općoj deklaraciji*.

pravima i slobodama. Naime, tom su prilikom ideologijske razlike između kapitalističkog Zapada i socijalističkog Istoka dovele do toga da su *Međunarodni pakt o građanskim i političkim slobodama* (1966) potpisale i ratificirale uglavnom zemlje zapadnoga bloka, a *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* gotovo isključivo zemlje istočnog bloka i pokreta nesvrstanih.

Koliko god da je mukotrpan put od normiranja određenih prava do njihove primjene u svakodnevnom životu, ono je prvi korak u smjeru primjene. Drugim riječima, ukoliko prava nisu normirana ili barem potpisom podržana, gotovo redovito nema ni primjene tih (nedefiniranih) prava u svakodnevnome životu. Tek je završni *Helsinški akt*, donesen 1. kolovoza 1975, bio prvi međunarodni dokument s određenim mehanizmom nadzora (kroz „follow-up“ konferencije za sigurnost i suradnju, a kasnije razne mehanizme OESS-a) i odredbama koje se tiču temeljnih građanskih i političkih prava koje su potpisali predstavnici Sovjetskog Saveza i zemalja istočnoga bloka. Značajno je naglasiti da je tadašnja SFRJ potpisala gotovo sve međunarodne paktove, konvencije i deklaracije, te je dosegnula i određenu razinu normiranosti ljudskih prava u svojem, domaćem zakonodavstvu. Međutim, unatoč tome što je normiranost ljudskih prava najčešće osnovni preduvjet za provedbu, ona sama po sebi nije jamac ni provedbe ni održivosti ljudskih prava.

U razdoblju SFRJ zakonodavni okvir je sadržavao niz odredbi koje su bile u skladu s međunarodnim standardima ali i značajan broj

normiranih ograničenja ljudskih prava. Prije svega, da ponovim, SFRJ je potpisala gotovo sve međunarodne konvencije i sporazume (ICCPR, ICESCR, CERD, CAT, CEDAW, CRC, *Završni helsinški akt*, i druge). Kada je pak riječ o pravima pripadnika nacionalnih manjina, odnosno pripadnika naroda i narodnosti, SFRJ je dosegnula visoku normativnu razinu. Prava pripadnika naroda i narodnosti Jugoslavije istaknuta su već na II. zasjedanju AVNOJ-a 1943. te u prvom *Ustavu FNRJ* iz 1946, pa u *Ustavu SFRJ* iz 1963. i osobito u *Ustavu SFRJ* iz 1974. Temeljne ustavne norme o narodima i narodnostima iz 1974. godine mogu se svrstati u tri skupine: a) norme o pravima pojedinaca kao pripadnika nacionalnih manjina, b) norme o nacionalnim manjinama kao kolektivima i c) norme o osiguranju ispunjavanja prava nacionalnih manjina.²⁵

U tom smislu, Jugoslavija je među prvim državama normirala određenu razinu kolektivnih prava nacionalnih manjina, odnosno naroda i narodnosti. U stvarnosti je, dakako, zapravo bila riječ o puno složenijem i potencijalno opasnom procesu. Naime, unatoč visokoj razini normiranosti prava nacionalnih manjina, postojali su veliki problemi u njihovoj provedbi te se općenito smatra kako je „nacionalno pitanje“ u Jugoslaviji zapravo bilo zamrznuto, a ne riješeno.²⁶ U praksi su tijekom cijelokupna razdoblja druge Jugoslavije postojala zakonska ograničenja ljudskih prava, kao i značajna kršenja temeljnih ljudskih prava i sloboda. Iako su kršenja ljudskih prava bila izraženija u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, za svrhu ovog teksta važnije je ukratko sagledati koliki je napredak na području ljudskih

²⁵Usp. Tatalović, S. *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, STINA, Split, 2005.

²⁶Usp. Banac, I. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1998.

prava postignut tijekom vremena. U tom je smislu potrebno osvrnuti se na stanje ljudskih prava tijekom osamdesetih godina proteklog stoljeća, razdoblju koje se općenito smatra vremenom liberalizacije i otvaranja jugoslavenskog režima.

U izvještaju o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji 1986. godine, *Međunarodna helsinška federacija za ljudska prava*, primjerice, zaključuje kako je riječ o „miješanoj slici“. Titova je smrt ostavila izrazito duboke tragove na razvoj društveno-političke situacije u Jugoslaviji, te je uzdrmala postojeće strukture državne vlasti. U takvoj situaciji disidenti, pa čak i razne civilne inicijative u nastanku, pronalaze nove načine izražavanja i nastoje postupno širiti prostor za slobodno djelovanje. Državne vlasti tijekom osamdesetih pak počinju popuštati pred takvim inicijativama, te dopuštaju prva nezavisna javna okupljanja. Međutim, režim istovremeno nastavlja s kažnjavanjem i zatvaranjem pojedinih osoba zbog njihovih javnih stavova ili političkog djelovanja, a sukobi oko neriješenog „nacionalnog pitanja“ sve više izlaze na površinu.²⁷

O tome koliko su ozbiljna bila kršenja ljudskih prava u posljednjoj fazi SFRJ zorno govori podatak da se u zatvorima diljem zemlje sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća još uvijek nalazilo

1.100 do 1.300 „političkih zatvorenika“.²⁸ Jedan nezavisni intelektualac opisao je Jugoslaviju tijekom osamdesetih kao zemlju „diskretne i vrlo efikasne represije“.²⁹ Iz spomenutoga, ali i drugih izvještaja o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji, proizlazi kako je broj političkih zatvorenika – uglavnom osuđenih zbog prekršaja koji po raznim međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima spadaju u područje slobode izražavanja – čak i tijekom osamdesetih bio znatno veći no što bi se dalo naslutiti iz opće percepcije o Jugoslaviji kao najprogresivnijoj zemlji „Istoka“. Osim vanjsko-političkih razloga, napora diplomacije te drugih elemenata, jedan od najkonkretnijih razloga zbog kojih je Jugoslavija uspjela održati takvu, samo dijelom utemeljenu reputaciju, leži u tomu što je unutar i izvan Jugoslavije bila gotovo u cijelosti zajamčena sloboda kretanja.

Neriješeno „nacionalno pitanje“, odnosno rastući val nacionalizma koji se proširio diljem SFRJ, polako ali sigurno doveo je i do raspada bivše Jugoslavije. U tom kontekstu Hrvatska se proglasila neovisnom, suverenom i demokratskom državom, te donosi svoj prvi Ustav koji je u većem dijelu usklađen s aktualnim demokratskim standardima.³⁰ Kada je riječ o ljudskim pravima u prvom *Ustavu Republike Hrvatske*, važno je

naglasiti da su ljudska prava i slobode u njemu dobile važno mjesto.

Ustav RH već u svojim izvorišnim osnovama jamči ravnopravnost, slobodu i prava, a u članku 3. niz vrednota koje spadaju u sferu ljudskih prava ističu se kao najviše vrednote ustavnog poretka. Naime, članak 3. Ustava RH kao najviše vrednote ustavnog poretka ističe: slobodu, jednakost, nacionalnu ravnopravnost i ravnopravnost spolova, mirotvorstvo, socijalnu pravdu, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavinu prava i demokratski višestranački sustav.³¹ Više od trećine ustavnog teksta posvećeno je jamstvima sloboda i prava čovjeka i građanina, dok se u poglavlju „Zaštita ljudskih prava i temeljnih sloboda“ preciznije definiraju pojedina ljudska prava i mehanizmi nadzora provedbe istih (kroz Ustavni sud, Pučkog pravobranitelja ali i druge mehanizme). Nadalje, *Ustav* posebno ističe ravnopravnost nacionalnih manjina, te jasno definira slučajeve i načine donošenja zakonskih ograničenja temeljnih ustavnih ljudskih prava i sloboda.³² Jedan od bitnih izuzetaka opće ocjene o visokoj normiranosti ljudskih prava u tekstu prvog *Ustava* je odredba o pravu na pristup informaciji.

Naime, članak 38. *Ustava RH* ograničava pravo na pristup informacijama isključivo na novinare, dok se pravo javnosti da zna, odnosno pravo svih

građana/ki da dođu do informacija u posjedu tijela državne vlasti u Ustavu eksplicite ne spominje.³³ Unatoč tome što ima raznih interpretacija ovog ustavnog članka i unatoč odredbama *Zakona o pravu na pristup informacijama*,³⁴ šira definicija tog ustavnog članka dala bi dodatni poticaj naporima Pučkog pravobranitelja i organizacija civilnoga društva (GONG-a; Transparency Internationalu, ali i brojnih drugih organizacija) usmjerenih k poticanju veće otvorenosti tijela državne vlasti prema građanima/kama.

Pravo na pristup informacijama još uvijek je vrlo aktualno, te ga ni sama Vlada RH ni druga tijela državne vlasti još uvijek ne provodi u skladu s relevantnim međunarodnim standardima.³⁵ Dakako, normiranje ljudskih prava kroz *Ustav RH*, zakone i druge dokumente ni u kojem slučaju nije moglo dovesti do radikalne i brze promjene dotadašnje prakse kršenja, odnosno ograničavanja značajnog broja temeljnih ljudskih prava i sloboda. U tekstu *Zemlje u tranziciji između demokratske norme i autoritarne svijesti* I. Šiber ističe sljedeće: “Ne ulazeći u točnost tog više simboličkog nego empirijski zasnovanog iskaza, činjenica je da promjena političkog sustava, znači institucija i zakonskih regulativa, zahtijeva i odgovarajući *ljudski materijal* kako bi sustav mogao primjereno funkcionirati.”³⁶ U Hrvatskoj, kao i u mnogim drugim tranzicijskim zemljama, tog poželjnog

²⁷U uvodnom dijelu izvještaja Međunarodne helsinške federacije o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji 1986. godine stoji: “Although there has been a gradual trend towards greater media freedom and free public discussion in recent years, these improvements have been offset by increases in book bannings, poor prison conditions for political convicts, police and prison administration brutality, and allegations of the misuse of psychiatry. Most troubling for Yugoslavia’s multi-national society is severe ethnic and religious discrimination.” International Helsinki Federation, *Violations of the Helsinki Accords: Yugoslavia*, 1986, str. 1.

²⁸Izvještaj IHF-a o kršenjima ljudskih prava u Jugoslaviji, ali i drugi izvještaji na istu temu, jasno pokazuju da su politički zatvorenici uglavnom kažnjavani zbog “verbalnog delikta” koji se u velikoj većini slučajeva odnosio na iskazivanje nacionalizma različitog predznaka. Pojedinačni podaci pak sugeriraju da je najveći broj bio kosovskih Albanaca osuđenih zbog separatističkih tendencija, zatim se radilo o hrvatskim nacionalistima, dok je nešto manji bio broj srpskih i drugih nacionalista, te muslimanskih fundamentalista. Međutim, važno je istaknuti da je u nekim slučajevima pjevanje “krive” pjesme bilo sasvim dovoljno za zatvorsku kaznu. Usp. isto, str. 2.²⁹Ustav Republike Hrvatske. // Narodne novine 56/90.

²⁹Usp. isto

³⁰Ustav Republike Hrvatske. // Narodne novine 56/90.

³¹Usp. isto.

³²Usp. isto, članak 16.

³³Usp. isto, članak 38.

³⁴Usp. *Zakon o pravu na pristup informacijama*. // Narodne novine, 21. listopada 2003.

³⁵Pri tome je zanimljivo primijetiti kako u posljednjim Ustavnim promjenama, donesenim 16. lipnja 2010, nije bilo mjesta za širu ustavnu normu vezano za područje pristupa informacijama koju su podnijele organizacije civilnog društva, dok je godišnji izvještaj Pučkog pravobranitelja za 2009. godinu zatvorenost institucija državne vlasti istaknuo kao jedan od najvećih problema na području zaštite ljudskih prava

³⁶Šiber, I., *Zemlje u tranziciji između demokratske norme i autoritarne svijesti*. // Slaba društva i nevolje s pluralizmom: regionalna konferencija: zbornik radova i izbor iz diskusije, Fondacija Heinrich Boell, Zagreb, 2005, str. 72.

ljudskog materijala naprosto nije bilo dovoljno. U većini tranzijskih zemljama „na čelu tih promjena bili su određeni socijalni pokreti koji su se konstruirali bilo ranije (na primjer, Solidarnost u Poljskoj) ili u procesu samih demokratskih promjena.“³⁷

Osim što su neki od aktera ostali isti, rastući val nacionalizma doveo je do ratova i oružanih sukoba na gotovo cijelom području bivše Jugoslavije. Kada je riječ o Hrvatskoj, Ž. Puhovski smatra da su ljudska prava: „(...) tek nakon 1990. u punome smislu riječi bila priznata (ustavno, zakonski, političkim programima, itd.). S druge strane, narednih je nekoliko godina donijelo najteža kršenja ljudskih prava nakon kraja II. svjetskog rata.“³⁸

Osim toga, u Hrvatskoj se desilo da je dio nekadašnjih boraca za ljudska prava dolaskom na vlast zatomio svoj ljudsko-pravaški senzibilitet u ime drugih ciljeva. Puhovski nastavlja: “S jedne strane u vlasti su se nalazili brojni negdanji disidenti (pa i aktivisti nekadašnjeg Hrvatskog pododbora Jugoslavenskog helsinškog komiteta), s druge strane ratni je napad na Hrvatsku učinio ljudska prava relativnom vrijednošću – ne samo za one na vlasti već i za građane.“³⁹ S obzirom na sve zločine počinjene diljem Hrvatske sa strane prosrpskih jedinica JNA i raznih paravojskih jedinica u ratnom naletu 1991. i 1992. godine, većina je građana smatrala opravdanim razne oblike kršenja ljudskih prava pripadnika srpske etničke zajednice, a dijelom i drugih manjina. Riječ

je o raznim oblicima diskriminacije poput gubitka posla, deložacija i gubitka stanarskih prava, drugim oblicima pritiska, a postupno i gotovo proporcionalno sve jačoj vojnoj snazi, odmazdi za vrijeme i poslije ratnih operacija.

N. Zakošek zaključuje: „Kada je riječ o kolektivima rukovođenim ekstremnim nacionalističkim ideologijama onda doista i najekstremnija kršenja ljudskih prava postaju moguća: teroristička bombardiranja gradova, uzimanje civilnih talaca, tortura, prisilna deportacija i sustavna etnička diskriminacija (kao u slučaju Kosova). Dakako, ne treba smetnuti s uma (...) da je to na žalost i na hrvatskoj strani proizvelo odmazde i mnoga kršenja ljudskih prava pripadnika srpske etničke zajednice.“⁴⁰ Za vrijeme, a pogotovo nakon oslobodilačke vojne operacije Oluje, počinjeni su zločini nad civilnim srpskim stanovništvom, te je sustavno pljačkana i paljena imovina. Osim nekoliko političkih izjava, gotovo ništa nije poduzeto sa strane tijela državne vlasti kako bi se ti zločini pokušali spriječiti.

Upravo zbog zločina počinjenih za vrijeme i nakon operacije Oluja još uvijek se vodi sudski proces protiv generala Hrvatske vojske Gotovine, Markača i Čermaka, a procjena stupnja suradnje Republike Hrvatske s Međunarodnim tribunalom u Den Haagu smatra se jednim od ključnih mjerila za spremnost Hrvatske na dovršetak pregovora o ulasku u Europsku Uniju. Međutim, dok su devedesete godine 20. stoljeća bile razdoblje u kojemu se nastavilo a potom i pojačalo sustavno

³⁷Usp. isto. U Hrvatskoj, kao i u drugim bivšim republikama SFRJ, ova je uobičajena tendencija također primjećena, ali su pokrenuti i drugi specifični procesi.

³⁸Puhovski, Ž., *Puzavo desetljeće*. // Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava: dokumenti: 1993-2003, HHO, Zagreb, 2003, str. 12

³⁹Isto.

⁴⁰Zakošek, N. *Predgovor*. // Rat i ljudska prava na prostoru bivše Jugoslavije, Antiratna kampanja Hrvatske, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Zagreb, 1993, str. 7.

kršenje ljudskih prava, izvještaji raznih domaćih i međunarodnih organizacija za ljudska prava od kasnih 1990-ih do danas bilježe tendenciju postupnog poboljšanja stanja ljudskih prava.

Općenito gledano, tijekom 1990-ih postojali su zakoni koji su sadržavali otvoreno diskriminatorne odredbe (prvenstveno usmjerene protiv pripadnika srpske etničke zajednice), a konsekventno su se pojavili i veliki problemi sa zaštitom ljudskih prava u praksi. Sagledavajući karakter Hrvatske tijekom devedestih godina proteklog stoljeća D. Lalović ističe dvije ključne teze: „prvo, postojeća je hrvatska država pretežno autoritarna država s izrazitim i jakim totalitarnim te rudimentarnim demokratskim obilježjima; drugo, glavni je problem hrvatskoga političkog stanja u nesposobnosti da se javnopolitički prostor konstituirao kao država, a socijalno polje kao građansko (prije svega civilno i civilizirano) društvo.“⁴¹ Nakon detaljnijeg razmatranja različitih obilježja i tendencija Lalović zaključuje da “poratna Hrvatska nije postala totalitarnom zajednicom, nego autoritarnom državom s jakim i izrazitim totalitarnim značajkama, ali i sve izraženijim demokratskim i liberalnim potencijalom.“⁴² U simboličkom smislu, poratna Hrvatska bila je zemlja u kojoj je predsjednik Republike javno okarakterizirao pojedine organizacije civilnog društva kao suradnike „crvenih, zelenih i žutih vragova“, a manje javno sudjelovao u odabiru novog imena nogometnog kluba Dinamo.

S druge strane, Hrvatska je bila zemlja u kojoj se već u studenom 1996. oko sto tisuća ljudi spontano pojavilo na glavnom Zagrebačkom trgu

kako bi sudjelovalo u mirnim demonstracijama povodom najavljenog gašenja Radia 101. Mirne demonstracije za Radio 101 predstavljale su iskaz povlačenja crte sa strane građana u odnosu na totalitarne značajke tadašnjeg režima, ali i iskaz spominjanog „demokratskog i liberalnog potencijala“ Hrvatske. Tijekom 1998. privremeno ujedinjeni sindikati organiziraju prve ozbiljnije javne prosvjede, a nekoliko održanih izbora jasno ukazuju na pobjedu opozicijskih stranaka u slučaju udruživanja u anti-režimsku koaliciju. Konačno, 1999. godine više od 140 organizacija civilnog društva raznih vrsta okuplja se u Građansku koaliciju za slobodne i poštene izbore – Glas 99, a opozicijske stranke potpisuju koalicijski sporazum.

Smrt Predsjednika Tuđmana, 10. prosinca 1999, dodatno urušava vladajući režim, te početkom 2000. godine dolazi do prvih ozbiljnih političkih promjena od uspostava višestranačke demokracije u Hrvatskoj. Koalicija opozicijskih stranaka osvaja gotovo dvotrećinsku većinu u Hrvatskom saboru, a drugi hrvatski predsjednik postaje Stjepan Mesić. Ove društveno političke promjene postupno stvaraju drugačiju atmosferu u hrvatskom društvu pa tako i na području civilnog društva i ljudskih prava. Predstavnici novoizabrane vlasti počinju zagovarati „partnerski odnos“ s organizacijama civilnog društva, dok se diskriminatorne odredbe pojedinih zakona mijenjaju. Unatoč značajnim otporima ovakvom zaokretu novih vlasti, pokreću se i razne zakonodavne inicijative vezane za određena specifična područja zaštite ljudskih prava. Uglavnom na inicijativu organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija, ali

⁴¹Lalović, D. *Države na kušnji*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb, 2008, str. 122.

⁴²Usp. isto, str. 142.

uz potrebnu razinu političke podrške, donose se primjerice: novi *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina*, *Zakon o ravnopravnosti spolova*, *Zakon o pravu na pristup informacijama*, *Zakon o istospolnim zajednicama* i *Zakon o azilu*.⁴³

Postupno ali sigurno razvija se i institucionalni okvir za zaštitu ljudskih prava – osim Pučkog pravobranitelja te Ureda za ljudska prava i Ureda za nacionalne manjine Vlade RH (utemeljenih tijekom devedestih), osnivaju se posebna pravobraniteljstva (2003. godine Pravobranitelj/ica za ravnopravnost spolova i Pravobranitelj/ica za djecu, a kasnije i Pravobranitelj/ica za osobe s invaliditetom), Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, Savjet za nacionalne manjine kao i Centar za ljudska prava koji je osnovan u okviru tehničke suradnje Ujedinjenih naroda (UNOHCHR-a) i Vlade RH. Kada je pak riječ o institucionalnom okviru za suradnju vladinih tijela i organizacija civilnog društva, u otvorenom konzultacijskom procesu donosi se program suradnje s *nevladinim udrugama*, a Ured za udruge (osnovan 1998. godine) inicira osnivanje Savjeta za razvoj civilnog društva i Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva. Pod vodstvom premijera Ive Sanadera u značajnoj se mjeri nastavlja pozitivan odnos prema civilnom društvu, a u području ljudskih prava u nekim se segmentima počinje ići i malo dalje u odnosu na provedbu postojećih normativnih rješenja.⁴⁴

U tom je razdoblju većina rasprava o

zakonskom i institucionalnom okviru za razvoj civilnog društva bila usmjerena k jačanju postojećih inicijativa, a počele su se pojavljivati i inicijative za osnivanje novih institucija (primjerice, pravobranitelja za umirovljenike). Nove institucije ipak nisu osnovane, ali su Vlada i Sabor osnovali velik broj vijeća, povjerenstava, koordinacija i stručnih skupina, u djelokrugu rada kojih su bila i određena pitanja iz područja ljudskih prava.

Formiranjem koordinacija za ljudska prava, povjerenstava za ravnopravnost spolova, te specifičnih vijeća za nacionalne manjine, počeo se razvijati institucionalni okvir za zaštitu ljudskih prava na županijskoj, odnosno lokalnoj razini. Međutim, valja pogledati što je taj, općenito gledano, vrlo razvijeni zakonodavni i institucionalni okvir donio u praksi? Kada je riječ o ljudskim pravima u Republici Hrvatskoj vrijeme je pokazalo da ključni problem ne leži ni u zakonskom (normativnom) okviru ni u institucionalnom okviru, već u samoj provedbi.

Iz prakse je, naime, vidljivo da se stvari zapravo najsporije kreću u dijelu koji se odnosi na politički osjetljiva pitanja – nacionalne manjine (prvenstveno prava i položaj pripadnika srpske i romske nacionalne manjine, a samo dijelom i drugih nacionalnih manjina), procesuiranje ratnih zločina, te druga pitanja iz područja ljudskih prava vezana za rat (proces povratka, konvalidacija radnog staža, stanarska prava, itd.) s jedne

⁴³U ovom valu zakonodavnih inicijativa jedna od rijetkih koju su gotovo jednoglasno odbile sve političke stranke (u Saboru je jedino zastupnica Marija Lugarić govorila pozitivno o tom zakonskom tekstu) inicijativa je za donošenje Zakona o političkim strankama, kojim bi se uredilo pitanje financiranja političkih stranaka ali i zacrtao minimum unutarnjeg demokratskog postupka u političkim strankama. Riječ je o inicijativi skupine poznatih stručnjaka (politologa, pravnika i sociologa) koju je koordinirao Hrvatski pravni centar.

⁴⁴Jedan od izuzetaka od ovog pravila je pravo na pristup informacijama. Pučki pravobranitelj i GONG zamijetili su čak i primjere veće zatvorenosti tijela državne vlasti (primjerice, izrazito kasno objavljivanje dnevnog reda sjednica Vlade RH kao i sve više točaka o kojima se raspravlja u zatvorenom dijelu). Skandal s provođenjem potpunih sigurnosnih provjera za članove/ice Savjeta za razvoj civilnoga društva (poznatiji kao *slučaj Cigelj*) ukazuje na to kakva su kršenja ljudskih prava još uvijek bila moguća.

strane, te sustavna pitanja koja se tiču načina funkcioniranja pravosuđa i uprave s druge strane. Dakle, nakon što su zakonski standardi na području ljudskih prava u najvećem dijelu usklađeni s relevantnim međunarodnim standardima i nakon što je uspostavljen institucionalni okvir za njihovo daljnje unapređenje u praksi, došlo se do spoznaje da značajan dio aktera zaduženih za provedbu tih standarda za njihovu provedbu uopće nije zainteresiran da to čini. Kada je primjerice, riječ o *Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina* (u daljnjem tekstu: UZPNM),⁴⁵ ne samo da se godinama ne postiže razmjerna zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina u strukturi zaposlenika tijela državne i lokalne vlasti (na temelju ponekad i objektivno teško provedive odredbe članka 22. UZPNM-a), već većina tijela lokalne vlasti godinama nisu našla shodnim prilagoditi svoje statute odredbama *Ustavnog zakona* niti su dosljedno primjenjivane odredbe koje se tiču jezičnih prava.

Na javnoj raspravi o drugom mišljenju Savjetodavnog odbora *Okvirne konvencije o pravima nacionalnih manjina* Vijeća Europe, održanoj u lipnju 2005. u organizaciji Centra za ljudska prava, Aleksandar Tolnauer, predsjednik Savjeta za nacionalne manjine, otvoreno zaključuje: "Dosezi UZPNM-a u ovom trenutku sigurno su veći nego što je spremnost našeg društva ne samo da ih provede, nego da ih čak i prihvati."⁴⁶ Međutim,

koje su implikacije zaključka A. Tolnauera za ocjenu funkcionalnosti države u kojoj se značajan broj odredbi *Ustavnog zakona* ne poštuje, te koje su implikacije istoga za ocjenu stupnja razvoja načela vladavine prava u toj zemlji?

U ovom kontekstu predsjednik Odbora za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Hrvatskog sabora, Furio Radin, u lipnju 2005. godine, kaže: "Trebalo bi poduzeti mjere protiv lokalnih samouprava koje nisu promijenile zakone, a trebale su to učiniti. Država koja ne poduzima mjere kada se ne poštuje zakon faktički ne funkcionira."⁴⁷ Pet godina kasnije, postignut je određeni napredak u poštivanju *Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*, ali još uvijek postoje odredbe koje u stvarnosti nisu zaživjele.⁴⁸

Pobliže sagledavajući područje ljudskih prava, razvidno je da postoje određene zakonske norme koje se gotovo cijelo desetljeće ne provode, a ponekad se čak i osporavaju. U tom smislu, S. Dvornik zaključuje da postoji „deficit u odgovornosti provedbenih institucija sistema“ koji nadilazi razinu „njihove tehničke kompetentnosti, sposobnosti, obučenosti...“.⁴⁹

Nasuprot tezi da je provođenje normi u osnovi pitanje vremena i poboljšanja organizacijskih kapaciteta nadležnih aktera, Dvornik smatra kako se u Hrvatskoj još uvijek radi o „dvojtvu, o paralelnosti normativnog i realno-životnog društvenog svijeta.“⁵⁰ Postoji niz primjera

⁴⁵*Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina* donesen je 13 prosinca 2002. godine. Narodne novine 155/2002.

⁴⁶*Utjecaj procesa približavanja Europskoj uniji na ljudska prava u Hrvatskoj*. / ur. Jagoda Novak, Centar za ljudska prava, Zagreb, 2007, str. 22.

⁴⁷Isto.

⁴⁸Intervju s Ankicom Mikić, predsjednicom Centra za mir, pravne savjete i psihosocijalnu pomoć iz Vukovara, u povodu Trećeg alternativnog izvještaja o provedbi Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina. Između ostalog, Ankica Mikić kaže: "Na nekim su lokalnim područjima još uvijek izraženi problemi opstrukcije i održivosti manjinskog povratka; sudjelovanja u javnom životu putem Vijeća i predstavnika nacionalnih manjina; odnosno nepostupanja lokalnih vlasti sukladno obvezama iz Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina...". Manjinski forum. // Stina (Split), 7, 37, travanj 2010, str. 2

⁴⁹*Utjecaj procesa ...* Nav. dj., str. 23

⁵⁰Isto.

iz područja ljudskih prava koji pokazuju da ponekada doista dolazi do tog Dvornikovog „dvojtva“ normativnog i prakse. Mukotrpnii napori za uspostavu sustava besplatne pravne pomoći predstavljaju vrlo dobar aktualni primjer istaknutog „dvojtva“. Međutim, postoji i niz primjera u Hrvatskoj koji pokazuju da donošenje zakona oko pojedinih pitanja iz područja ljudskih prava može biti važan korak jer zakoni daju puno čvršći temelj za nastavak zagovaračkih aktivnosti kako organizacija civilnog društva i građana/ki tako i medija, što nas vodi prema početku provedbe a kasnije i do dosljedne provedbe zakonskih normi. Aktualni primjeri ovog „postupnog pristupa“ su *Zakon o azilu*, *Zakon o ravnopravnosti spolova*, pa i *Zakon o suzbijanju diskriminacije*, iako je potonji u ranoj fazi provedbe i jasno je kako je potrebno poduzeti određene dodatne mjere.

Istraživanje Centra za ljudska prava ukazuje na to da je potreban jasan i otvoren proces kako bi se mogli jamčiti konkretni rezultati na području ljudskih prava, a takav jasno definiran proces između ostaloga podrazumijeva: „javnu raspravu o temi, donošenje kvalitetnih zakona na osnovi rasprave i usklađivanja s europskim standardima [o.a. u većini, ali ne u svim slučajevima – primjerice, azil], informiranje i educiranje o provedbi te konačno provedbu tih zakona u praksi.“⁵¹ U svakom slučaju, otvoren i participativan konzultacijski proces stvara ne samo bolji zakonski okvir već i bolje temelje za dosljednu provedbu, a rad na educiranju i informiranju ulijeva nadu da će se, prije ili kasnije, stvoriti i potrebni „ljudski materijal“ na koji Šiber s pravom ukazuje.

Kada je riječ o naznačenim politički osjetljivim

⁵¹Isto.

⁵²Važno je primijetiti da su prava nacionalnih manjina izdvojena iz kriterija ljudskih prava, kojemu prirodno pripadaju. Na taj način želi se dodatno naglasiti važnost odnosa potencijalnih država članica EU prema vlastitim nacionalnim manjinama.

temama iz područja ljudskih prava (ratni zločini, proces povratka, prava nacionalnih manjina) takav pristup pri donošenju zakona, programa ili akcijskih planova je, dakako očekivano, najčešće izostao. Sukladno tome provedba je tekla postupno i sporo, a u nekim segmentima gotovo nikako. Promatrajući probleme iz šire povijesne perspektive Žarko Puhovski je u više rasprava cinično dometnuo „što manje Srba, to više prava za Srbe“. Uvažavajući činjenicu da ima osoba do kojih se naprosto više ne može doprijeti, vrijedi zabilježiti kako dva aktualna strateška dokumenta ulijevaju nešto više nade za buduće razdoblje jer preciznije određuju mjere, rokove i nositelje zadužene za provedbu pojedinih ciljeva. Riječ je o *Nacionalnom programu zaštite i promicanje ljudskih prava 2008 – 2011*, te *Strategiji za stvaranje poticajnog okruženja za pružanje potpore razvoju civilnog društva 2006 – 2011*. Dosadašnja iskustva pokazuju kako je, ukoliko želimo da se predviđene mjere u konačnici doista djelotvorno provedu, i u kontekstu ova dva dokumenta ključan kontinuiran nadzor, te stručne i periodične evaluacije.

Na tragu navedenih napomena, Europska je Unija s posebnom pažnjom pristupila sagledavanju razvoja stanja na naznačenim, politički osjetljivim temama. Nakon pada Berlinskog zida i vala političkih promjena koje su se proširile Istočnom Europom počevši od 1989. godine, Europska unija se počinje pripremati za novi, istočni val proširenja. U lipnju 1993. EU donosi *Kopenhavske kriterije* koji sadrže četiri važna politička kriterija: „stabilnost institucija koje jamče demokraciju, vladavinu prava, ljudska prava, te poštivanje i zaštitu prava nacionalnih manjina.“⁵² Dok *Madridski kriteriji* iz 1995. dodaju pitanje odgovarajuće prilagodbe

administrativnih kapaciteta, za preostale države jugoistočne Europe, odnosno države tzv. Zapadnog Balkana, dodaju se dodatni specifični kriteriji.

Naime, zemlje tzv. Zapadnog Balkana sve su netom izašle iz ratova i oružanih sukoba (uz izuzetak Albanije) u kojima je došlo do etničkog čišćenja, masovnih iseljavanja i najgorih kršenja ljudskih prava. Uznemirena okoraznih sigurnosnih i drugih pitanja, Europske Unija kroz *Sporazume o stabilizaciji i pridruživanju* definira dodatne specifične kriterije poput regionalne suradnje, prava manjina, reforme pravosuđa, borbe protiv korupcije, te uspostave djelotvornog pravosudnog i upravnog sustava. Toj listi svakako treba dodati i uvjet potpune suradnje s *Međunarodnim kaznenim tribunalom za bivšu Jugoslaviju* u Den Haagu. Još od privremenog zamrzavanja mogućnosti korištenja PHARE programa (odluka donesena 7. kolovoza 1995, odnosno za vrijeme vojne operacije Oluja), do odgađanja početka pregovora zbog manjka suradnje u lociranju odbjeglog generala Ante Gotovine (odluka donesena 16. ožujka 2005, odnosno gotovo deset godine kasnije), pa sve do još uvijek aktualnog inzistiranja na tzv. topničkim dnevnicima iz vojne operacije Oluja, ti specifični kriteriji posebno su pod povećalom raznih tijela Europske Unije.

U kontekstu pitanja o suradnji s Haškim tribunalom također bi se moglo govoriti o Dvornikovom „dvojtvu“, pri čemu recentna rasprava o topničkim dnevnicima sve više ukazuje

⁵³U dosadašnjem odnosu prema Haškom tribunalu Hrvatska je također često govorila jedno, a u stvarnosti radila drugo, te se iz više razloga postavilo pitanje njene vjerodostojnosti. Međutim, recentna rasprava o tzv. topničkim dnevnicima iz vojne operacije Oluja pokazuje druge dimenzije aktualnog sudskog procesa protiv Gotovine, Čermaka i Markača. Većina relevantnih podataka ukazuje na to da je za vrijeme i nakon operacije Oluja nažalost bilo masovnog paljenja kuća i druge imovine, te osvetničkog ubijanja civila bez prikladne reakcije. Istodobno, svi podaci upućuju na to da nije bilo prekomjernog granatiranja Knina i okolice, te da je ova točka optužnice najslabija karika. S obzirom na njegovu ulogu u sudskom procesu, inzistiranje Haškog tužiteljstva na dokumentima vezanim za to pitanje, kao i sagledavanja suradnje Hrvatske u kontekstu predhodno spominjane poljuljane vjerodostojnosti, čini se logičnim. S druge strane, inzistiranje Europske komisije, te pojedinih država članica EU, na tom pitanju toliko da ono postaje ključno za daljnji tijek pregovora, sve više izgleda kao preusmjerenje rasprave s ozbiljnijih strukturalnih problema ili korištenje teme za druge vanjskopolitičke ciljeve.

⁵⁴Usp. Tatalović, S., nav. djelo, str. 22.

na prisutnost tog „dvojtva“ i u politici određenih struktura same Unije.⁵³ Kada je riječ o pravima nacionalnih manjina, spominjano „dvojtvo“ još više dolazi do izražaja, te ponekada prerasta u proturječne i nedosljedne stavove oko iste teme.

Naime, polazeći od republikanskog načela ravnopravnosti svih građana/ki (neovisno o njihovim karakteristikama i pripadnosti), Francuska još uvijek nije, ni na deklarativnoj razini, priznala samo postojanje nacionalnih manjina na svojem teritoriju. Istodobno, kao članica Europske Unije Francuska će, imajući na umu stravične posljedice etničkih sukoba na području bivše Jugoslavije, podržavati zahtjeve tijela EU da se u Hrvatskoj prava nacionalnih manjina zakonski uredi i primjenjuju u praksi. Dakako, Francuska neće biti najgorljiviji zagovornik viših standarda na području prava nacionalnih manjina, ali će podržavati opći stav neovisno o njegovoj proturječnosti u odnosu na još uvijek dominantu politiku u samoj Francuskoj. Međutim, s vremenom je „normativno reguliranje i praktično ostvarivanje prava pripadnika nacionalnih manjina postalo važan ispit i mjerilo stupnja demokratizacije društva, te jedan od bitnih uvjeta za ekonomsku i političku integraciju u Europu.“⁵⁴ Iz Hrvatske perspektive zahtjev za normativnim reguliranjem prava pripadnika nacionalnih manjina bio je ključni zahtjev tzv. međunarodne zajednice za međunarodno priznanje Hrvatske, kao što je danas konkretna primjena normiranih

prava nacionalnih manjina u praksi jedan od ključnih zahtjeva Europske Unije u kontekstu pred-pristupnih pregovora.

Prisutnost istaknutih primjera „dvojtva“ i proturječnosti u politici određenih struktura Europske Unije ne bi se smjeli ni predimenzionirati. Za razliku od javno iznesenih stavova nekih aktivista braniteljskih udruga, desno orijentiranih analitičara i političara, vrlo je izgledno da će Republika Hrvatska biti sljedeća članica Europske Unije, te da će proći dosta godina do sljedećeg priključenja. Unatoč tome što iz današnje perspektive stvari izgledaju kompleksnije, ključni predstojeći korak u proces pristupanja Europskoj Uniji nije otvaranje i zatvaranje pojedinih poglavlja već održavanje referenduma u kojem će većina (izašlih) građana/ki podržati ulazak u EU, kao i slični referendumu u državama članicama.

Recentno usvojene izmjene *Ustava Republike Hrvatske* koje se odnose na način provedbe referenduma, i to su učinile vjerojatnim. Stoga bi se, sagledavajući trenutni kontekst iz perspektive ljudskih prava, zapravo moglo zaključiti da bi u sljedećem razdoblju trebalo inzistirati na primjeni relevantnih zakona, programa i akcijskih planova iz područja ljudskih prava, pa čak i po cijenu određenog odgađanja dovršetka procesa pregovora.⁵⁵

U tom kontekstu važno je sagledati koja još pitanja iz područja ljudskih prava ulaze u kontekst pregovora s Europskom Unijom. Osim *Kopenhaških i Madridskih kriterija*, te politički osjetljivih kriterija iz *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju*, kroz posebno poglavlje posvećeno *Pravosuđu i temeljnim*

pravima dodano je još nekoliko konkretnih tema iz područja ljudskih prava. Konačno, na temelju bugarskog i rumunjskog iskustva, države Europske Unije su odlučile da se u pregovorima s Hrvatskom moraju jasno definirati mjerila za zatvaranje (*closing benchmarks*) te da je općenito potrebno više inzistirati na provedbi zakona i propisa nego što je to prije činjeno.

U kontekstu pravne stečevine Europske unije (*acquis communautaire*) definirano je 35 poglavlja pregovaračkog procesa, od kojih su za ljudska prava relevantna sljedeća: poglavlje 23. *Pravosuđe i temeljna prava*, poglavlje 24. *Pravda, sloboda i sigurnost*, a posredno i poglavlje 19. *Socijalna politika i zapošljavanje*, poglavlje 26. *Obrazovanje i kultura*, te poglavlje 27. *Okoliš*. U okviru poglavlja 23. govori se o sveobuhvatnoj politici suzbijanja diskriminacije (usklađenoj s relevantnim direktivama Europske komisije), izgradnji djelotvornog sustava besplatne pravne pomoći, zaštiti osobnih podataka, izgradnji sustava azila, te određenim pitanjima vezanim za pravo na zdrav okoliš.

U ovome trenutku Republika Hrvatska još uvijek nije otvorila pregovore u samo tri od tridesetpet pregovaračkih poglavlja, a jedno od neotvorenih je poglavlje 23. Po javno dostupnim podacima, upravo je u toku usuglašavanje oko mjerila za zatvaranje pregovora (moraju biti definiranja prije formalnog otvaranja), te se uskoro očekuje i otvaranje pregovora u poglavlju 23. Iz perspektive ljudskih prava, lista mjerila za zatvaranje puno je važnija od toga da li će se pregovori otvoriti na Vijeću ministara država

⁵⁵Osim perspektive ljudskih prava postoje i drugi elementi koje donosi odluka imaju na umu kada zagovaraju što brže priključenje Europskoj uniji. Tako primjerice Vesna Pusić, kao predsjednica Nacionalnog odbora za praćenje postupka priključenja RH Europskoj uniji govori o tome da postoji opasnost od gubitka određenih sredstava. Istodobno, još uvijek postoje i realna ograničenja administrativnih kapaciteta za iskorištavanje raspoloživih fondova Europske unije.

članica EU 30. lipnja 2010. ili nešto kasnije. Naime, u kontekstu pregovora s Europskom unijom pred nama je kratko razdoblje u kojemu se još uvijek mogu zagovarati viši standardi na području ljudskih prava. S obzirom na to da se prvi put govori ne samo o normativnim rješenjima, već i o tijeku provedbe, postoji šansa da se u sljedećih šest mjeseci do godinu dana postigne značan iskorak u smislu podizanja standarda ljudskih prava u onim područjima u kojima će i provedba normativnih rješenja biti analizirana.

Ostavlajući po strani kritičko sagledavanje stanja ljudskih prava u državama članicama Europske Unije kao i pitanje proturječnosti unutar same Unije, iz perspektive ljudskih prava proces pristupanja EU u sljedećem razdoblju za Hrvatsku nudi značajnu priliku. Međutim, ostaje otvoreno pitanje održivosti standarda na području ljudskih prava. Na tome tragu, u zaključnim razmatranjima istraživanja Centra za ljudska prava postavlja se pitanje: "(...) što kada se fokus promatrača odmakne od Hrvatske, jesu li vrijednosti ljudskih prava i prakse njihovog ostvarivanja toliko ukorijenjene u hrvatsko društvo, da nastave uspješan i samostalan život i kada ne budu pod povećalom institucija Europske unije. Za sada postoje naznake da domaće institucije i mehanizmi zaštite ljudskih prava osnažuju, no, još uvijek se sustav u tom smislu nije do kraja učvrstio."⁵⁶

Za ocjenu ukorijenjenosti ljudskih prava u hrvatsko društvo trebala bi nam puno obuhvatnija znanstvena analiza koja bi osim stupnja razvoja domaćih institucija i mehanizama zaštite ljudskih

⁵⁶*Utjecaj procesa ...* Nav. dj., str. 47.

⁵⁷Kada je riječ o prošlogodišnjim pregovorima između Vlade i sindikata javnih službi, u svibnju 2009. postignut je kompromis koji se pojednostavljeno rečeno može nazvati „zamrzavanjem“ plaća i drugih naknada na postojećoj razini. Međutim, za šest mjeseci je postalo jasno kako se neće stati na „zamrzavanju“.

⁵⁸*Plan provedbenih aktivnosti programa gospodarskog oporavka* donesen je 6. svibnja 2010, te je u cijelosti javno dostupan na web stranici Vlade RH: www.vlada.hr.

primaju plaću, produženi su rokovi neplaćanja i opća nelikvidnost, dodatno su povećane socijalne razlike u hrvatskom društvu, te je uveden spomenuti dodatni porez.

Na općoj razini u 2009. su donesena tri rebalansa proračuna, ali nije bilo značajnijih ciljanih smanjenja sredstava iz državnog proračuna za razna stečena prava, normalno funkcioniranje institucija za zaštitu ljudskih prava, te organizacije civilnog društva. Međutim, u svojem godišnjem *Izvešću o radu i poslovanju u 2009. godini* Centar za ljudska prava zaključuje da je stanje u području radnih i socijalnih prava u toj godini bilo je izrazito teško. Navedena ocjena Centra temelji se, između ostaloga, na „(...) neispalti plaća radnicima sa strane raznih poslodavaca (procjenjuje se kako barem 70.000 radnika u RH radi, a ne prima plaću)⁵⁹, nepoštivanju načela jednakosti plaća za jednak rad, nedopustivoj dugotrajnosti radnih sporova te sklapanju ugovora o radu na određeno vrijeme koje bi po odredbama *Zakona o radu* trebalo biti iznimka.“⁶⁰

U svojem godišnjem izvještaju o radu u 2009. godini Pučki pravobranitelj ističe već postojeću podjelu na bogate i siromašne, te zaključuje: “U vremenu gospodarske krize ta se podjela još produbljuje i treba ozbiljno voditi računa o pragu socijalne izdržljivosti ugroženih kategorija i slojeva stanovništva. Iako ta pitanja nije moguće na duži rok rješavati samo socijalnim mjerama i preraspodjelom, svakako treba voditi računa o opravdanim prigovorima da se proračunski novac još uvijek troši i neracionalno i neprimjereno socijalnim prilikama, kao i da socijalna davanja

treba pravednije i ravnomjernije raspodijeliti. O socijalnoj izdržljivosti osobito valja voditi računa pri donošenju mjera kojima se teret krize raspoređuje na građane i društvene grupe.“⁶¹ Na temelju *Plana provedbe Programa gospodarskog oporavka* u protekla su se dva mjeseca dogodili prvi konkretni slučajevi smanjenja, odnosno ograničenja korištenja stečenih prava.

Tako je primjerice ograničen javni prijevoz za osobe s invaliditetom (nakon kritika ova je mjera za dio kategorija osoba s invaliditetom ukinuta), kao i mogućnost da osobe s invaliditetom ne plaćaju cestarine, te je nešto smanjen iznos povlaštenih mirovina raznih kategorija, uključujući i braniteljske mirovine. S obzirom na to da Vlada često mijenja odluke pod pritiskom medija, a ponekada i pod pritiskom stručnjaka i organizacija civilnog društva (uključujući udrugu poslodavaca, te znatno rijeđe sindikata), nije jasno koje će od preostalih mjera u stvarnosti zaživjeti. Drugim riječima, još uvijek je teško predvidjeti u kojoj će mjeri Vlada RH biti odlučna i sposobna provesti *Program gospodarskog oporavka*, te kako će isti utjecati na razna radna, socijalna ali i druga ljudska prava. Pritom je važno napomenuti da postoje slučajevi neracionalnih socijalnih davanja, nasljeđenih neravnopravnosti (primjerice, velike razlike između prava civilnih i vojnih invalida), privilegija, te zlouporaba.

U ovom je kontekstu načelno razumljivo da će se donositi odluke koje uključuju „bolne“ rezove, ali je ključno da te odluke budu utemeljene na ozbiljnim stručnim analizama koje, dakako, uključuju jasne *policy preporuke*. Do sada nije

⁵⁹Procjene obavljene prema podacima Hrvatske gospodarske komore, *Gospodarska kretanja*, siječanj 2010. godine.

⁶⁰*Izveštaj o radu i poslovanju u 2009. godini* Centra za ljudska prava, str. 32: www.human-rights.hr/stanje.

⁶¹*Izveštaj o radu u 2009. godini*, Pučki pravobranitelj, str. 157.

provedena obuhvatna analiza svih socijalnih i drugih davanja koja bi uzela u obzir ekonomsku krizu, ali i posljedice provođenja mjera na ljudska prava građana/ki. Ono što, međutim, jest učinjeno, je analiza moguće racionalizacije, odnosno djelotvornosti glavnog dijela institucionalnog sustava zaštite ljudskih prava. Naime, na isti dan kada je javnosti predstavljen plan racionalizacije sustava državne uprave⁶², održana je i javna rasprava o *Racionalizaciji sustava zaštite ljudskih prava u Republici Hrvatskoj*.⁶³

Dakle, nakon razdoblja u kojemu se raspravljalo o tome kako etablirati postojeće institucije, te razdoblja u kojemu se ozbiljno razmatrala daljnja izgradnja sustava kroz osnivanje novih institucija, u svojim preporukama u izvještaju se zapravo predlaže da se podvuče crta i sagleda kako postojeće resurse bolje iskoristiti.⁶⁴ U preglednom sažetku izvještaja istaknuto je kako je vidljiva: “(...) ozbiljna nedostatnost financiranja sustava ljudskih prava u RH. Iako je jasno da postoje načini učinkovitijeg korištenja sredstava, važno je da se uštede nastale racionalizacijom zadrže u sustavu zaštite ljudskih prava, te da ih se iskoristi u svrhu proširenja sustava i njegova rada.“⁶⁵ Naime, analizom financija obrađenih institucija za ljudska prava (vladinih ureda nadležnih za

ljudska prava, Pučkog pravobranitelja i posebnih pravobraniteljstava, te Centra za ljudska prava) u razdoblju od 2006. do 2008. godine stručna skupina je utvrdila da je tijekom tog razdoblja „otprilike 85 milijuna HRK iz državnog proračuna doznačeno institucijama i uredima za ljudska prava“, što čini „tek 0,07% ukupnog državnog proračuna“⁶⁶.

Dakle, niti su značajnije uštede koje bi se iskoristile za krpanje drugih proračunskih rupa moguće (kada se vidi koliko je ograničen iznos sredstava), niti je bilo kakvo dodatno smanjenje financijske podrške još uvijek nedovoljno čvrstom institucionalnom sustavu zaštite ljudskih prava prihvatljivo iz perspektive ljudskih prava. Međutim, spomenuti izvještaj donosi i cijeli niz preporuka koji bi sustav učinili djelotvornijim za same građane/ke. Preporuke uključuju prijedloge za razna prostorna ali i organizacijska ujedinjavanja, racionalizaciju pojedinih troškova, te jačanje suradnje i koordinacije u raznim područjima.

U okviru ovog članka nije moguće sagledati još jedno pitanje koje je vrlo važno za ocjenu snage postojećeg institucionalnog okvira za zaštitu ljudskih prava. Riječ je o stvarnom utjecaju i samostalnosti onog dijela institucija koje se, prema terminologiji Ujedinjenih naroda,

⁶²U Ministarstvu uprave, 17. svibnja 2010, predstavljen je model racionalizacije sustava državne uprave te najavljena racionalizacije sustava državne uprave i to na način da bi se ukupan broj zaposlenih u tijelima državne uprave trebao smanjiti za 5% po modelu „minus 2, plus 1“ (za svaka dva zaposlenika koji odu, trebao bi doći jedan novi zaposlenik).

⁶³*Racionalizacija sustava zaštite ljudskih prava u Republici Hrvatskoj*, izvještaj stručne skupine koji su izradili Richard Carver, Oxford Brookes University, Srđan Dvornik, neovisni konzultant i Denis Redžipagić, veljača 2010 www.human-rights.hr. Glavni nalazi i preporuke iz izvještaja predstavljeni su na javnoj raspravi u Centru za ljudska prava održanoj 17. svibnja 2010.

⁶⁴Važno je istaknuti da je spomenuti izvještaj rezultat suradnje programa Ujedinjenih naroda za razvoj u Republici Hrvatskoj (UNDP), Ureda pučkog pravobranitelja i Centra za ljudska prava. Izvještaj je izrađen u okviru projekta jačanja kapaciteta Pučkog pravobranitelja, ali s ciljem da se kroz ozbiljnu analizu i participativan proces pokuša vidjeti kako učiniti sustav zaštite ljudskih prava djelotvornijim za one zbog kojih je i osnovan.

⁶⁵*Racionalizacija sustava zaštite ljudskih prava u Republici Hrvatskoj*, izvještaj stručne skupine koji su izradili Richard Carver, Oxford Brookes University, Srđan Dvornik, neovisni konzultant i Denis Redžipagić, veljača 2010 www.human-rights.hr, str. 4.

⁶⁶Isto, str. 5.

smatraju nacionalnim institucijama za ljudska prava.⁶⁷ Za svrhe ovog članka važno je primjetiti kako u posljednje dvije godine izvještaj o radu Pučkog pravobranitelja nije prihvaćen sa strane vladajuće većine u Hrvatskom saboru, već je samo „primljen na znanje.“ U ovoj formulaciji zapravo se krije odgovor na pitanje o razini utjecaja i samostalnosti nacionalnih institucija za ljudska prava, od kojih je Pučki pravobranitelj svakako najveća institucija. Vladajućoj većini, naime, nisu prihvatljive neke kritičke napomene iz izvještaja, te se Pučkom pravobranitelju prigovara da daje ocjene i mišljenja o temama koje nisu u okviru njegova djelokruga rada (misli se prije svega na ocjenu stanja u pravosuđu i upravi). Dakako, ta ista većina se ne usudi odbaciti izvještaj Pravobranitelja već jednostavno daje do znanja gdje je izvor politički moći. Mogli bi se navesti i drugi primjeri neprimjerenih reakcija ministara i vladinih dužnosnika na izjave Pučkog ali i posebnih pravobranitelja.

Pritom se ne radi o tome da Vlada treba nekritički prihvatiti sve što nacionalne institucije za ljudska prava utvrde ili kažu, ali treba pokazati višu razinu razumijevanja uloge koje bi te institucije trebale imati u parlamentarnoj demokraciji kakva Hrvatska želi biti. Konačno, ne treba zaboraviti da su razna tijela državne vlasti (izvršna, zakonodavna i sudska) ta tijela koji bi u prvom redu trebala štiti prava građana/ki, a tek onda razna pravobraniteljstva, organizacije civilnog društva, te na samom kraju međunarodne organizacije.

⁶⁷Nacionalne institucije za ljudska prava (National Human Rights Institutions – NHRI) su samostalne, ali propisima službeno utemeljene institucije za zaštitu i promociju ljudskih prava (ni vladina tijela, ni nevladine organizacije već nešto između). U Republici Hrvatskoj danas to su: Pučki pravobranitelj, sva posebna pravobraniteljstva i Centar za ljudska prava, iako jedino Pučki pravobranitelj ima A status prema tzv. Pariškim načelima Ujedinjenih naroda.

⁶⁸Primjeri Češke i Poljske su u ovom kontekstu indikativni iako ne treba zaboraviti kako je sve manji broj starih članica EU koje mogu poslužiti kao primjer kada je riječ o ljudskim pravima.

Gledano iz perspektive najgrubljih kršenja ljudskih prava iz devedesetih godine proteklog stoljeća Hrvatska je daleko odmakla na putu od usvajanja naprednih ustavnih normi do konkretne primjene tih normi. Postupno i čak sporo, ali 2010. godine možemo reći kako je određen napredak postignut i u primjeni. Dakako, najmanji su pomaci u primjeni kada je riječ o naznačenim politički osjetljivim temama, dok su radna i socijalna prava sve više ugrožena teškom recesijom. U ovome kontekstu, preostali mjeseci do okončanja procesa pregovora s Europskom Unijom, iz perspektive ljudskih prava zapravo predstavljaju šansu da se standardi zaštite ljudskih prava u određenim područjima dodatno povećaju (primjerice, u području izgradnje djelotvornog sustava besplatne pravne pomoći). Uz očekivani nastavak teške ekonomske situacije, te poučeni iskustvima drugih novih članica Europske unije (prvenstveno onih iz srednje i istočne Europe)⁶⁸, u razdoblju nakon okončanja pregovora nacionalne institucije za ljudska prava, organizacije civilnog društva i svi drugi zainteresirani akteri morat će uložiti velike napore kako bi se zadržali dosegnuti standardi. Stoga, kada je riječ o održivosti dosegnutih standarda moramo biti puno oprezniji u ocjeni. Ekonomska recesija, politički oportunistički, pa i neznanje, mogu ugroziti razvijeni, ali još uvijek nedovoljno čvrsto usidren institucionalni sustav za zaštitu ljudskih prava u Republici Hrvatskoj. Valja se nadati kako će organizacije civilnog društva, mediji te sami građani/ke iznaći načine da nastave biti kritički korektiv političke vlasti.

LITERATURA

1. Banac, I., 1998: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb.
2. International Helsinki Federation. *Violations of the Helsinki Accords: Yugoslavia*, IHF, Vienna, 1986.
3. Intervju s Anicom Mikić: Manjinski forum. // Stina (Split), 7, 37 (2010). Dostupno na: <http://www.nacionalne-manjine.info/files/STINA37.pdf> (2010-06-12)
4. Lalović, D., 2008: *Države na kušnji*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb.
5. Hrvatska gospodarska komora. *Hrvatska gospodarska kretanja, siječanj 2010.*: priopćenje DZS br. 4. 4. 1/1. od 11. 03. 2010. (Podaci preuzeti od Državnog zavoda za statistiku) www.dzs.hr (2010-06-12)
1. Centar za ljudska prava. *Izvještaj o radu i poslovanju u 2009. godini*. Dostupno na: www.human-rights.hr/stanje (2010-06-12)
2. Puhovski, Ž., 2003: *Puzavo desetljeće*. // Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava: dokumenti: 1993.-2003, HHO, Zagreb.
3. Carver, R.; S. Dvornik; D. Redžipagić, *Racionalizacija sustava zaštite ljudskih prava u RH: izvještaj stručne skupine*. Dostupno na www.human-rights.hr (2010-06-15)
4. Republika Hrvatska. Pučki pravobranitelj. *Izvještaj o radu u 2009. godini*, Dostupno na: www.ombudsman.hr/dodaci/IZVJESCE%20ZA%202009.pdf (2010-06-12)
5. Republika Hrvatska. Vlada. *Plan provedbenih aktivnosti programa gospodarskog oporavka*. Dostupno na: www.vlada.hr (2010-06-10)
6. Šiber, I., 2005: *Zemlje u tranziciji između demokratske norme i autoritarne svijesti*. // Slaba društva i nevolje s pluralizmom: regionalna konferencija: zbornik radova i izbor iz diskusije, Fondacija Heinrich Boell, Zagreb, str. 71-75.
7. Tatalović, S., 2005: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, STINA, Split.
8. *Utjecaj procesa približavanja Europskoj uniji na ljudska prava u Hrvatskoj*. / ur. Jagoda Novak, Centar za ljudska prava, Zagreb, 2007.

9. *Ustav Republike Hrvatske*. // Narodne novine 56/90.
10. *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina*. // Narodne novine 155/2002.
11. *Zakon o pravu na pristup informacijama*. // Narodne novine, 172/2003.
12. Zakošek, N., 1993: *Predgovor*. // Rat i ljudska prava na prostoru bivše Jugoslavije: dokumenti Amnesty Internationala i Helsinški Watcha: od višestranačkih demokratskih izbora 1990. do rata u Bosni i Hercegovini, Antiratna kampanja Hrvatske, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Zagreb (Biblioteka Dokumenti).

Priče

Smrt Danila Kiša

piše: *Dimitrije Popović*

Ovdje iznosim neka sjećanja na susrete s Danilom Kišom. Ta su sjećanja označena njegovom bolešću. Ono što nas je posebno povezivalo izvan literature i slikarstva odnosilo se na Cetinje. Danilu Kišu je majka bila Cetinjanka i gimnaziju je završio u tom gradu. Ja sam rođen u Cetinju. Premda je postojala velika generacijska razlika, imali smo krug zajedničkih prijatelja. Ovom prilikom iznosim nešto od onih osobnih kontakata s piscem bez ikakvih pretenzija da se od ovog teksta stvori ili pokuša stvoriti portret Danila Kiša. Ovo je samo intimna nepretenciozna slika pisca kojeg sam iskreno cijenio, slika sastavljena od sjećanja i impresija, osjenčana mislima o smrti.

Našoj je kulturnoj javnosti uglavnom poznata Kišova biografija, ona kako se uobičajava reći, čovjeka i književnika. Imao je težak život što su ga obilježili siromaštvo, sukobi, razilaženja, razočaranja, o čemu govore i njegove knjige. Ovaj je pisac od djetinjstva spoznao životne „rane jade“. U njemu se taložila gorčina egzistencijalnog iskustva, a bolest ga je dokrajčila u godinama pune životne zrelosti. Danilu Kišu niti odlazak s ovoga svijeta nije prošao spokojno. Njegov pogreb u Beogradu bio je poprimio oblik kakav bi on najmanje priželjkivao, zasigurno bi se zgrozio od crkvenog dušobrižništva i političkih špekulacija što su se poput dima iz kadionice raspršivale nad njegovim mrtvim tijelom u predvečerje tragičnih raspleta na tlu ondašnje Jugoslavije. I danas se nagađa o tome gdje je pisac želio biti pokopan. Spominjali su se Cetinje, Pariz, Mađarska. Jednom mi je prilikom Mirko Kovač, Danilov intimni

prijatelj govorio o Kišovoj želji, o mjestu koje je bio odabrao za vječni počinak svojih kostiju. Ali...

* * *

Nekoliko godina prije smrti Danila Kiša svakog smo se ljeta u mjesecu kolovozu viđali na Cetinju. Sastajali smo se sa zajedničkim prijateljima. Na tim ugodnim ljetnim ležernim druženjima uz lozovu rakiju, domaći sir i pršut u svježoj hladovini cetinjskih kuća i vrtova ponajmanje se razgovaralo o književnosti i općenito o umjetnosti. Razgovaralo se o takozvanim običnim stvarima, svakidašnjim situacijama, zgodama iz života ljudi koje smo poznavali, a sve je to bilo praćeno cetinjskim smislom za ironiju ili samoironiju, a nadasve s poslovičnim osjećajem za crni humor.

Na jednom proputovanju kroz Zagreb Marko Špadijer, Danilov prijatelj, posjetio me u ateljeu i u razgovoru spominjući krug znanaca i prijatelja upitao me jesam li čuo kako se Danilo teško razbolio. Očito je izraz mog lica bio rječitiji nego što sam uspio izustiti kako ništa ne znam o tome, na što je Marko sniženim glasom što je izražavao zabrinutost rekao: „Dijagnosticiran mu je karcinom na plućima.“

Ta me je vijest šokirala tim prije jer sam s Danilom bio u društvu prije par mjeseci i tada nije izgledao kao netko tko će oboljeti od tako ozbiljne bolesti. Bio je svjež i pun energije, vitalan u svakom pogledu. Noć prije otvaranja moje samostalne izložbe ciklusa „Judita“ u beogradskoj galeriji „Grafički kolektiv“ sjedili smo u hotelu „Majestic“ Danilo i ja s nekoliko zajedničkih prijatelja sa Cetinja i iz Zagreba koji su u Beograd doputovali zbog moje izložbe. Danilo mi je rekao kako nažalost neće prisustvovati otvorenju. „Ne želim se tamo sresti s nekim tipovima koji su igrali mračne uloge za vrijeme mog sukoba s

Jeremićem i Bulatovićem. Vidjet ćemo se poslije otvorenja,“ dodao je pripalivši cigaretu. Pridružio nam se na večeri koju je organizirala galerija. Za dugačkim stolom sastavljenim od nekoliko malih restoranskih stolova pretrpanih zdjelama hrane i bocama pića bio je glavni animator, duhovit, koji je žestoku lozu iz malih čašica pio kao vodu. Prisjećajući se tih druženja iz Beograda pomislio sam kako vijest koju sam čuo o Danilovom zdravlju ne mora nužno nositi najcrnje prognoze. Možda je bolest tek u početnom stadiju i možda će joj se naći lijeka.

Sljedećeg ljeta u hotelu „Park“ na Cetinju bio je priređen ručak koji je organizirao tadašnji ministar kulture Crne Gore Miodrag Lekić. Za stolom su uz domaćina i njegovu suprugu sjedili Danilo s prijateljicom Pascale Delpuch iz Pariza, Tereza Kesovija, koja je te večeri imala koncert na Cetinju, i Marko Špadijer. S neznatnim zakašnjenjem moja supruga Jagoda i ja pridružili smo se ugodnom društvu. Kad smo u pratnji šefa sale ušli u separirani dio hotelskog restorana u kojem je bio serviran ručak, tek što smo se počeli pozdravljati s prisutnima opravdavajući zakašnjenje, Danilo, koji je sjedio s druge strane stola nasuprot ulaznih vrata, ustao se brzim pokretom i krenuo prema nama. Prije onog uobičajenog prsnog pozdravljanja Danilo se obratio mojoj supruzi: „Vidiš, još uvijek sam živ.“

Dok smo ručajući razgovarali o raznim stvarima, pokušavao sam shvatiti zašto je Danilo ovu rečenicu izgovorio na glas tako da su ga svi prisutni mogli čuti. Pretpostavljao sam da je znao kako smo upoznati s njegovom bolešću, iako je bolest bila tek nedavno ustanovljena. Poznavao sam nekoliko ljudi koji su bolovali od karcinoma pluća i kojima se bolest poslije odgovarajuće terapije zaliječila i da su doživjeli visoke godine.

Je li Danilo, pomislio sam, mogućnost vlastite smrti shvatio kao skorom neminovnost pa mu se svaki proživljeni dan činio kao trijumf u borbi koju je započeo sa zloćudnom bolesti. Za pisce su pluća posebno osjetljiv organ. Tuberkuloza je pokosila mnoge pjesnike ostavivši traga na njihovom književnom tkivu. Kako je Danilo prihvatio svoju dijagnozu? Kakav je intenzitet zadobila misao o smrti u njegovoj svijesti sada kada je bolest zahvatila njegovo tijelo? Dok sam diskretno promatrao Danilove mršave koščate ruke pomalo nervoznih kretnji kojima je povremeno gužvao bijelu platnenu salvetu, pomislio sam na onu njegovu fasciniranost smrću opisanoj u romanu „Bašta, pepeo“. U trenutku su mi se kroz sjećanje prelistale stranice na kojima govori kako mu je majka saopćila da mu je umro ujak kojega je tek trebao upoznati i kako je riječ smrt, to „božansko sjeme“ što ga je njegova majka tog jutra posijala u njegovu dječaku radoznalost što će otad, od dječčkih dana, ispijati „sve sokove“ njegove svijesti snagom opsesije ostati živjeti u njemu. Nije se mogao pomiriti, pisao je na tim divnim stranicama da će jednoga dana i on umrijeti da će umrijeti i njegove oči i njegova ruka i kako je razgledajući svoju ruku na dlanu uhvatio vlastitu misao, kao što sam ja u tom času za stolom promatrajući piščeve ruke uhvatio tu istu misao o smrti koja ga sada kroz bolest opsjeda u stvarnom a ne kao nekad u literarnom obliku.

Nakon završenog ručka koji je u ugodnoj atmosferi potrajao gotovo tri sata, Marko Špadijer je predložio da crnu kavu popijemo u vrtu njegove kuće. Za cetinjsko poimanje prostornih distanci Markova kuća se nalazila daleko od hotela što bi u stvari bila ugodna šetnja poželjna poslije obilnog ručka. Prijedlog je sa zadovoljstvom prihvaćen, ali je Danilo rekao kako će to biti naporan put

za njega, našto je moja supruga predložila da ga preveze autom. Moja se kuća nalazi blizu hotela „Park“. Jagoda, Danilo i ja smo se odvojili od grupe i krenuli duž sjenovite strane uz rub gradskog parka uskom ulicom što je vodila prema vratima moga vrta. Auto je bio parkiran ispred kuće, a od ulaza u vrt do dvorišta razdaljina je preko sto metara pa smo Danilo i ja odlučili pričekati Jagodu.

To kratko vrijeme što sam proveo s Danilom učinilo mi se neobično dugo, ispunjeno nekom vrstom nelagode koja me je na momente činila uznemirenim. Sjeli smo na cementne blokove što odvajaju trotoar od asfalta ulice. Lagano strujanje vjetra lelujalo je Danilovu bijelu košulju bez kragne. Nogavice njegovih širokih svjetlosmeđih hlača bile su zadignute zbog položaja u kojem je sjedio s dlanovima oslonjenim na trotoar. Koščata jaka građa njegovih gležnjeva upadljivo je stršala iznad rubova razgaženih mokasinki koje je nosio bez čarapa. Nekoliko trenutaka nismo ništa govorili. Htio sam započeti razgovor, ali nisam uspio prevladati neku vrstu blokade koju sam osjećao. Trebao sam spomenuti bolest i pitati Danila kako se osjeća, a to je u tim trenucima bilo najteže. Kao da je čitao moje misli počeo je govoriti gledajući daleko ispred sebe prema popodnevnim suncem obasanim brdima što zatvaraju taj dio cetinjske kotline kuda prolazi put prema moru.

„Sigurno znaš od čega sam bolestan“, rekao je mirnim tonom, zatim se okrenuo prema meni i nastavio: „Imam rak na plućima, dijagnosticiran mi je dok smo Pascale i ja boravili u New Yorku.“

„Znaju se doktori prevariti“, prekinuo sam ga, naivno misleći da ću možda tom rečenicom unijeti malo nade u njegovo stanje.

„A, ne“, odgovorio je s izrazom lica što je odavao neku mješavinu podsmijeha i obeshrabrenosti.

„Njima se u Americi može teško dogoditi da omanu, barem ne u mom slučaju.“

Jagoda je došla i razgovor smo nastavili u autu. Upitao sam ga kakve je osjećao tegobe. Rekao je da je dobio visoku temperaturu i kako ga je jedna doktorica, Mađarica, pregledala i uputila specijalisti za plućne bolesti.

„Ti američki doktori su čudna sorta“, nastavio je pomalo ironičnim tonom.

„Rekao mi je da imam rak kao da mi kaže ‘Dobar dan’.“ Na to je Jagoda dodala: „Ali mogućnosti izlječenja postoje.“

„Da“, odgovorio je, „samo što mi je rečeno da je rok preživljenja od 3 do 5 godina. Ako to preživim...“

Stigli smo pred Markov vrt.

Ugodna hladovina ispod guste vinove loze uz ispijanje turske kave bila je pravo osvježenje. Prolazeći uskom stazom uz ogradu obraslu bršljanom i ružama „penjačicama“ što razdvaja dva susjedna dvorišta, čuvši naše glasove, Markovoj se susjedi učini da i netko njoj dolazi u posjete. Njeno se izduženo mršavo lice pojavilo među lišćem ukrasnog bilja. Za trenutak nas je začuđeno pogledala. Pošto smo je srdačno pozdravili, osmjehnula se rekavši: „Ao, a ja se oveselih da mi je netko došao u posjetu.“

Bila je dugo godina udovica i sama je živjela. Dobro sam je poznao kao strogu i pravednu nastavnicu koja je poklanjala izuzetnu važnost inače sporednom predmetu koji je savjesno predavala, a zvao se „domaćinstvo“. Nisam mogao pretpostaviti koliko će Danilo biti zaokupljen ovakvom reakcijom stare nastavnice. Tokom večeri, dok smo razgovarali o manifestaciji „Cetinjani svome gradu“ na kojoj smo tog ljeta gostovali Danilo i ja, Danilo je nekoliko puta ničim potaknut, kao da je na momente odsutan od

društva, znao reći naglas: „A ja se oveselih da mi je netko došao u posjetu.“

Na Danila je zasigurno djelovalo razočaranje stare gospođe kako njoj nitko nije došao u posjetu. Je li se Danilu iz te stvarne situacije projicirala neka simbolika, nešto na što je i sam bio osjetljiv, na samoću, na otuđenost, na potrebu ljudskog kontakta? Sjetio sam se kako mi je jednom prilikom govorio o svojoj susjedi u Parizu, o gospođi s kojom se srdačno pozdravljao na hodniku zgrade u kojoj su stanovali i koju je jednom prilikom zamolio da mu dozvoli, obzirom da nije imao televizor, pogledati jednu emisiju o Borgesu, našto mu je otmjena Parižanka odgovorila da baš u to vrijeme ima neodgodive obaveze i da mu nažalost ne može udovoljiti želji.

Na čuđenje i razočaranje velikog dijela crnogorske kulturne javnosti, Danilu Kišu nije bila dodijeljena ugledna književna nagrada „Njegoš“ koja se dodjeljivala za iznimna ostvarenja u literaturi s područja ondašnje Jugoslavije. Ali, kao neki oblik ispravljanja pogreške, dodijeljena mu je Nagrada grada Cetinja. Među nagrađenima iz područja kulture i umjetnosti uz Danila Kiša i Radoslava Rotkovića bio sam i ja. Na svečanoj dodjeli tih nagrada u velikoj dvorani cetinjske općine Danilo nije prisustvovao iz opravdanih razloga. Kad su u ceremonijalu dodjele visokih priznanja uz obrazloženje za svakog nagrađenog pročitani moje ime, bio sam pozvan da pridem ukrašenom podiju i primim luksuzno dizajniranu plaketu u crvenim kožnim koricama s utisnutim grbom grada Cetinja. Kad sam se vratio na svoje mjesto, iz radoznalosti sam otvorio korice i vidio, umjesto svog imena, krasopisom ispisano na pergameni ime Danila Kiša. Nakon završene

ceremonije vratio sam Danilovu plaketu i dobio svoju. Radilo se o banalnoj pogrešci, svakome se moglo dogoditi da zamijeni plakete, premda su na stolu bile poredane jedna pored druge samo tri. Kad sam Danilu ispričao o ovoj zabuni, nasmijao se rekavši: „Njima je bilo najvažnije da se riješe nagrada.“

Ova simpatična zabuna možda ne bi niti bila vrijedna spomena da me uz nju nije vezao jedan san zamršene simbolike. Premda značenju snova ne pridajem nikakve važnosti, san što sam ga usnio noć nakon dodjela nagrada grada Cetinja kao da je nagovještavao Danilovu sudbinu, dolazak bolesti i smrt.

Na travnjaku ispred monumentalne zgrade Cetinjske općine pored jednog vitkog srebrnastog bora nepomično je stajao Danilo Kiš odjeven u svijetlo odijelo. Široki sako bio je star, iskrzanih rukava i raskopčan. Umjesto košulje vidjela se rendgenska slika njegovih plućnih krila, a iza nje u dubini prsnog koša na mjestu gdje se nalazi srce visjela je u obliku dunje mala svjetiljka što je mutno žmigala žučkastu svjetlost. U rukama je držao korijenje neke biljke. Bio je bosonog. Dok sam mu prilazio, počela je padati kiša. Krupne kapi su namakale svijetlu tkaninu odjeće i klizile niz plastičnu glatku površinu rendgenskog snimka. Voda se cijedila spirajući ostatke zemlje s isprepletenih žilica korijenja. Kad sam mu se približio, pružio sam mu plaketu koju je bez riječi uzeo i potom sporim pokretom otvorio njene korice. Kiša je otapala sve što je na pergamentu bilo ispisano. Ubrzo se cijela površina zamutila sivo-crnom bojom nastalom od razlivenih tušem ispisanih slova Danilovog imena i prezimena. Ovaj mu san nikada nisam ispričao.

U ljeto 1988. godine sredinom kolovoza Danilo je s Pascale proveo nekoliko dana na Cetinju. Jednog jutra u pratnji prijatelja došao je posjetiti mene i Jagodu. Sjedili smo u vrtu u ugodnoj hladovini stoljetne lipe. Premda su mu liječnici savjetovali apstiniranje od alkohola, nije mogao odoljeti da iz starinske „čašice sa stopom“ pomalo gustira žestoku tekućinu domaće lozove rakije. Cigaretu je uzimao sa stola i ponovno je vraćao da bi je nakon kratkog vremena opet uzeo prinoseći je ustima, ali je nije zapalio.

Od naših je prijatelja čuo da sam tog ljeta radio nanekoliko skulptura i izrazio je želju da ih pogleda. Kad smo ušli u atelje odmotao sam najlonske folije kojima se čuvala vlaga glinom modeliranih oblika. Govorio sam mu o kvalitativnim problemima formalnih vrijednosti što su me u ovom mediju zanimali u odnosu na oblike mojih crteža i slika. Tako smo se dotakli općenito medija skulpture u umjetnosti. Spominjali smo Rodinovog „Balzaca“, Maillolovu „Rijeku“...

Pitao me da li sam vidio u Parizu Cesarovog «Kentaura» posvećenog Picassu. „Da, odgovorio sam, dobro je postavljen na Carrefour de la Croix-Rouge. Očito mu se koncept te skulpture jako dopao. Počeo ju je opisivati rekavši:

„Jesi li vidio kako mu je Cesar nabio šarafnciger u dupe?“

„Možda se htio osvetiti genijalnom Španjolcu“, odgovorio sam. „Picasso je naglašavao kako priroda postoji da bismo vršili nasilje nad njom.“

Kada smo se u razgovoru dotakli Giacomettija, Danilo se prisjetio jedne anegdote.

„Jednom mi je prilikom Petar Lubarda rekao kako ličim na Giacomettija, da imamo jako slične njuške.“

„Lubarda je imao dobro oko“, odgovorio sam, „mogu se naći sličnosti u građi lica. Po nekom

duhovnom izrazu što sam ga nalazio u nekim tvojim fotografijama kad si bio mlad, tvoj me lik podsjećao na svetog Pantelejmona iz Nereza. Tu produhovljenost je izrazila Boba Matić u izvrsnom portretu gdje te je naslikala s maslačkom u ruci. Izgleda da su te slikari preko fizionomije dobro odredili, mješavina egzistencijalizma i spiritualnosti.“

Prošao je prstima kroz kosu, rekavši: „Đavo će ga znati.“ Zatim mi je pomogao da skulpture zamotam najlonom.

Kad smo izašli iz ateljea, Danilo je išao ispred mene sporim korakom. Kada smo sjeli za stol, razmišljao sam o onoj Lubardinoj usporedbi s Giacomettijem za koju mi se sada gledajući Danila činilo prikladnije da ga povežem s Giacomettijevim skulpturama nego s umjetnikovim licem.

Promatrao sam Kiševo mršavo tijelo, koščate ruke dugačkih prstiju, izražena rebra prsnog koša koji se djelomično mogao vidjeti zbog raskopčane košulje u položaju u kojem je sjedio, povijenog tijela prema stolu nalakćen lijevom rukom na ručku vrtne stolice. U svijesti su mi se počele javljati asocijacije prožete simboličkim smislom što su ih pobuđivale Giacomettijeve brončane skulpture, ti suhi, visoki kao od života izglodani likovi.

Te Giacomettijeve skulpture govore o trošnosti tijela čovjekovog, njegovoj prolaznosti u vremenu što tijelo svodi na oblik sasušene sjene koju još samo održava krhki kostur njihove građe. Ali na Danilovom tijelu postojalo je nešto što je odudaralo od opće asocijacije na Giacomettijeve skulpture, nešto što nije pristajalo njegovom općem tjelesnom stanju, a to je bila njegova bujna kosa. Činilo mi se kako ona jedino uspijeva odolijevati njegovoj teškoj bolesti i da raste crpeći preostalu snagu iz tog već onemoćalog tijela. U toj gustoj piščevoj kosi

našao sam neku vrstu dirljive simbolike, dio tijela koji ne pristaje na stanje koje ga je zadesilo. Kao da je bujnost Danilove kose nastojala nadići to stanje tijela iz kojeg je rasla. Kao da je oličavala Danilov duh. Premda ukorijenjena u bolesti rasla je kao da se želi oteti tijelu, ponovno osjetiti puninu života u svom njegovom bogatstvu iako su korijeni te bujnosti bivali sve slabiji i sve bolesniji.

Sljedećeg dana Danilo i Pascale su otputovali u Dubrovnik. Pozdravili smo se s nadom da ćemo se opet negdje sresti, u Zagrebu, Beogradu ili Parizu.

Kod Danila Kiša u Parizu, 1989

U proljeće 1989. godine moja supruga Jagoda, sin Petar i ja doputovali smo u Pariz. Danilo nas je pozvao da ga posjetimo u njegovom stanu. Koliko se sjećam to je bilo negdje na Gambeti. Taksijem smo prošli pored groblja Per Lachez. Pomislio sam na mnoge slavne osobe koje su tamo našle mjesto vječnog počinka, na Chopinovo tijelo iz kojeg je po kompozitorovoj posljednjoj želji bilo izvađeno srce i preneseno u Poljsku. Mrtvo tijelo bez srca je kao grobnica bez tijela. Stigli smo pred vrata

zgrade u kojoj je stanovao Danilo. Čekao nas je na hodniku ispred svoje garsonijere. Prostor u kojem je stanovao bio je oskudno namješten. U njemu je bilo samo ono što je neophodno za jedan skroman život samca-književnika. U atmosferi tog prostora bilo je nečega od Danilove ličnosti – jednostavnost koja intrigira.

Donio sam mu na poklon grafiku iz ciklusa „Omaggio a Leonardo“. Spokojno sklopljene ruke Mona Lise bez Giocondinog tijela. U pozadini se prostirao stjenovit pejzaž. Kad je pogledao grafiku, Danilo se zahvalio rekavši: „Pejzaž je kao da gledaš okolinu Cetinja s Orlovog krša.“

„Da“, odgovorio sam, „ali to nisam uradio svjesno.“

Taj je pejzaž bio kao uvod za početak priče o Cetinju i zajedničkim prijateljima od kojih sam mu prenio srdačne pozdrave i najljepše želje. Danilo je rekao Petru da sjedne na njegov krevet i da se na njemu može igrati. Petar je imao jednu igračku koja je jako zaokupila Danilovu pažnju. Tijelo te spodobice ličilo je žabi, a cijela je građa bila tako podešena da se u to tijelo smjesti jedno veliko oko. Sitne žilice po bjeloočnici blago ispupčene kao minuciozni reljef mogle su se osjetiti pod vrhovima prstiju. Ono što je bilo posebno zanimljivo jest način kako je ta spodobica-igračka funkcionirala. Pri spretnom udarcu po leđima, oko bi iz očne duplje iskočilo van. Kako bi se spriječilo nekontrolirano kotrljanje tog moćnog organa, oko je tankim koncem bilo privezano za dno očne šupljine. Tokom razgovora Danilo je nekoliko puta udario po leđima ove igračke, a oko bi se povratnim trzajem konca zaustavljalo među čašama soka i šalicama kave razmještenim po stolu.

„Zanimljiva igračka,“ rekao je, „kao da ju je dizajnirao Bosch ili Salvador Dali.“

„Tipičan proizvod vremena u kojem dominira

horor senzibilitet“, dodao sam smijući se.

Danilo je za trenutak zastao i zatim rekao ozbiljnim tonom: „Bilo kako bilo, ovo će se vrijeme pamtili po slikama straha i smrti.“

Riječ smrt koju bješe izgovorio unijela je u moju svijest neku vrstu opreznosti prema toj imenici upravo zbog Danilove bolesti, jer prije nego što smo doputovali u Pariz čuli smo kako mu se zdravstveno stanje pogoršalo. U Crnoj Gori se kaže da se u kući obješenog o konopu nikad ne govori.

Budući da se tek bio vratio s kratkog odmora koji je bio proveo van Pariza, pitao nas je što smo radili proteklih dana.

„Bio sam kod Emila Ciorana prošli četvrtak“, odgovorio sam.

Kod Emila Ciorana u Parizu, 1989

Danilo me pogledao kao da izražava čuđenje: „Kako ti je to uspjelo?“

Ukratko sam mu ispričao kako je došlo do susreta s jednim od najvećih i najkontroverznijih filozofa XX. stoljeća čija mi je knjiga „Kratka pregled raspadanja“ bila najomiljenije štivo. Branka Bogavac mu je jednom prilikom pokazala svoju knjigu ciklusa „Judita“ i rekla mu da ga čitam s oduševljenjem. Na to je filozof odgovorio kad

dođemo u Pariz da mu se javimo i da će nas primiti. Tako smo proveli kod njega u njegovoj mansardi blizu teatra Odeon gotovo cijelo poslijepodne.

„O čemu ste razgovarali?“ s naglašenim izrazom radoznalosti upitao je Danilo.

„Pričao nam je o sebi, o djetinjstvu, o francuskim intelektualcima i, naravno, posprdno je komentirao Ionescov uspjeh. Čini se da ga nije previše cijenio i s omalovažavanjem je govorio o ‘Čelavoj pjevačici’.“

„Kako je komentirao tvoje slike?“ bilo je sljedeće pitanje.

„Pažljivo je prelistavao knjigu i dao zanimljiv komentar. Rekao je da bi tu umjetnost najbolje razumjeli ‘Rusija Dostojevskog i Španija svete Tereze Avilske’.“

Danilo je za trenutak napravio takav izraz lica da se činilo kako mu je toga časa nešto sinulo u svijesti.

„Filozofi kompleksnije gledaju na stvari od likovnih kritičara“, zatim je malo zastao, dodavši: „Taj je Rumunj bistar kao đavo.“

Nastavljajući razgovor o Cioranu, počeli smo se uplitati u ono što sam svakako htio izbjeći – temu smrti.

„Dok nam je Cioran govorio o svojoj studiji portreta književnika, telefon je zazvonio u susjednoj sobi. Ustao se uz ispriku da se mora javiti. Nije ga bilo gotovo pola sata. Kada se vratio rekao je kako ga redovito u isto vrijeme naziva jedan mladi filozof njegov obožavatelj koji ima namjeru izvršiti samoubojstvo.“

„Opasno je doslovno prihvaćati filozofe“, prekinuo me Danilo.

„Svakako“, odgovorio sam. „Ali Cioranov stil zavodi, a misao ubija. Ovaj je mladi filozof sigurno u očajnom stanju. Sjeti se onog dijela iz „Kratkog pregleda raspadanja“ gdje Cioran govori

o samoubojstvu kao čak pitanju časti...“

Na Danilovom licu sam osjetio neki zamor. Prinoseći čašu vode ustima s nekom vrstom rezignacije i za trenutak odsutnog pogleda, rekao je: „Ciorana sam jako volio nekada, ali danas više želim slušati nekog tko će mi govoriti kako je život lijep.“

Zatim je pogledao u jednooku igračku: „Da ovome još jednom izbacim oko pa da krenemo. Pascale nas već čeka.“

Uputili smo se šetnjom do obližnjeg stana Pascale Depelch. U ugodnoj atmosferi uz francusko vino razgovarali smo o novoj Marquezovoj knjizi za koju Danilo nije imao puno lijepih riječi. Govorili smo o Kusturičinom uspjehu u Cannesu i o tekstu koji su iz „Le Mondea“ naručili od Kiša da napiše o „Domu za vješanje“.

„Sve što je s Balkana Francuze posebno zanima. Naročito kad je nešto tako dobro kao Kusturičin film. Takvi su ti Francuzi“, rekao je smijući se prema Pascale. Pitao sam ga je li čuo kako se u Srbiji mijenja politička situacija i kako neki pisci sve više uzimaju uloge političara.

„Čuo sam o tome“, rekao je gotovo ravnodušno. I dodao: „Trebalo se od toga distancirati.“

Zatim smo govorili o nadolazećem ljetu i ponovnom susretu na Cetinju.

Ljubazno smo se pozdravili od Pascale i Danila. Napolju je bila ugodna lipanjska večer. Jagoda me upitala jesam li vidio kako su Danilov ten i usta dobili neku sivkastu boju. To je bio loš znak uznapredovale bolesti.

Te iste godine u osmom mjesecu ponovno smo se susreli na Cetinju. Jednog jutra Pascale i Danilo su u pratnji nekoliko prijatelja došli nas posjetiti. Bio je vruć i sparani dan. Danilo je izgledao vidno

oslabljen od našeg nedavnog susreta u Parizu. U hodu je imao blago povijeno držanje i s vremena na vrijeme je oslanjao dlan na donjem dijelu kičme. U visini slabina.

Kad smo se pozdravljali, Danilo je šaptao. Bio je gotovo bez glasa, samo se čuo bezbojan, afoničan šum. Rekao je da se možda negdje jako prehladio.

Zbog velike vrućine koja je i u hladu bila nepodnošljiva, zbog neke ljepljive sparine u zraku, odlučili smo sjediti u kući.

U prostoru dnevne sobe vladala je ugodna svježina. Unutarnja drvena škura na prozoru što gleda na vrt bila je pritvorena.

Danilo je sjeo u fotelju naspram televizora. Snop svjetlosti što se probijao od pritvorenih škura blago je obasjavao njegovu mršavu figuru s markantnim profilom pa je u toj chiaro-scuro atmosferi podsjećao na neku Rembrandtovu sliku, na portret nekog Židova. Tek što smo sjeli i uzeli osvježavajuće piće, Danilo je zamolio Jagodu da uključi televizor. Tihim je glasom rekao: „Sada će biti repriza jedne emisije u kojoj ja sudjelujem. Želim vidjeti i čuti kako sam nekad izgledao i kakav mi je bio glas.“

Svi smo s pažnjom čekali kada će se na ekranu pojaviti njegovo lice. Odjednom je napetu tišinu sobe ispunio Danilov glas. Snažan ugodan glas u kojem se osjećao onaj nikotinski timbar.

Uzeo je daljinski upravljač i pojačao svoj glas. Promatrao sam njegov lik koji je činilo mi se bio sav predan onome Danilu na ekranu.

Kao da sam u tom momentu osjetio Danilovu smrt. Obasjan treperavom umjetnom svjetlošću TV ekrana koji se u tom času doimao apsurdno poput elektronskog sarkofaga gdje s one strane dokumentirane stvarnosti živi svom vitalnošću jedan rasni književnik, jedan čovjek spreman na sve životne izazove, a da tu pred nama u sobi

sjedi njegova sjena, sjedi netko kome je ostalo samo sjećanje na samoga sebe. Čim se emisija privela kraju Danilo je ugasio televizor. Nakratko je nastala napeta tišina.

Osjetivši delikatnost trenutka, naš zajednički prijatelj pjesnik Pavle Đonović, duhoviti kozer, počeo je zabavljati društvo nekim komičnim cetinjskim dogodovštinama.

Kad smo izašli iz kuće da otpratimo goste, Pascale i Danilo su tog popodneva putovali u Dubrovnik, oblaci su se od Lovćena gomilali nad Cetinjskom kotlinom. U daljini se čuo mukli zvuk grmljavine. Došli smo do vrtnih vrata. Kad su Pascal i Danilo ušli u auto, mahnuvši im pomislio sam kako je to možda posljednji put što smo se vidjeli na Cetinju.

Dva mjeseca kasnije Danilo je umro u Parizu. Gusto zelenilo moga vrta s granama voćaka što su se nadvijale nad putem počelo je zadobijati neku sivkastu patinu. Spremala se oluja. Dok smo Jagoda i ja žurili kući, kapi kiše su stvarale sve intenzivniji zvuk padajući po gustom lišću. Nekom spontanom asocijacijom zlokobne simbolike prisjetio sam se završetka romana „Bašta, pepeo“.

„Sada moramo da krenemo,“ rekla bi tada moja majka. „Gospode, kako se ovdje brzo smrkava.“

Mravljak

piše: Zorko Popović

Sunce je već bilo odskočilo i obećavalo još jedan vreo avgustovski dan. Autobus pun putnika grabio je uz zlatiborske strane. Brat i ja smo ćutke posmatrali dobro znane predjele. Iz Beograda su nas ispratili riječi rodbine: „De vam se žuri? Pa za to vazda ima vremena!“ Nije nam se žurilo, ali bila je 97. godina i odnosi Srbije i Crne Gore već su bili takvi da sam se mjesecima pitao da li bismo – ako bi se u međuvremenu uspostavile međusobne granice – morali, uz sve druge, popunjavati i formulare sa objašnjenjem razloga našeg puta. A razlog nije bio ni „business“ ni „pleasure“: išli smo da ispunimo posljednju nikad do kraja izrečenu već više nagovještenu želju naših preminulih roditelja, jer su poslije ispraćaja jednog strica na krematorijumu desetak godina ranije samo rekli da je „bilo lijepo“ i dodali da bi možda bilo bolje da se urna ponese u Crnu Goru. No, vađenja uvjerenjâ da bismo roditeljske urne mogli najprije preuzeti i potom unijeti u „sredstvo prijevoza“ ni ovako nije nedostajalo. Ali, sada je to svakim kilometrom sve više ostajalo za nama, a počela su navirati sjećanja na kratke ali drage ljetnje boravke kod đeda i babe, na zahvatanje vode iz kamenice, na odlazak „u zadrugu“ zbog kućnih potreština, na prohladna i rosna ljetnja jutra uz „živo“ na prvoj ispaši, na zapaljene „vrage“ i jazavca koji je ipak „po'arao umertin“, na priče pod brijestom ...

*

* *

Đedo je u zimu, 61. ili 62. godine, jako poboljeo. Studen je bila tolika da ga, kako je kasnije govorio, ni „capicom ne bi začepkali“ u

zamrzlu zemlju. Na ljetu, kad smo doputovali na ferije, bio je dobrano oporavljen, ali od zimošnjeg nauma nije bio odustao: Mušo, najstariji unuk i prvo dijete Đedovog sina koji je netragom nestao na Treskavici u vihoru Drugoga rata, započeo je radove na porodičnoj grobnici. Zajedno s Milanom – krotkom i blagorodnom djevojkom koja je udajom umjesto svestra i svekrve odmah dobila đeda i babu da sa njima i još nerođenim detetom čeka hoće li se Mušo živ vratiti sa odsluženja vojnog roka na bugarskoj granici početkom pedesetih godina – on je odavno zamjenio svoje odsutne stričeve u svim brigama oko ostarjelih im roditelja i imanja (oni su „držali službu“ od Skoplja, preko Beograda, do Sarajeva i Zagreba). Znao je da mu sljeduje i briga oko „vječne kuće“.

Mjesto – onda se činilo na samštini, a danas opasano u međuvremenu podignutom ogradom oko već tijesnog seoskog groblja – kao da je naročito birano: u kakvoj-takvoj prošarici nižeg jasenja, ne preblizu postojećim grobnicama na koje bi vazda poneko svraćao i dovoljno daleko od crkve da se dva mlada Šiptara, koji su Mušu pomagali u pripremi klačine, ne plaše da po danu kopaju na označenome mjestu. Klačina nije bila daleko, pa bi ih Mušo, čim bi se sjenke počele izduživati, uputio natrag da nastave sa njenim oziđivanjem, dok bi on sam još neko vrijeme ostajao u svakim danom sve dubljoj rupi. Trebalo je priokupljati i posječenu jasenovu i cerovu šumu, u čemu smo brat i ja, tada deca, mogli pomagati, barem kad su u pitanju bile omanje grane.

U smiraj dana dolazio bi Đedo, pogledao dokle se s grobnicom stiglo, razgovarao s Mušom i uvijek mu nešto pokazivao, na što bi ovaj samo lagano klimao glavom, kao čovjek koji dobro zna što mu je činiti ...

Predstojalo je oziđivanje grobnice, a na vrh

klačine postavljen je kameni „golub“, ali njeno potpaljivanje nijesmo sačekali – ferije su se bližile kraju i otputovali smo s roditeljima za Beograd.

...

Prošlo je nekoliko godina. Bio je februar i činilo se da se zima predaje. A onda je udarila takvom žestinom da je, zbog ogromnih smetova, saobraćaj u gotovo cijeloj zemlji danima bio u prekidu. Jedne studene večeri nam je rođak koji je radio u nikšićkoj pošti, a kojemu je zli glas donio susjed jedva se spustivši s planine, javio da je Đedo na umoru. Grip za koji se činilo da ga je već preboljeo bio se samo pritajio.

U Crnu Goru se moglo jedino avionom. Otac i stričevi, koji su se već sjutradan okupili da vide kako će na put, nemoćno su se zgedali. Svi pokušaji, sva telefoniranja da obezbijede avionski prijevoz bili su uzaludni: cijela JAT-ova flota ne bi tada zadovoljila nastalu pomamu za kartama. A onda nam je u kuću – popevši se na štakama i bez jedne noge na 4. sprat – zadihan banuo general, liječnik iz partizanskih dana i rekao da je ocu i stričevima (premda ih je jedva poznao, ali mu je jedan naš ujak, oficir sve već bio javio!) „sigurao“ mjesta u prvom avionu za Titograd!

Ugledavši ih, Đedo je živnuo. Čak je drugog dana, koristeći kratkotrajno smirivanje vremena i neočekivanu toplinu zubatog sunca, izašao malo i pred kuću, uspjevši tako da zavara sinove kako je još jednom „ukapulao“ i da ih nagovori da se ipak vrate svojim familijama prije novog kijameta. Nijesu se bili ni raspemili od puta, a stiže telegram da je Đedo umro. Tek kad je krenulo „mrtvo proljeće“ zaputili su se da obiđu očevu vječnu kuću.

*
* *

U popodnevnim satima naš je autobus stigao u Nikšić. Nije bilo teško naći taksista za ipak dužu relaciju i bez imalo cjenkanja (jer su svi, kao po dogovoru, tražili isti iznos) sjedosmo u jedan karavan i prošavši „zvijezdu“ – kružni tok koji uvijek pamtim po davno dobijenom objašnjenju (pri prvom dolasku automobilom iz Zagreba, preko Sarajeva i Mratinja, do Nikšića) da dalje vozim „ne ni u prvu, ne ni u drugu, no u treću ulicu“ – krenusmo put Cerova.

Mušo i Milana znali su da dolazimo i čim su ugledali taksi koji se primiče uz Popovića brijeg izašli su pred kuću i tu nas sačekali. Izljubili smo se bez riječi i, ni ne ulazeći u kuću već samo odloživši prtljag pod stari brijest, krenusmo da obavimo što se trebalo obaviti. Nijema povorka uputila se ka seoskom groblju. Sunce više nije žagrilo, ali je bilo još suviše jako da bismo usput ikoga sreli. Mušo je nosio nešto alata, Milana ga je u stopu pratila neprekidno kršeći odjednom nezaposlene ruke, a brat i ja smo, držeći ispred sebe kutije sa roditeljskim urnama, išli za njima ...

*
* *

Kada se praćed Markiša sa Ubala doselio na tek oslobođeno Cerovo, radost u kući na dva boja zbog ubrzo rođenog našljednika nije bila duga vijeka. Markiša, gledan čovjek i junak, uskoro gine na Krscu, a Đedo – dovoljno veliki da za cijeli život uprti tugu samotnoga djetinjstva, a još mali da bi se o sebi starao – doživljava u Crnoj Gori gotovo nezapamćenu sudbinu: majka mu se ponovo udaje, a on ostaje da, samo uz babinu brigu i ljubav, stasava na Popovića brijegu. No, kako se rđav glas ponajdalje čuje, knjeginja je saznala za siročće kod žive majke i godinama je diskretno vodila računa najprije o Đedovom školovanju i

potom o stupanju u službu u crnogorskoj vojsci.

Razumije se, i knjaz je o svemu bio dobro obaviješten. Jer, u boju na Krscu 1877. godine, kada je Sulejman-paša sa 50.000 vojnika nadirao kroz klanac Dugu prema Nikšiću, teško se moglo oduprijeti tolikoj sili, tim prije što je crnogorska vojska bila postavljena u polukrug, a bez ikakve rezerve, pa bi prinuđena na povlačenje kada je Sulejman-paša glavninu svojih trupa bacio na lijevo i desno krilo. U odstupanju koje je moglo biti bolje sprovedeno, oni koji nijesu na vrijeme napustili položaje zauzete na surovom kamenjaru bili su zaskočeni i gotovo do posljednjeg su izginuli. U zaglušujućoj pucnjava jedno zrno je Markišu, koji je ostao potpuno sam, pogodilo u čelo i zemlja ga nije živa dočekala ...

Kad god bi se poveo razgovor o pogibiji praćeda Markiša tu bi priča uvijek zamirala. Napomenulo bi se samo da je jedan od viđenijih članova begovske kuće Zvizdića kasnije kazivao da mu je krivo što Markiša – s kojim je ranije bio uhvatio vjeru o međusobnom nenapadanju i neometanju izdiga stada na planinu i ta riječ nikada nije pogažena – „ne pogibe od junaka, već mu mrtvome n’ak’a rđa glavu pošeće“. Nekako neodređeno bi se dodalo i da je knjaz – ne imenujući nikad krivce za takav ishod bitke, poslije koje su mnoga tijela ostala neprepoznatljiva – pokušavao da makar posječene glave vrati familijama radi ukopa. No, poslije bi razgovor odmah skliznuo na Đedovo odrastanje, školovanje i službovanje, uz obaveznu priču kako je sa grupom mladih oficira – koji su se svi na peticiji potpisali u krug da se ne bi znao kolovođa – učestvovao u štrajku protiv jedne knjaževe odluke. Oprobani metod – knjažev razgovor sa svakim od njih „u četiri oka“ – imao je za posljedicu da se grupa prepолоvila („Ka’ da nas je nožem prešeka na dva jednaka dijela!“), a

oni koji nijesu odustali od zahtjeva ostali su bez službe. Međutim, Gospodar je ubrzo uvidio da su mu pouzdaniji bili oni što su održali međusobno zadatu riječ i polako ih je, jednog po jednog, vraćao na ranija mjesta. Tako je i Đedo vraćen u službu, a vremenom je stigao do kapetanskog čina i ostao upamćen prije svega po tome što je uvijek vodio računa „da se nečija kuća ne iskopa“, ne šaljući nikad ičijeg jedinca u opasnije poduhvate.

*
* *

Kad smo prišli grobnici dovoljno blizu, viđeh da je na lijevi otvor, kroz koji je prije dvadeset godina unijet kovčeg s preminulim stricem, samo ovlaš prislonjen kameni poklopac. Taj dio grobnice sad je bio prazan, a desni dio u kom je Đedo sahranjen nikad nije otvaran. Nekoliko mjeseci ranije stričeve su kosti bile premještene nešto dalje, kod pokojne strine, jer su njihova đeca ipak uspjela da se dogovore „đe će oba roditelja da im se kopaju“. Jedan po jedan smo se spustili i pomoću baterijske lampe pronašli podesan ispust pri dnu zida, uz sami ugao grobnice. Pod iznenadnim svjetlom nekoliko se mrava razbježalo sa male ploče na koju smo položili urne oca i majke ...

...

Sve je bilo završeno. Bio je već otišao i kamenorezac koji je iz Nikšića stigao tačno po dogovoru u osam sati kod seoske crkve i gotovo pola dana ručno urezivao, ispod imenâ đeda i babe, i imena naših roditelja. Po ploči grobnice bila je razasuta pregršt žučkastog i plavog cvijeća što smo ga Milana i ja nabrali sa okolnih livada.

Na groblju smo ostali samo Mušo i ja. On je još nešto uređivao oko kamene ploče kojom se zatvara pristup unutrašnjosti grobnice sa zadnje strane, a ja sam fotografisao grobnicu i groblje

iz više uglova. Mučne godine koje su tek minule valjda su svakog uvjerile koliko budućnost može biti i tamna i nedogledna, a kako sam slutio da „brzijek dana“ neću dolaziti u Crnu Goru, htio sam u tim fotografijama imati trajnu uspomenu. No, bio je još jedan razlog: želio sam slike da pokažem tetki, Đedovoj kćeri. Prije polaska iz Beograda i u toku „prikupljanja saglasnosti“ rodbine da urne smijemo odnijeti na groblje će to do tada nije bio običaj, ona me je uporno ubjeđivala da na grobnicu ne treba ničija imena upisivati, jer tamo navodno stoji samo „Porodična grobnica Popovića“!

...

Više sam osjetio, nego li primjetio da je Mušo završio s poslom i kao da nešto čeka. Pogledah ga. Izraz njegovog lica i neodlučno pomicanje usana kazivali su da treba nešto da prelomi u sebi. Da li je i on predosjećao da se nećemo više vidjeti? Odjednom me upita:

– Vidiš li oni mravljak?

Uz jedan od četiri stuba koji su držali šipke željezne ograde oko grobnice zemlja se kupasto uzdizala. Kad sam se malo primakao, vidih koliko je mrava putovalo između busenova guste zagasite trave, nestajući u mnogobrojnim malim otvorima u rastresitoj podlozi. Ne čekajući moj odgovor, Mušo reče:

– Onje ti je prađedova glava ukopana!

...

Kutiju u koju sam kasnije bio spremio sve fotografije još nijesam morao otvarati, jer i danas pamtim trenutke na groblju: već sasvim blagu toplinu sunca koje polako sjeda između dva brda; jedva primjetno strujanje zraka iz kojeg treba da nastane noćni povjetarac; usamljene, reklo bi se nevješte pokušaje zrikavaca, koji će se tek sa prvim, blijedim zvijezdama skladno preplesti u sveprisutni treperavi zvuk; uznemireni prelijet

neke ptice koja još nije našla siguran konak; ... i iznenadni, nikad ranije doživljen, osjećaj beskrajnog spokoja kada je sve oprosteno: davno izrečene riječi izgledale su suviše, one neizgovorene kao da su se sada podrazumijevale, a ja sam bio samo djelićem neprekinutog trajanja u kojem je najednom sve postalo vidno.

Uglednici

Dr.sc. Radomir Pavićević

piše: Dušan Čizmić-Marović

Dr. sc. Radomir Pavićević rođen je 9. jula 1942. godine, u Dolu Pješivačkom općine Danilovgradske, kao prvo od sedmero djece Milosava i Danice Pavićević (rođene Radetić). U braku sa studijskom kolegicom Lukrecijom (rođenom Franceschi), neuropsihijatar dr. sci. Ima dva sina Aleksandra-Sašu i Dragana. Prvi je inženjer elektrotehnike, međunarodno afirmirani stručnjak za telekomunikacije u Beču, a Dragan, sa završenom režijom i producenstvom, radi u Los Angelesu. Radomir i Lukrecija od Aleksandra-Saše imaju i dva unuka, Luku Bona i Bruna Roka. Đed ne daje da im nadjenu njegovo ime, računajući da im je njegovo prezime Pavićević dovoljan znak tko su i od koga su.

U Dolu Pješivačkom polazio je osnovnu, u Danilovgradu i Spuzju osmogodišnju školu, a srednju u titogradskoj gimnaziji „Slobodan Škerović“. Sa zahvalnošću se sjeća svojih profesora književnosti, fizike, kemije, biologije i slikarstva (M. Stojovića, K. Živković, Lj. Bešića i C. Lainovića). Gimnazijsko poznavanje hrvatske književnosti pomoći će mu da bolje razumije i lakše zavoli svoju novu, zagrebačku sredinu a znanje iz fizike, kemije i biologije bitno mu je olakšalo studij Medicine (1961-1966). Na medicinskom fakultetu bio je demonstrator iz kemije kod prof. dr. T. Pintera, iz mikrobiologije za studente farmacije, biokemije i medicine kod prof. dr. Karović, te iz patofiziologije kod prof. dr. P. Sokolića. Listopada 1966. zapošljava se u Zavodu za transfuziju krvi Republike Hrvatske gdje uz rutinske pretrage radi pripreme iz krvi za bolnice i terapijske punkcije

krvi kod policitemije. Od ožujka 1971. volontira na Klinici za grudnu kirurgiju Medicinskog fakulteta kao sekundarac gdje dobija specijalizaciju iz opće kirurgije a nakon toga iz torakalne kirurgije. Opću je kirurgiju specijalizirao kod prof. dr. M. Štulhofera, a subspecijalizaciju iz torakalne kirurgije kod jednog od najboljih torakalnih kirurga Evrope prof.dr. Lj. Topalovića koji ga je i primio i osposobio. U toku specijalizacije gostuje na Karolinskoj klinici u Stokholmu i u Tübingenu u Njemačkoj. Jedan od pionira torakalne kirurgije prof. Retvord tada mu je kazao: „Kolega što ste došli k nama kada je Vaš šef najbolji tokrakalni kirurg Evrope?“.

Grudna kirurgija postat će mu i životno opredjeljenje pa će na Klinici za torakalnu kirurgiju kao šef operativnog trakta ostati do odlaska u penziju 2008. Na Klinici za torakalnu kirurgiju Medicinskog fakulteta u Zagrebu na kojoj se od sedamdesetih godina do rata operiralo preko 70% slučaja ne samo iz Hrvatske, nego iz cijele tadašnje Jugoslavije. Nije ni čudo da je takva klinika prednjačila istraživačkim radom: još 70-ih godina uvela novine na kojima se rad nastavlja i danas. To je djelo tima od pet kirurga od kojih je svaki izvršio pripreme dijela novih zahvata. Pavićević je kao i njegove kolege operirao više od šest tisuća pacijenata a asistirao na trostrukom broju operativnih zahvata na klinici koja je operirala od 950 sedamdesetih do 1790 pacijenata devedesetih godina. Iz kirurške problematike objavljuje 45 radova, u svjetskim i domaćim časopisima, o novim zahvatima koji su unaprijedili torakalnu kirurgiju.

Tema magistarskoga i doktorskog rada (1992. i 1993) bile su: *Biološka udaljenost raka pluća od benignih bolesti (copb i astme) i Fenotipski zdrave naše populacije*. Neposredno nakon disertacije stječe

statusznanstvenog suradnika. Najvažnije rezultate temeljnih istraživanja biološke udaljenosti raka od zdrave populacije te o razlikama raznih podgrupa raka pluća izlaže u 6 zapaženih radova, dostupnih u najcjepjenijoj svjetskoj bazi podataka (*Current Contents*). Dio rezultata njegovog doktorata s tablicama uvršten je u knjigu objavljenu u SAD-u (*Mellen Studies in Anthropology, vol. 2, str. 53-70, 2001*). Istraživačke spoznaje o karakteristikama tumora omogućila su mu novi temeljni pristup tumoru kao „živom biću“.

U toku radnog vijeka svoja je bogata znanja i iskustvo radoprenosionastudente, u diplomskoj i postdiplomskoj nastavi iz torakalne kirurgije (od 1975. godine), a od 90-tih i iz molekularne medicine. Studenti su ga cijenili kao vrhunskog praktičara i voljeli zbog humanističkog stava spram pacijenta. Bio je i mentor za izradu 3 magisterija i 2 doktorske disertacije. Među njima nikad ne zaboravlja spomenuti dvije molekularne biologinje, Bubanović Gordanu i Krajna Anu, koje je zainteresirao i u svom laboratoriju odgojio za rad na klinici; obje su kod njega magistrirale i doktorirale i postale prvi klinički molekularni biolozi u Europi.

Ovaj kirurg-praktičar, koji nije zanemario osobnost nijednog od svojih pacijenata, ime u svijetu stekao je kao fundamentalni istraživač, koji je znanstvene spoznaje (ne samo svoje) uspješno pretakao u kliničku praksu. Otomun nedvosmisleno svjedoči činjenica da mu je stalno bio otvoren pristup najboljim svjetskim laboratorijima i da je postao član vodećih profesionalnih udruženja Evrope i SAD-a. Član je znanstvenih udruženja: Kirurške sekcije Hrvatskog liječničkog zbora, Kardio-torako-anesteziološkog društva Hrvatske, Hrvatskog antropološkog društva, Hrvatskog genetičkog društva, Hrvatskog društva sudskih

vještaka, European Thoracic Surgery Society, American Thoracic Society, International Union of Anthropological and Ethnological Sciences, New York Academy of Science...

* * *

Za Pavićeviću medicinsku karijeru možda je najvažniji njegov istraživački nerv. Nezadovoljan rezultatima preživljenja oboljelih od raka pluća, posebno zbog nedostataka kemoterapije i zračenja, a u cilju unapređenja liječenja, traži oslonac u otkrićima na molekularnoj razini. U bolnici osniva i oprema *Laboratorij za genetiku raka* (Primarni referalni laboratorij evropskog multicentričnog istraživanja i aplikacije tumor markera) kojim i rukovodi od njegova osnivanja u prosincu 1997. do 30. lipnja 2009. Za otvaranje laboratorija pripremao se punih pet godina, osiguravši prostor, kadrove i opremu po uzoru na Andersonov institut u Teksasu. I danas svojim savjetima učestvuje u tumačenju kliničkih nalaza koje je uveo najčešće kao drugo mišljenje na zahtjev kolega. Svjestan neprimjerenog shvaćanja te bolesti i nezadovoljan insuficijentnošću terapije u njezinu liječenju, svoj je istraživački interes proširio i usmjerio na molekularnu biologiju, ne napuštajući najveću svoju ljubav kirurgiju. Da bi poboljšao rezultate liječenja raka pluća, jednaka i dojke znanstveno se usavršava iz molekularne biologije u najboljim laboratorijima u svijetu. U organizaciji CHI (*Cambridge Healthtech Institute*), i njegova velikog znanstvenog projekta *Human Genome Project USA*, od 1995. dvaput godišnje boravi u SAD-u i jednom u Europi – koristeći godišnji odmor. U tom sklopu izlaže svoje radove na brojnim skupovima u San Francisku (2puta), Seattlu (2), Berkleyu, Baltimoru (2), Meclenu (2), Newyorku (2), Washingtonu (2), Torontu, Tokiu,

Perthu, Nici (2), Cannesu (3), Monacu(3). Pritom koristi priliku za studijske boravke na Stanfordu, Bethesdi, Hopkinsu, Berkleyu, UCLA-u. Uviđa da suvremeni oblici dijagnostike i liječenja ni u USA nisu u proteklom desetljećima zaustavili rak pluća, premda i dalje ostaju jedini oslonac oboljelih. Postupno dolazi do zaključka da su razlozi tome nedovoljno istraženi rizik faktori u svakoj populaciji, nebriga pacijenata o svom zdravlju, prekasna dijagnoza i liječenje bolesti. Kasna je dijagnoza posljedica i insuficijentnosti dijagnostičkih postupaka u ranoj fazi, što onemogućuje primjenu najkorisnije terapije kirurškog tretmana barem kod 70% pacijenata. Unatoč ogromnim naporima u formiranju i proizvodnji serije citostatika, efekt nije bio očekivani. Kaskadni razvoj tumora i njegovo nedovoljno poznavanje u nastanku, otpornost i snalazljivost tumora da na kemo terapiju koju dobija "bijegom" preživljava kao drugi PHD tip. Sve to utječe na rezultate preživljavanja. Malignomi pluća su biološki, patohistološki heterogeniji nego ostali malignomi. Smatralo se da preživljavanje oboljelih od raka uglavnom ovisi o histološkom tipu i stadiju bolesti. Pavićević u svojim radovima navodi svoja saznanja: pacijenti iste dobne skupine i spola, izloženi istim etiološkim faktorima, istog histološkog tipa tumora i stadija bolesti, imaju potpuno različit tijek bolesti i vrijeme preživljavanja. Pavićević stoga sustavno provodi originalnu standardizaciju rušeći univerzalne referentne vrijednosti i uvodi cut-off karakteristične za populaciju jugoistoka Evrope; što mu je poslužilo kao osnova za uvođenje markera u kliničku aplikaciju. Premda je raspolagao skromnim tehnološkim sredstvima, među prvima lansira pojam „ciljane terapije citostaticima“ i zagovara individualni

biodinamički pristup tumorima. S osnovnom idejom o međuvjetovanosti fundamentalnih znanstvenih istraživanja i kliničke prakse: otkrića znanosti aplicirati u kliničkoj praksi, a kliničkim zapažanjima usmjeriti istraživačke fokuse znanosti. Čime se sučelio s krupnim problemom i izazovom, s nužnošću izmjene dotadašnje konzervativne dijagnostike i terapije, razvijajući umjesto univerzalnog ciljani individualni biodinamički pristup o čemu je podnio 36 saopćenja samo na European Thoracic Surgery Society, American Thoracic Society, International Union of Anthropological and Ethnological Sciences, New York Academy of Science.

Istraživanja je provodio u svom laboratoriju, u interdisciplinarnoj suradnji s molekularnim biologima (poslušao je Ovidija: "nije sve u rukama liječnika da se zlo pobijedi"). Sasvojim suradničkim timom, standardizirao je najsenzitivnije markere za pluća dojku i jednjak i započeo standardizaciju za metastaze pluća u mozak. Markerima je ranije otkrivao bolest i njezine metastaze, ranije postavljao dijagnozu i omogućio djelotvorniji tretman. Longitudinalnim praćenjem markerom kontrolirao je uspješnost kirurškog zahvata. Markerom je otkrivao prije i bolje od drugih metoda recidive. Marker u fazi dijagnoze služe u prognostičke svrhe radi predviđanja rasta tumora i vremena metastaziranja. Markerom kontrolira kirurški zahvat i utvrđuje da li se bolest vraća. Nakon potvrde slijedi ciljana terapija. Markerom se procjenjuje da li kemo i zračenje djeluju. Ukoliko ne djeluju zamijenjuju se efikasnijom terapijom. Intepretacija nalaza govori i o tumoru i o pacijentu. To je u početku nailazilo na nerazumijevanje posebno kod proizvođača kitova jer nije koristio njihove referentne vrijednosti. Od blizu 100.000 njegovih nalaza niti jedan nije demantiran. Danas

taj personalni pristup koriste i najrazvijenije zemlje svijeta kao dijagnostički ili terapijski klinički postupak. Evropsko udruženje tumormarkera izabralo ga je još 1998. za savjetnika u znak priznanja za uspješnu kliničku aplikaciju i nova saznanja u otkrivanju i standardizaciji tumormarkera u kliničkoj praksi kod raka pluća prije svih drugih dijagnostičkih metoda.

U sljedećoj fazi uveo je markere na molekularnoj razini, koji govore o mehanizmima rasta tumora u fazi dijagnoze, a to su receptori-markeri, kojim se individualizira pristup i precizira koji će konkretni citostatik djelovati optimalno za određenog pacijenta. Sa svojim je timom dovršio standardizaciju neki markera-receptora (RCC1, RRN1, EGFR), o čemu je izvjestio stručnu javnost na Svjetskom kongresu raka pluća u San Francisku 2008. Započetu standardizaciju još nekih markera-receptora (Kras, P53 i P21) nije dovršio zbog odlaska u mirovinu. Uspije li mu naum da u Zagrebu uskoro otvori privatni laboratorij, uvjeren je da će dovršiti započeto i time otvoriti nove perspektive u prevladavanju dosadašnjih ograničenih rezultata uobičajene terapije i duži život bez bolesti. Takav inovativni pristup ruši neka čvrsto ukorijenjena uvjerenja, pokazujući da su i pacijenti i liječnici u zabludi kada vjeruju u univerzalno djelovanje tzv. pametnih lijekova (npr. Tarceva) – standardizacijom je dokazao da je takav lijek koristan samo kod 8% pacijenata s rakom pluća u našoj populaciji i to privremeno. O uvođenju i aplikaciji molekularnih saznanja u kliničku praksu iznosio je vlastite rezultate u posljednjih dvanaest godina i referirao u 22 rada na svjetskim kongresima (ATS i ERS), u kojima se stručnoj javnosti predaju dokazane kliničke koristi personalnog pristupa.

U najnovijoj fazi od 2006, posljednje je radove

posvetio izboru i personalnoj primjeni citostatika, vodeći računa o podgrupama raka pluća, koji imaju nekoliko zajedničkih molekularnih disfunkcija (mutirani isti geni). Što je pak bitno radi uspješnog razdvajanja tumora pluća od tumora drugih organa. Pred našim Pavićevićem još je jedan neodoljiv izazov: kod bolesti istražiti i otkriti prve mutacije, što jedino može osigurati mogućnost istinskog (trajnog) izlječenja. Na tom tragu, njegovo je neuzdrmano uvjerenje da će takva istraživanja omogućiti – za 3 godine - da rak pluća bude izlječiva bolest (a ne, kao dosad, samo odgođena neminovnost, odnosno “stabilna bolest na određeno vrijeme”). Tvrdi da će rak biti “reverzibilna bolest i moći će se izliječiti kada se dođe do otkrića prvog poremećaja u genomu i gen terapijom se učini ispravak”. Ukupni uspjeh bit će rezultat prije svega promjene uobičajenog univerzalnog pristupa malignim bolestima i uvođenja individualiziranoga pristupa, pri čemu će osnova tretmana bolesnika biti rano dijagnostičko otkrivanje biodinamičkog puta razvoja tumora.

Da su njegovi istraživači uvidi privukli punu pozornost i vodećih svjetskih znalaca u liječenju raka, svjedoči i najnovija činjenica, na koju je s pravom ponosan, da upravo na poziv kolega iz dviju najrazvijenijih zemalja (SAD i Japan) dovršava tri rada o kliničkoj primjeni molekularnih saznanja za razumijevanje karaktera i toka bolesti.

Društveni rad

Svoj dugogodišnji društveni angažman danas naziva „godine mojih zabluda“. Da je čovjek biće zajednice podučio ga je već ded, govoreći mu da „uz osobne potrebe čovjek mora imati širinu i učiniti nešto za druge, prvo radi za opšte dobro

a onda za sebe“. Od oca je naučio “da ne bude posmatrač onoga što se oko njega događa i čekati da promjene dođu same od sebe. Treba sudjelovati ne nogama nego glavom“. Već je u gimnaziji od nastavnika filozofije Kovačevića dobijao zadatke da se „druži“ s filozofima od Platona do Marxa. Na seminarima i časovima svojom ga je metodom rada učio da je komunizam sinteza onoga najboljega u povijesti, ali i da se često reducira na ideologiju i neprimjereno ostvaruje u nezrelim uvjetima. Još nezrio, zanesen nogometom, učenjem i slikanjem, u gimnaziji postaje član Saveza komunista Jugoslavije i Crne Gore. Nije bio prisutan kada je 12 odličnih đaka primljeno u SK, kojima će potom partijske knjižice predati Veselin Đuranović, tadašnji sekretar SK-a Titograda; bio je u planini i kopao jamu za bistijernu. Prisjeća se svog prvog zadatka da održi predavanje o OUN po mjesnim zajednicama Pješivaca, kad je mladenački gorljivo zagovarao ideju „vječnog mira među narodima“. U toku studija medicine bio je aktivan u Savezu studenata, kao predsjednik četvrtne godine, a nakon toga i potpredsjednik Saveza studenata Fakulteta. Bio je zadužen za organiziranje i vođenje tribina. Među njima su mu u sjećanju osobito ostale dvije: tribina „Marksizam i religija“ (na koju su bili pozvani i studenti iz sjemeništa) i tribina „Liječnici u II. svjetskom ratu“ (među sudionicima bio je i jedan Nijemac, general JNA Kleinhampl, pa su se svi trudili da ne pominju Nijemce nego su govorili da su ratovali s fašistima). Vodio je i sekciju za međunarodnu suradnju studenata, bratimio zagrebačke studente treće godine s kolegama iz Beograda, a zatim i četvrtne godine s kolegama iz Sarajeva. Kao student-liječnik djelovao je u dobrovoljačkoj brigadi studenata medicine iz cijele Jugoslavije nakon potresa u Skoplju. Tih deset dana su bili za njega potresno iskustvo, kada

je u tvrdoj životnoj zbiljnosti naučio koliko je moć liječnika ograničena. I kada se neopozivo odlučio za svoj životni poziv, za kirurgiju.

Nakon studija bio je biran za odbornika na Medveščaku iz Zavoda za transfuziju (1972-1976 i 1982-1986) u Maksimiru iz Klinike za plućne bolesti, te u dva općinska komiteta SKH (Medveščak, 1972-1976) i (Maksimir, 1982-1986) gdje je u jednogodišnjem mandatu volonterski bio i predsjednik (1984). Bio je i odbornik u skupštini grada Zagreba (1982-90), najprije u Vijeću općina, a zatim u Društveno-političkom vijeću. Iz tog se razdoblja prisjeća da je ostvareno „bratimljenje“ Zagreba s Beogradom, Meinom i Lenjingradom, što je imalo veoma pozitivne reperkusije na uzajamno upoznavanje, kulturnu suradnju i širenje poslova. Osobito je ponosan što je u doba Univerzijade (održane u Zagrebu, 1987) bio u ekipi koja je besprijekorno organizirala zdravstvenu zaštitu sportaša.

Od 90-ih više nije stranački aktivan, što je doživio kao mogućnost da se posve usmjeri na svoju istraživačku i liječničku djelatnost. Nije sebe mogao prepoznati ni u jednom od ponuđenih stranačkih programa i statuta, još mu se manje sviđalo što su se bivši članovi SK raspršili po gotovo svim strankama (napose u najjačoj, s najviše izgleda da osvoji i drži vlast).

A kad je započeo rat protiv Hrvatske, bio je potpuno zaokupljen radom u bolnici. Tih mjeseci svi su bili na radnom mjestu kontinuirano, a kod kuće prespavali samo tri noći mjesečno. Ponosan je na svoju struku i njezine uspjehe u tom periodu.

Ni mirovinu ga nije smirila, naprotiv, smatra da će mu baš mirovina pomoći da bar svoje glavne ciljeve dovede do kraja.

Organiziranje i djelovanje Crnogoraca u Hrvatskoj

Početak okupljanja i organiziranog djelovanja Crnogoraca u Hrvatskoj, od osnivanja „Montenegra“ i Nacionalne zajednice, Pavićević ocjenjuje pozitivno. Razvijao se duh solidarnosti, jasno definirali stavovi prema agresiji na Hrvatsku, olakšavalo snalaženje i integraciju pripadnika crnogorske nacionalne manjine u olovnim vremenima etničkog ekskluzivizma. Nažalost, vodstvo NZCH sredinom 90-ih očituje ozbiljne slabosti, kombinacijom političke pretencioznosti, klijentelizma, osobnih probitaka i grube arogancije spram članstva. Uobrazilo je da na njemu da matičnoj zemlji dijeli lekcije i nameće odluke o samostalnosti, jeziku, obnovi kraljevine. Privatiziralo je sredstva i uzurpiralo vlast, kršeći i elementarne zakonske i statutarne norme. Premda je Pavićević bio 1996. godine izabran u Predsjedništvo NZCH, nije mu bilo dozvoljeno da djeluje, bio je s porodicom izložen nagrubljem šikaniranju i prijetnjama. Stoga se vrlo brzo, nakon tri mjeseca (zajedno s još dvojicom članova Predsjedništva) povukao i sve do 2000. nije se angažirao u radu.

Do preokreta je došlo tek 1999. godine, kad je akumulirano veliko nezadovoljstvo i ogorčenje pripadnika Zajednice organizirano došlo do izražaja smjenom staroga omraženog vodstva. S osnovnom idejom demokratizacije i svojevršne etičke obnove Zajednice. Novo vodstvo, s prof. Kuljačom na čelu, otvara se spram članstva, obnavljajući pokidane niti međusobnog povjerenja.

Novo vodstvo poziva i Pavićevića da se uključi u djelovanje Zajednice. Najprije mu je povjerena zadaća koordinatora svjetskoga okupljanja crnogorskog iseljništva, koje će se

i održati u ljeto 2000. na Cetinju kao II. Svjetski kongres crnogorskoga iseljništva. Budući da je taj ogromni posao organizacijski sjajno odradio, najuglednija skupina članova Zajednice predlaže ga i pridobija da se prihvati funkcije predsjednika NZCH.

Od 2001. kada je na Godišnjoj skupštini NZCH u Rijeci postao čelni čovjek Zajednice do danas, Pavićević je svojim idejama, predanošću i stilom djelovanja bitno obilježio programski, organizacijski i personalni profil organiziranog djelovanja Crnogoraca u Hrvatskoj.

Ističe da su ga tri ključna razloga motivirala da se uključi u rad Zajednice. Najprije, želja da se očuva „crnogorsko biće“ u Hrvatskoj (koje je od 1991. do 2001. prepolovljeno), sa svojstvenim mu etičkim kodeksom. Nadalje, uvjerenje da Crnogorci nisu građani drugog reda u hrvatskom društvu, da njihov ne samo pravi status nego i zbiljski ugled ovise pretežno o njima samima, o njihovoj sposobnosti da očuvaju i razviju vlastiti individualitet. Naposljetku, znanje o tome da je za golo samoodržanje Crnogoraca (da se ne „odnarođe“) nužna suverena i demokratska matična država, uz puno poštivanje prava građana Crne Gore da sami odlučuju o svojoj sudbini.

Budući da je priča o Pavićeviću u tom razdoblju zapravo priča o Zajednici, ovdje ćemo se zadržati samo na nekoliko osnovnih preokupacija i smjerova djelovanja njega samoga, premda su, dakako, uspjesi umnogome bili rezultat kolektivnih napora ekipe njegovih suradnika.

1. Od samog početka, Pavićević je djelovanje Zajednice organizacijski i programski jasno postavio. Organizacijski, da bi doistabila autentična zajednica svojih pripadnika (Crnogoraca i prijatelja Crne Gore) NZCH se morala transformirati u demokratski savez svojih udruženja, a

Predsjedništvo NZCH u koordinatora i idejnog usmjerivača njihova zajedničkog djelovanja. Programski, sam je inicirao famozni „Jedinstveni plan aktivnosti NZCH“, koji je razinom ambicija i prijedlogom mnogih aktivnosti izgledao ostvariv samo njemu samome. Pavićević se pritom držao starog pravila razboritosti da se cilj doista može dosegnuti samo ako cilješ daleko iznad njega!

2. Početak ovog razdoblja bio je obilježen rascjepom unutar Zajednice, činjenicom da se iz nje izdvojila skupina nekadašnjih čelnih ljudi iz 90-ih, koji nikako nisu mogli preboljeti vlastitu marginalizaciju. Nisu se samo izdvojili, nego su objavili pravi rat Zajednici, osporavajući njezinu nacionalnu i demokratsku legitimnost. Godinama je Pavićević s jobovskim strpljenjem nudio suradnju i uvjeravao otpadnike da se okanu „zle rabote“. Svaki je takav konkretni pokušaj u pravilu rezultirao novim beskrupuloznim napadima i osobnim diskvalifikacijama (s omiljenom im, po sebi i za sebe idiotskom, optužbom da je NZCH zapravo „srpska“ zajednica, a njezin čelni čovjek najprije „pokrovitelj Srba“, a potom i sam „srbenda“). Pavićević je uvijek žalio te ljude, ne prestajući se čuditi kolika je energija potraćena na jalova obračunavanja. Pritom je osobito karakteristično i otužno, što je s godinama postalo očigledno, da su takvi nasrtaji bili u dosluhu s nekim utjecajnim centrima moći u matičnoj državi.

3. Demokratska decentralizacija NZCH provodila se veoma postupno i s brojnim poteškoćama. Zajednica je s početka obuhvaćala samo udruženja u Zagrebu, Rijeci i Splitu. U samom Zagrebu bilo je čak tri udruženja, za što nije bilo nikakve potrebe ni opravdanja. Bile su potrebne godine njegovih napora i upornih uvjeravanja da se zagrebačka udruženja ujedine, da se proširi krug

udruženja po ostalim gradovima, kao što su Pula, Rovinj, Umag, Karlovac, Osijek. U tom poslu, Pavićević nije štedio svoje vrijeme i energiju, obilazeći gradove i ljude. Primjerice, u Puli je prvo okupljanje Crnogoraca organizirao pozivom na sastanak preko Radio Pule! Zasad nije uspio u Dubrovniku, usprkos višekratnim pokušajima, a tek se namjerava tome posvetiti i u Vukovaru.

U gotovo misionarskom uvjerenju da je dužnost Zajednice i njezina vodstva da okupi i organizira Crnogorce u svim hrvatskim sredinama u kojima žive, najprije u gradovima a potom i županijama, Pavićević je smatrao svojom svetom zadaćom ohrabriti i osposobiti takve sredine da same povedu brigu o svom identitetu i kulturnoj autonomiji. Tokom godina, međutim, bilo je i neuspjeha i novih odvajanja, kad bi bivši čelnici pojedinih udruženja (koji više nisu uživali povjerenja članstva) osnivali nova, fantomska udruženja i pridruživali se starim okorjelim otpadnicima. Povremeno mu se stoga čini da je mentalitetski usud Crnogoraca da budu ili glavari ili ništarije!

4. Na programskom planu, mogu se izdvojiti dva osnovna dostignuća. Prvo su „Dani crnogorske kulture“, koji se u suradnji s Ministarstvom kulture Vlade Crne Gore, uspješno organiziraju već osam godina (s nizom prvorazrednih izložbi, koncerata, kazališnih predstava, filmova crnogorskih umjetnika). Drugo je izdavačka djelatnost, koja je postala i zaštitni znak NZCH kao „kulturne zajednice“, s nekoliko biblioteka, više desetaka naslova knjiga, a u suradnji s partnerima kako u Crnoj Gori (Matica crnogorska, Hrvatsko građansko društvo), tako i u Hrvatskoj (Skaner studio, Antibarbarus, Disput). Pravi mali podvig predstavlja njegovo priređivanje za štampu djela Vladislava Brajkovića (Knin, 1905 - Zagreb, 1989)

istaknutog akademika (višestrukoga), teoretičara pomorskog prava svjetskog glasa, sveučilišnog profesora (u Subotici, 1937-1941; u Zagrebu, 1941-1975) i Admirala „Bokeljske mornarice 809“. Taj je impozantni izdavački projekt ostvario uz pomoć najuglednijih hrvatskih i crnogorskih znalaca pomorskog prava, a u suradnji s Hrvatskim građanskim društvom iz Kotora i Bokeljskom mornaricom 809 iz Kotora (*Život i djelo Vladislava Brajkovića I-II*, 2004. i 2005).

5. Ako se u nečemu Pavićević angažman može ocijeniti kao nezamjenjiv i izuzetan, to je svakako njegov povezivanje Zajednice matičnom državom, kako njezinim službenim institucijama (ministarstvima kulture, nauke i vanjskih poslova; Vladom, Parlamentom i Predsjednikom države), tako i nevladinim udruženjima. Pritom se mora naglasiti da je suradnju s Maticom crnogorskom, s kojom je i u prijašnjem razdoblju NZCH održavala bliske kontakte, uzdigao u stratešku institucionaliziranu vezu, pretvorivši Zajednicu u najistaknutiji autonomni punkt Matice crnogorske, kao najšireg nacionalnog kulturnog pokreta, u inozemstvu. Nisu ništa manje važni rezultati u povezivanju i suradnji Zajednice s Hrvatskim građanskim društvom iz Kotora, u duhu gesla da su „nacionalne manjine“ istinsko bogatstvo demokratskih država i modernih društava. Valja naglasiti da takva bliska suradnja i međusobno razumijevanje nisu bile posljedicom bitnog poboljšanja međudržavnih odnosa između Crne Gore i Hrvatske, nego da su, upravo obrnuto, prethodile tom poboljšanju i umnogome ga olakšale.

U institucionalizaciji suradnje Zajednice s matičnom državom Pavićević je bio konstatno suočen s brojnim nerazumijevanjima i otporima, a možda ponajviše s mentalitetom „pušti,

jadan, lako ćemo!“ – kako u Crnoj Gori, tako i u samoj Zajednici. Što je valjda dodatni dokaz o jedinstvenosti crnogorskog bića! Pavićevićovo ozbiljno shvaćanje dogovora, rokova i planova, njegovo katkad doslovno inzistiranje na njima (i kad nisu bili realni i ostvarivi), najčešće je izazivalo zbnunjenost i nevjericu, a nerijetko i indignaciju i ljutnju njegovih partnera. Na što bi on zauzvrat prečesto reagirao burno i prekomjerno, ali ga to nipošto ne bi obeshrabilo i spriječilo da odmah zatim kuje nove zamisli i pridobija ljude da se uključe u njihovu realizaciju.

6. Već spomenuti angažman u organizaciji svjetskog kongresa iseljeničtva na Cetinju (u ljeto 2000) bio je samo početak Pavićevićeva djelovanja na tom planu. Na kongresu je bio izabran za člana Koordinacionog odbora novoformirane Crnogorske svjetske asocijacije (CSA). Zajedno s članovima tog tijela iz Zajednice (Lalovićem i Banovićem), razvio je veliku aktivnost na internacionalizaciji crnogorskoga državnog pitanja. Pisali su pisma svim relevantnim međunarodnim faktorima i instancama, tumačili stranim diplomatima u Hrvatskoj temeljne političke razloge i pravne osnove Crne Gore da se konstituiraju kao suverena država i međunarodnopravni subjekt. Pavićević se osobito zalagao za to da se CSA pretvori u zbiljsko okupljalište crnogorskog iseljeničtva, pokušavajući, s jedne strane, da se njezino djelovanje striktno statutarno normira i ostvari povezanost s Ujedinjenim Narodima (po uzoru na židovsku dijasporu), dok je, s druge strane, nastojao u njezin rad uključiti i crnogorsko iseljeničtvo u Evropi (obilazak Slovenije, Austrije, Njemačke, Švicarske, Mađarske). U tome nije uspio, usprkos tome što je mnoge pridobio, prvenstveno zbog nespremnosti predsjednika KO CSA Sredanovića da djeluje na statutarno

korektan način i njegove krajnje nekorektnosti spram Pavićevićevih nastojanja za proširenjem asocijacije (s optužbom da „obnavlja Austro-Ugarsku“!). Tako se CSA gasi već 2002. A da Pavićević, svemu usprkos, ne odustaje od ideje o novom, primjerenom okupljanju crnogorskog iseljeničtva u Evropi i svijetu, nikoga tko ga zna ne bi trebalo iznenaditi...

7. Samos u jednoj programskoj točki djelovanja Zajednice rezutati izostali. Premda je Pavićević s pravom uvjeren da je najvažnija regulativna ideja i smisao opstojanja Zajednice u očuvanju „transgeneracijskog identiteta“, uključivanjem mladih Crnogorki i Crnogoraca, koji bi najzad zamijenili stariju generaciju, u tome, zasada, nije bilo pravih dosegaa. Usprkos svim njegovim neumornim uvjerenjima i pridobijanjima, mladi kao da odolijevaju njegovoj misionarskoj gorljivosti? Mlada generacija crnogorskog korpusa ima očito druge životne prioritete, osobne preokupacije i oblike angažmana...

Pavićevićeva je nedvojbenaa zasluga da će budući objektivni kroničar djelovanja Zajednice u prvom desetljeću trećeg milenija u tranzicijskoj Hrvatskoj to razdoblje zacijelo nazvati razdobljem istinske demokratizacije, konsolidacije i bitnog jačanja organiziranog prisustva i utjecaja Crnogoraca u Hrvatskoj.

Priznanje takvoga njegova angažmana, koji je relevantan ne samo za crnogorsku nacionalnu zajednicu u Hrvatskoj, zacijelo je činjenica da je danas i ugledni član pododbora Hrvatskog sabora za ljudska prava i manjine.

* * *

Za svoje životno djelo doživio je visoko priznanje predsjednika Republike Hrvatske Stjepana Mesića, koji je u povodu Dana neovisnosti

8. listopada 2009. odlikovao liječnika, znanstvenika i humanista dr. Radomira Pavićevića „Redom Danice hrvatske s likom Katarine Zrinske“ za „osobite zasluge za zdravstvo, socijalnu skrb i promicanje moralnih društvenih vrednota“, a na prijedlog Hrvatskog građanskog društva Crne Gore, Bokeljske mornarice i Dragovoljaca domovinskog rata iz Dubrovnika.

Razgovor o knjizi

Dragutin Lalović, *Države na kušnji*,
NZCH i Disput, Zagreb, 2008
(Biblioteka „Luča“, knj.4)*

Jovan Mirić

U odbranu (mišljenja) političkoga

Iz dana u dan plaše nas da je knjizi odzvonilo i da se seli u virtualni svijet elektronike. U očekivanju tog armagedona drago mi je da smo se u ovo proljetno, toplo veče okupili u tako lijepom broju oko jedne stvarne i vrijedne knjige.

Umjesto licemjerenog prenemaganja kako ću „nastojati biti objektivan“, ja neću nastojati, nego ću namjerno biti posve subjektivan. A i kako se drukčije dade misliti nego subjektivno! Svaki drugi pristup tekstovima Dragutina Lalovića promašuje ono bitno. Štoviše, on je uvredljiv jer izbjegava mišljenje bitnoga. Nažalost, ovaj intelektualni, teorijski eskapizam koji misli da sve bitno već domišljeno, temeljna je označnica naše suvremene politologije.

Dragutin Lalović, tvrdim to bez ikakvih ograda, kao nitko u nas, u svim svojim tekstovima ustrajava na tezi (mogli bisno reći kelzenovski na *pratezi*) da je mišljenje političkoga mišljenje bitnoga. Politika nije tek puki instrument koji se ovako ili onako nameće neporočnom narodu. Svaki će narod, bez obzira na to kako mu pristupite, kaže Rousseau, biti onakav kakvim ga je učinila priroda njegove vladavine.

Profesor Lalović je jedan od rijetkih naših autora, ako ne i jedini, koji me, kad god pročitam neki od njegovih tekstova, uvijek iznova uznemiri, motivira i inspirira, izvlači me iz umirovljeničkog dremeža i prinudava da se vratim čarima političkoga. Siguran sam da takve izazove, poticaje i učinke polučuje i kod svojih studenata.

Kolega Lalović uvijek odabire najteže putove. Ako ga hoćete slijediti, morate se pentrati strmim stazama sve do samih izvora. I knjiga *Države na kušnji* svjedoči takav pristup. I dok za recentnu hrvatsku politologiju, uz sasvim rijetke iznimke, ne postoje hrvatske državotvorne dvojbe i kušnje (tâ najvažnije je da imamo državu i ne treba joj sada gledati u zube!) za Lalovića i političku znanost, kako je on razumije, tu tek počinju izazovi, ali i šanse.

Mi nemamo neko bogato iskustvo, ni empirijsko ni teorijsko, s državom i građanskim društvima. Imperije i države u čijem samo sastavu bili nisu baš bili uzorni modeli moderne političke emancipacije. Spoznaja tih hendikepa izazov je i šansa naše politologije. Ali samo ako shvati da s državom još nije gotovo, pa naravno ni s mišljenjem o državi, nego da je država, ako ne jedini, a ono svakako središnji prostor političkoga i pravnog subjektiviranja građana. A to znači i konstitucije građanskog društva.

Kada Lalović kaže da primjeren politologijski pristup istraživanju povijesnih i aktualnih procesa postkomunističkih, tranzicijskih, posttotalitarnih zemalja poput Hrvatske, primjerice, nije zamisliv,

a kamoli moguć bez prethodnog pojmovnog i metodologijskog aparata koji je nužan za spoznaju tih procesa, on implicira maksimu **da ništa nije tako praktično kao prava teorija**. Bez teorijskog raščišćavanja, preciziranja i definiranja temeljnih analitičkih kategorija, same tzv. činjenice ništa bitno nam ne govore. One se, kako kaže jedan američki politolog, kao mjesec: svoje osvjetljenje i značenje dobivaju izvana.

Glavna politička zapreka procesu političke modernizacije, tj. konstitucije hrvatske države kao **države prava** (suverene, pravne, demokratske), ističe Lalović, bilo je političko nastojanje da se hrvatska država konstituirala kao **država moći** (kao Nation-Etat), koja će se temeljiti ne na načelu **državne**, nego na načelu **nacionalne** (etničke) suverenosti. S personalizacijom vrhovne vlasti formalno državnoga, a zapravo naddržavnoga nacionalnog lidera i rastakanjem vlastitog demosa logikom etničke homogenosti (str. 73).

Onima koji hoće ozbiljno istraživati hrvatsku političku tranziciju devedesetih i fenomen suvremene hrvatske države, navedeno može poslužiti i kao polazišna teza i kao metodički naputak.

Kada se pogleda naša najnovija politologijska produkcija, stječe se dojam da je sve bitno već domišljeno, a politologija (i politolozi) su tu da budu **praktični, primjenjivi i korisni, da budu na usluzi**.

Lalović pokazuje, na primjeru Hrvatske, da se glavna politička kušnja (ali i defekt) s kojom se **Hrvatska** suočavala nakon osamostaljenja očitovala u nesposobnosti i nespremnosti vodeće političke formacije (HDZ-a) da hrvatski javnopolitički prostor konstituirala kao državu, a socijalno polje kao **građansko društvo**.

Nasuprot stereotipima o razumijevanju države,

po kojima je sve što se odnosi na državu samorazumljivo i neproturječno (pojam, elementi, njezina transepohalnost, suverenost), Lalović pokazuje kako je upravo pojmovno određenje države prvorazredan teorijski problem koji se ne može razumjeti bez njezina povijesnog i socijalnog kontekstuiranja. Država kao moderni tip političkog poretka ne da se ni razumjeti ni pojmovno odrediti bez pojma „građansko društvo“, jer se ti pojmovi uzajamno uvjetuju i definiraju. Postoji još jedan stereotip na koji upozorava Lalović. S tim je stereotipom tim teže obračunati što ni u okviru politologijskog „ceha“ nije dovoljno osviještena činjenica da nije teorijski legitimno govoriti o „modernoj državi“ nasuprot nekim drugim „predmodernim“, „starim“, „srednjovjekovnim“ državama. To posebno treba naglasiti danas kada su se i mnogi politolozi priklonili nacionalnim političkim elitama koje se smatraju legitimnim uskrisiteljima hrvatske države nakon tisuću godina. Takvo stajalište, kako znademo, nema samo teorijske konzekvence.

Za konstituiranje etničkih, srodničkih zajednica kao nacionalnih država, ovdje su se do jučer kotrljale glave. Može se postaviti legitimno pitanje: ako je nacionalna država prevladan oblik političke zajednice, nisu li politički procesi koji se zbivaju na Balkanu zakašnjeli (ali i retrogradni), jer su u njima korištena sva sredstva, uključujući i oružane sukobe, da se konstituiraju države upravo kao zajednice ne građana nego etničkih srodnika. Dakle, ovdje su ljudi natjerani da se međusobno kolju da bi uspostavili ono što je povijesno već prevladano. Kao da nam se povijest narugala. Možda je to zato što je nismo valjano odradili u onim povijesnim intermecima kada smo možda imali šansu.

Iako smo istakli da u političkoj znanosti nije

*Predstavljanje knjige održano je 11. svibnja 2009, u Novinarskom domu u Zagrebu. Sudjelovali su vodeći hrvatski politolozi Jovan Mirić (redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu u mirovini, dugogodišnji nastavnik na predmetu Uvod u političku znanost), Ivan Prpić (profesor emeritus Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu; dugogodišnji nastavnik na predmetima Povijest političkih ideja i Uvod u političku znanost), Damir Grubiša (izvanredni profesor FPZ-a u Zagrebu, na predmetima Politička teorija europske integracije, Politički sustav Europske unije, Komunitarne politike Europske unije, Komparativna politička korupcija), te vodeći srpski politikolog Milan Podunavac (redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, na predmetu Teorije političkog sistema). Uz njih je nastupio i autor knjige Dragutin Lalović (redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, na predmetima Povijest političkih ideja, Povijest političkih doktrina i Teorija države). Skup je moderirao Dušan Čizmić-Marović, filozof i publicist.

sve domišljeno, to ne znači da treba otkrivati „toplu vodu“. I političko iskustvo i politička teorija dali su odgovore na neka temeljna pitanja. Od demokratske, pravne, politički emancipirane države još ništa bolje nije ponuđeno.

Demokratska je država politička zajednica ravnopravnih, pred zakonom jednakih građana. Gotovojesuvišnoreći „ravnopravnih“ i „jednakih“, jer pojam građanina to supsumira. Naravno, ako jednakost shvatimo kao jednakost pred zakonima države, a ne u sferi građanskog društva, jer takve jednakosti bez nasilja nema. Ne može se jedna država, koja se smatra demokratskom i koja u svojim političko-konstitucijskim aktima ističe da je demokratska, definirati najprije kao država pripadnika jedne etničke zajednice, a nakon toga i kao država drugih, koji nisu urođenici u tu zajednicu. Već u samoj takvoj definiciji implicirana je diskriminacija i negiranje demokracije. A to znači i negacija politički emancipirane države. Demokratska država apstrahira od svakog posebnog određenja svojih građana, pa i od onog nacionalnog, subjektivirajući etnos u demos (kako je Lalović sjajno pokazao u svojoj prethodnoj knjizi *Mogućnosti političkoga*, analizom Rousseauova djela *Društveni ugovor* i njegove teorije općenite volje).

U nas je na djelu jedan paradoks: što su vitalniji problemi i urgentnije potrebe kritičke analize predmeta vlastitog istraživanja – politike, koja ravna našim životima, politička znanost kao da posustaje i uzmiče pred vlastitim zadaćama i kao da postaje sluškinja politike.

Politologija i politolozi ne mogu biti servis političkog poretka (iako će mudri političari koristiti rezultate njihovih istraživanja), nego, kako ističe Lalović, to moraju biti zajednički i pojedinačni istraživački naponi koji će razvijati

političku znanost kao bitnu pretpostavku i zalag demokratskoga i liberalnog političkog razvoja.

U obnovljenim polemikama oko utemeljenja i djelovanja Fakulteta političkih znanosti i razvoja politologije, jedna bojovno raspoložena Lalovićeva kolegica žestoko ga optužuje za lijevu orijentaciju iz mladosti, otprije 40 godina! Parafrazirat ću poznatu misao: onaj tko u mladosti nije bio lijevičar, taj je otpočetak krivo „nasađen“ i male su šanse da se to korigira.

Oko svrstavanja „lijevo“ i „desno“, kada ozbiljno razgovaramo o Dragutinu Laloviću i njegovu teorijskom opusu, treba se prisjetiti De Gaullea, pa reći da on nije ni lijevo, ni desno, on je **iznad!**

I ova me knjiga učvršćuje u uvjerenju da je kolegi Laloviću mjesto na samom vrhu moguće rang liste naše politologije. A na vrhu je, kako znademo, uvijek veoma malo mjesta.

Milan Podunavac

Hvala vam lijepo što sam danas u Zagrebu, što danas sjedim između kolege Čizmića sa mojim kolegama i prijateljima sa Fakulteta političkih znanosti i profesorima koji su meni bili uzor, profesorom Prpićem i profesorom Mirićem. I jako se zahvaljujem zajednici Crnogoraca u Hrvatskoj i njezinom predsjedniku.

Dozvolite mi da kažem da danas razgovaramo o knjizi iznimne teorijske nosivosti, koja tematizuje jedno od središnjih pitanja političke teorije. Povod za to je autor i politički pisac koji, po mom sudu, pripada redu najuglednijih politikologa u regionu kome pripadamo svi mi.

Profesor Mirić mi je jako pomogao jer je izložio jednu od centralnih argumentacijskih linija profesora Lalovića. Ja ću pokušati da izvršim rekonstrukciju teorijskog konstrukta koji

profesoru Laloviću služi za analizu, odnosno polazišta na kojima on gradi svoju teorijsku zgradu iz kojih izvodi temeljne političke zaključke o kojima je govorio profesor Mirić. Mislim da takav pristup može da nam pomogne da dublje razumijemo osnovna polazišta profesora Lalovića, te dio nesporazuma i polemika koje je ova knjiga izazvala.

Profesor Lalović zasniva sopstveni teorijski konstrukt na tri temeljna polazišta i tri značajna moderna politička pisca. Prvi je Alessandro Passerin d'Entrèves. Dakle jedan politički pisac, za koga se može reći, zbog publike koja je ovdje, da možda pripada redu malobrojnih političkih pisaca Europe koji su na najbolji način harmonizovali dva glavna tradicijska poretka na kojima moderna politička teorija počiva, naime kontinentalno-evropski i anglosaksonski. Po svojoj teorijskoj vokaciji, po svome teorijskom temperamentu, on smatra da temeljno pitanje kojim politička teorija treba da se bavi jest: šta je to čime politička vlast opravdava svoj vladavinski titulus i koji je to razlog koji nas, koji smo sastavni dio te vlasti, upućuje na formu političke poslušnosti. Malo je političkih pisaca - evo ja ću za tri dana govoriti o Johnu Plamencu u Podgorici - koji su na neki način uspjeli da harmonizuju dva centralna pojma koja niču iz ove dvije tradicije, kao što je to d'Entrèves. Riječ je o teoriji legitimnosti i teoriji o temeljima političke obligacije. I d'Entrèves to čini preko jednoga teorijskog konstrukta - koji prihvata profesor Lalović, što je i razjašnjenje za čitav niz njegovih važnih teza - koji se u političkoj teoriji može označiti kao forma borbenog legitimiteta ili borbene demokratije. Legitimnost je temeljno, centralno jezgro političke teorije. Ta pozicija je snažna u normativnom smislu. Ona je opravdava, ali ona ima jedan ozbiljan teorijski nedostatak. I on

se vidi i u knjizi moga kolege Dragutina Lalovića, koja nije laka ni kad se čita, ni kad se s autorom slažete ni kad se s njim uđe u neku vrstu teorijske polemike. Taj se teorijski nedostatak očituje u tome da potpuno izvan polja političke teorije ostavlja problem konstitucionalizacije političke vlasti. Koji, naravno, dolazi iz jednoga drugoga teorijskoga polja koje nije demokratsko nego koje je liberalno. Odabirajući takvo teorijsko polazište, koje se prepoznaje u ovoj knjizi, profesor Lalović empirijskim, pozitivnim političkim sistemima i pozitivnim političkim režimima nameće visoke normativne standarde, koji imaju svoje izvorište u ideji o jednoj vrsti mutacije moći u vlast i vlasti u legitimni autoritet. S te pozicije, sve ono što nije legitimni autoritet je za onoga nad kojim se vlada problematično. To je moja prva kritička napomena.

Druga je napomena temeljna i njoj ću posvetiti najviše pažnje. Drugo polazište profesora Lalovića, koje je po mom sudu odlučujuće za njegovu teorijsku matricu, jest polazište Blandine (Barret) Kriegel (francuske političke filozofkinje). Ta je autorica značajna za modernu političku teoriju utoliko što pravi važnu teorijsku distinkciju između dva tipa država, evropskih država, to je vrlo važno da kažem, koju druge političke teorije uglavnom nemaju. Ono što je mainstream političke teorije uglavnom ide mimo toga. To je distinkcija između despotske i pravne države. Još ću se vratiti pojmu despotske države. Pojam despotija je važan da bi se razumijele neke teze koje autor izvodi kada kontekstualizira svoju političku analizu na političke režime Hrvatske, Srbije i prije svega Crne Gore. Dakle, pojam despotije u političku teoriju, kao politički pojam uvodi Montesquieu i on mu daje političko značenje. Pritom Montesquieu uvodi pojam političke despotije kao

dio neevropskoga političkog iskustva. A njegova je namjera, kao i namjera drugih liberalnih političkih pisaca toga doba - od Montesquieua do Guizota, de Tocquevillea i Benjamina Constanta - da upozori evropske političke vladare i evropske narode šta će se njima desiti ako prihvate jednu vrstu neevropskog političkog iskustva koje ima potpuno jasno normativnu, negativnu sintagmu-despotija. Tu despotiju pokreće jasan energetska princip - to je strah. Pa strah od despotije, od toga vremena, jest jedno od bitnih obilježja evropske političke kulture. Ideja da je despotija dio neevropskoga političkoga iskustva teško je normativno natopljen pojam koji pripada polju negativne politike, dominira do dana današnjeg u evropskim političkim debatama. Možda ponajbolje u modernim političkim debatama o tome svjedoči Judith Schlar u svojoj sjajnoj studiji *Legalizam*. E sada, u čemu je inovacija Blandine Kriegel? Ona kaže, despotija je dio evropskog diskursa. I ona to izvodi iz pretpostavki evropskoga feudalnog društva, koje je izvorište takvog tipa političkog poretka. Iz čega slijedi koncept despotije koji ide mimo ovoga glavnoga toka evropske političke misli koji vlada do danas. I ja mislim da je to vrlo važna činjenica koja objašnjava jedan snažni, rekao bih prejak, normativni stav našega autora kada su u pitanju analize političkih sistema Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Naročito Srbije i Hrvatske i Crne Gore. Dakle, ako je totalitarna država, pazite, najširi moderni izraz despotske države, a despotska država je dio evropskoga iskustva, onda se u tim kategorijama moderne europske države mogu misliti.

Još je jedan vrlo važan momenat, o kojem je govorio profesor Mirić. Moje je shvaćanje odnosa nacije i države malo drugačije. Blandine Kriegel (a držim, pošto sam ponovno čitao taj njezin rad,

doduše na engleskom jeziku, *State and the rule of law*) se potpuno oslanja na Hannah Arendt i na njezinu ideju o tajnome konfliktu i nespojivosti države i nacije, te do kraja izvodi takvu ideju i u krajnjoj liniji negira bilo kakav modernizacijski utjecaj nacionaliteta, nacije pa i nacionalizma (bez bilo kakvih pežorativa) u procesu konstitucije moderne države, a naročito u procesu konstitucije moderne evropske države. Ta teza je po mom sudu teško branjiva. A to je polazište, po mom sudu, na kojem naš autor konzistentno insistira, stoga je njegova analitička matrica potpuno čvrsta, postojana, sazidana.

Moglo bi se spomenuti i treće izvorište ove knjige – republikanizam – koje ću ovdje izostaviti, uz napomenu da sam posve svjestan, koliko god sam ja republikanac, kako republikanizam (i komunitarizam) ima velikih problema s liberalizmom. Da vas ne mučim sa tim temeljnim pitanjima odnosa tih glavnih familija u političkoj teoriji.

Iz tih pretpostavki, po mom sudu, može se reći da su normativna polazišta autora o totalitarnim značajkama Hrvatske i despotskoj prirodi Srbije, čak i poslije oktobra 2000. godine u normativnom smislu prejaka. Takva polazišta nisu nebranjiva i one autoru pomažu da otkrije čitav niz ozbiljnih strukturnih defekata unutar ovih država, ali, po mom sudu, one su obranjive samo iz pretpostavki koje profesor Lalović prihvata kao svoje teorijsko polazište, a to je pojmovna razlika između despotske i pravne države, a onda naravno još dodatno i ona tipologija pravnih država na apsolutističku, liberalno i socijalno-pravnu državu koja je također, moram da kažem malo neuvjerljiva, jer pravna je država ili liberalna ili nije, ili je liberalna ili je nema.

To je ono što sam htio da izložim kao jednu

vrstu teorijske provokacije, oslonivši se na ono što mislim da je teorijska integracijska osa ove sjajne knjige, a takve knjige i služe da bi se vodile ozbiljne teorijske debate oko toga. Dakle, šta mi nedostaje? Nedostaje mi potpuno problem konstitucionalizacije političkoga, a to je rezultat činjenice neke vrste otpora našeg autora spram liberalizma. Prosto konstitucionalni liberalizam i liberalni konstitucionalizam je, da upotrebim njegovoga omiljenog i moga pisca de Tocquevillea, ona ledena voda koja hladi političku moć. I držim da su teorijski izvodi mogli biti snažniji da su išli iz ovih pretpostavki o kojima govorim. Također mislim da se mogao snažnije u cijelom tom procesu, mada se to kod Crne Gore nešto malo nadoknađuje, analizovati proces izgradnje moderne države i nacije, onoga što je state and nation building, da se na diferenciran način analizovao politički proces političke emancipacije kroz problem građanstva, zatim teritorijalizacije modernih država kroz problem suvereniteta i oblikovanja kolektivnih i grupnih identiteta gdje je nacionalizam nezamenjiva strategija. Tada bi ove analize bile dodatno osložene. I to je neka vrsta moje ponude profesoru Laloviću kako da svoju analizu zaokruži i završi.

Zaključno bih želio reći: demokratizacija moderne države rastakanjem starog režima i starog legitimiteta, odgovor na ključno pitanje od kraja 17. vijeka pa nadalje, a to je zašto smo lojalni državi i zašto smo lojalni baš toj državi - nosi snažnu teorijsku sintagmu, a to su nacionalitet i nacionalizam. I to je razlog, što je po mom sudu dodatna provokacija, da je osnovni tip state and nation buildinga u modernoj europskoj državi nacionalistički i da je glavni produkt takvog jednog modernizacijskoga procesa nacionalna, ili da budem još precizniji, – mononacionalna

država. Ta država, konstitucija te države ide uz ovu cijenu, ona je po svojoj osnovnoj prirodi nepravična ali ona je temeljni oblik političke modernizacije, političke integracije modernoga društva. Sve države u kojima mi živimo se danas konstituišu ili iskazuju pretenziju da se oblikuju kao nacionalne države. A kriza pred kojom se nalazimo, udar na dva simbola globalizacije 11. septembra, vraća nam državu sigurnosti, vraća nam Carla Schmita i vraća nam nacionalnu državu kao ključni oblik političke integracije društva. Prema tome, ovakve knjige su dragocjene jer su one jedna vrsta normativnoga ishodišta koje iznova mora da tematizuje tu ključnu polugu na kojoj moderna politička društva počivaju i u tome je kolega Lalović i te kako pomogao u ovoj vrijednoj knjizi.

Damir Grubiša

Lalovićeva teorijska rehabilitacija i istovremena kritika države

Lalovićeva knjiga *Države na kušnji* vrsna je teorijska studija koja rehabilitira političku teoriju države, nasuprot svjetskim trendovima u politologiji koji državu vide kao političku tvorevinu kojoj je mjesto u ropotarnici povijesti. Tako misli, primjerice, Christopher Pierson u svojoj studiji *The Modern State – Moderna država* (1995), koji drži da je karakter države bitno promijenjen u post-modernoj epohi i u okvirima globalizacije i integracije kao osnovnih političkih procesa nakon Drugog svjetskog rata, a napose nakon pada komunizma. Pridružuje mu se na tom putu i John Hoffman koji u „kraju povijesti“ vidi dostignuće procesa prevladavanje države (*Beyond the State – S onu stranu države*, 1996) i trijumf demokratskog modela kao političke zajednice (*polity*) mimo i s onu stranu države.

Čak i Andrew Heywood u svojem temeljnom djelu (*Politics*, 1997) svoje ključno razmatranje o državi naslovljuje „The twilight of the State“ („Suton države“), držeći da se država nalazi u procesu rastakanja uslijed konfluencije triju trendova: globalizacije, privatizacije i lokalizacije. Zbog toga država više ne može biti u teorijskom fokusu politologije, već se politologija okreće trans-državnim manifestacijama. Država, dakle, više nije u politološkom *mainstreamu*.

Nasuprot tomu, Lalović rehabilitira teoriju države pokazujući, a i dokazujući, da je ona itekako teorijski relevantna kao predmet istraživanja u uvjetima koji nisu nikako jednoznačni, kako to žele prikazati teoretičari post-etatističke politologije.

S jedne strane, Lalović dokazuje to na teorijskom predlošku, na dekonstrukciji i ponovnoj konstrukciji pojma države, pozivajući se na jednu drukčiju tradiciju političkog mišljenja, od Bodina i Montesquieua do Abensoura i Passerina d'Entrevesa pa sve do zagovarača neo-etatističke paradigme. No glavni empirijski materijal na kojem će Lalović utvrditi svoju zadaću teorijskog rehabilitiranja države u politologiji je konkretno iskustvo rekonstrukcije hrvatske države, tzv. Druge republike u postkomunističkom razdoblju.

Ovaj središnji dio Lalovićeve knjige pod naslovom „Hrvatske državotvorne kušnje“ obrađuje probleme konstitucije hrvatske pravne države, analizira pojave totalitarnih značajki hrvatske države u razdoblju između 1990. i 1999. godine te državotvorne kušnje Druge republike. Sve su to teme o kojima nitko nije tako cjelovito i sveobuhvatno pisao, iako se autor poziva i na Ivana Prpića, Ivana Pađena i Miomira Matulovića kao i na Dragutina Hlada koji su obradili neke segmente tog ključnog pitanja. U razdoblju nakon pada komunizma Hrvatska se konstituirala kao

jaka država, a kao slabo društvo. „Fascinacija državom“, kako bi rekao Jovan Mirić, ogleda se u apsolutizaciji pojma „državotvorstvo“, što znači, zapravo, izgradnja države. No ta se država ne izgrađuje u kontekstu onih procesa koji dominiraju u svijetu, dakle globalizacije, privatizacije i integracije. Od sva ta tri elementa koji karakteriziraju moderni svijet prisutan je samo proces privatizacije, koji međutim ne znači rastakanje države i devoluciju njezinih funkcija na organizirano društvo i slobodno poduzetništvo, već u prvom redu znači sredstvo kojim se potvrđuje uloga jake države, jer je elita koja se našla na čelu procesa privatizacije zapravo državotvorna, politička elita koja kroz personalnu uniju povezuje privatizirano društvo s državnim mehanizmom, čineći ga tako samo prividnim slobodno-poduzetničkim, dakle liberalnim. Ključ za tu simbiozu predstavlja stranačko posredovanje: stranka na vlasti, HDZ, jest ujedno stranka-država, a takva država je država-stranka. Dakle, kao da se ništa novoga ni bitnoga nije dogodilo od tvrdolinijaškog modela države-partije, u kojoj je isto tako vodeća stranka – Komunistička, ujedno hegemonistička sila koja drži državu i društvo pod totalitarnom kontrolom.

S tom razlikom, da je u hrvatskoj tranziciji sat povijesti vraćen dva koraka unatrag, preskačući fazu tzv. soft-komunizma, ukojem seliberalizacijom komunističkog modela nastoje stvoriti evolucijske pretpostavke za jedan mješoviti model, svojevrsni hibrid stranačke države i civilnog društva. U hrvatskom tranzicijskom modelu civilno društvo je vraćeno u svoju primordijalnu fazu poluegzistencije, i institucije civilnoga društva mogu preživjeti samo zahvaljujući masivnoj pomoći izvana. Na djelu je rekonstrukcija represivne države, koju Lalović naziva autoritarnom državom

s jakim totalitarnim značajkama.

Kada je Lalović prvi puta iznio tu svoju tezu 1998. godine, bez obzira što je ona bila teorijski i empirijski fundirana, uredništvo časopisa *Politička misao* se ogradio, po prvi puta u svojoj povijesti, od stavova autora, u dobroj maniri ideološkog čistunstva koje je odmaklo korak naprijed od fizičke represije, ali se još uvijek boji kritike na račun moći, jer se boji mogućih represalija. I takva atmosfera koja je tada vladala u Hrvatskoj, u znanstvenim krugovima, na plastičan način odražava vjerodostojnost argumentacije iznesene u ovom radu, koji je sada središnji dio knjige.

Iz svega ovoga proizlazi i glavni zaključak, a to je da je demokracija oblik političke zajednice koji se uspostravlja protiv države. Hrvatski primjer to najbolje pokazuje: demokracija je u Hrvatskoj vodila svoju gerilu protiv autoritarne države i u njoj prisutnom totalitarizmu, personificiranom u liku stranke-države i političke vođe-stranke. Te dvije simboze, stranka-država i vođa-stranka na kraju dovode do trinoma država-stranka-vođa, što je klasičan obrazac totalitarnog koncepta države.

No taj fenomen totalitarno-težeće državotvornosti nije usamljen samo za Hrvatsku: on je tipičan i moguć u svim post-jugoslavenskim tvorevinama gdje je pod utjecajem probuđenog i razbuktalog nacionalizma država identificirana kao glavni i jedini garant suverenosti, pri čemu je i suverenost svedena na teritorij i silu unutar teritorija. Tako je izvršena trostruka redukcija: političke zajednice (demokracije) na državu, političke stranke na vođu i suverenosti na naciju-državu. Lalović je, kao pasionirani izučavatelj političkog djela i nasljeđa Jeana-Jacquesa Rousseaua (ali ne samo njega već i kao odličan poznavatelj Thomasa Hobbesa i Jeana Bodina), itekako svjestan da je Hrvatska u razdoblju od

1990-99 prošla kroz jedno turbulentno razdoblje, u kojem je na kraju prevladala anti-totalitaristička svijest i politika. No zato su hrvatska državotvorna iskušenja koristan primjer koji upozorava na opasnosti od političkog redukcionizma i nekritičke fascinacije nacionalnom državom i nacionalnom suverenosti. Zato i Lalović uzima hrvatski primjer i iskustvo kao ono koje može pridonijeti i drugim procesima formiranja nacije u regiji, a to je svakako onda i motiv za crnogorsko državotvorno iskušenje.

Stoga Lalovićev pleoaje za državu ne znači rehabilitaciju etatizma, već u prvom redu rehabilitaciju teorije o državi čiji je zadatak da nas upozori na opasnosti od pogrešne interpretacije države kao cilja samoj sebi i na korektnu uporabu države kao sredstva za ostvarenje onoga oblika društva koji se uspostavlja protiv države – demokracije. Demokracija je, stoga, oblik političke zajednice koji se uspostavlja protiv države, i kao takva ona nije pobjeda društvenog nad političkim, nego predstavlja zagovaranje politizacije društva. Opreku društvenoga i političkoga ona nadomješta oprekom političkoga i državnoga. Samo tako demokracija može biti oblik društva koji kroz sukob, kroz borbu ljudi, ustanovljuje slobodnu ljudsku uzajamnost. Otuda i glavno pitanje koje povezuje razne aspekte problema, objedinjene u ovoj knjizi: države na kušnji? (s naglašenim upitnikom).

Hrvatska, Crna Gora i sve ostale post-jugoslavenske države nalaze se tako na kušnji koje još nisu apsolvirane i prevladane. Nije cilj samo stvoriti nove države i osposobiti ih za elementarni život, već je stvar u tome da se te države uklape u sustav međudržavnih (i trans-državnih) odnosa u kojemu se države međusobno iskušavaju koliko su doista spremne samoograničiti svoju političku

moć na vlastiti teritorij i vlastite građane.

Utoliko je Lalovićeva knjiga doista teorijski relevantna i politički nadasve aktualna, pa je nadati se da će ona doista probuditi političku teoriju iz drijemeža demokratskog samozadovoljstva i teorijske insuficijencije koja proizlazi iz prevlasti empirijskih nad teorijskim istraživanjima. Utoliko ona predstavlja i rehabilitaciju teorijskoga u politologiji, u čemu Lalović danas prednjači ne samo u hrvatskim okvirima.

Ivan Prpić

Nadao sam se da će moji prethodnici, što se i dogodilo, najveći dio onoga što o knjizi treba reći već reći, a da ja onda mogu relativno kratko i sažeto reći neku svojevrstu dopunu. Ono što mi se osobito čini prednošću, da tako kažem, onoga tko govori zadnji jest da može samo jednom rečenicom reći slažem se unaprijed sa svim pohvalama koje su ovdje knjizi izrečene i više ih neću ponavljati. Ja ću nasuprot tome samo vam navesti tri osobine knjige zbog kojih mislim da ju valja pročitati.

Prvo, knjiga je aktualna. To se čini samorazumljivim obzirom na sadržaj knjige. Naime kad pogledate sadržaj knjige, o kojem je ovdje bilo govora, tu se govori o pojmovnim nevoljama s državom, dakle opći teorijski okvir, onda o hrvatskim državotvornim kušnjama i o crnogorskom ogledu s državom. Očito je da se radi o nastojanju autora da spozna, osvijesti i vrednuje procese koji su se kod nas zadnjih 10-ak, 15 godina zbivali. I to na način da analizom države, odnosno teorijskih rasprava o državi na Zapadu, tamo gdje je država ponajprije i nastala, zadobije normativni kriterij za prikazivanje ovdašnjih procesa. Međutim ta samorazumljivost da je knjiga aktualna ipak bi, mislim, morala biti obrazložena zato što je ona aktualna, rekao

bih na različite načine, u nas i na Zapadu, kao što je i situacija u nas i recimo u Europskoj uniji različita. Ovdje je spomenuto da država gotovo dvije trećine dvadesetog stoljeća nije bila predmetom politologijskih rasprava. Politologija je bila razumijevana kao znanost o demokraciji. Rasprava o državi se vratila 70-ih godina nakon 1968. u Parizu, dakle nakon studentskih pobuna, kad se obnovila rasprava o legitimnosti građanske države, odnosno vladavinskog poretka na Zapadu i okupacije u Čehoslovačkoj, odnosno ulaska zemalja, država Varšavskog pakta u Čehoslovačku kad je intervencija obrazložena teorijom ograničenog suvereniteta. Tako suverenitet i legitimitet postaju središnje teme i rasprava traje do danas, međutim na nešto drugačiji način. Proces integracije i proces ujednačavanja što ga nosi sobom globalizacija unutar zapadne Europe se očituje kao pitanje o tome da li je država još podoban model upravljanja društvom, odnosno društvenim životom i njegova reguliranje ili je vrijeme države prošlo. Nasuprot tomu, na Istoku Europe zbiva se jedan proces kao i kod nas, za one koji su jako sujetni mogu reći u Srednjoj i Istočnoj Europi, (u Mađarskoj, Poljskoj, Češkoj) - proces uspostavljanja država s jednim paradoksom. Čak i u državama u kojima se vodio ovakav rat kakav se vodio na ovim prostorima i koje su iz tog rata nastale, odmah se javlja tendencija integracije u tu Europsku uniju. Dakle, s jedne strane nastanak novih država sa ovim dodatkom, a s druge strane tamo proces integracije. Lalović nastoji to protuslovlje razumjeti i objasniti ono što se zbiva kod nas na taj način, kao što je više puta spomenuto, tražeći pojam države u tradiciji u kojoj je ona nastala. Prije svega u francuskoj i anglosaksonskoj tradiciji i pokušava kritičkom rekonstrukcijom vrednovanja spomenutih teorija

doći do pojma kojim će razumjeti ono što se zbiva na Zapadu ali i ono što se zbiva kod nas. Meni se čini da je ta rekonstrukcija u više razina uspješno obavljena i da je omogućila razumijevanje najvažnijih zbivanja kod nas.

Druga osobina ove knjige jest da je riječ o jednom skupu politologijskih ogleda koji nastaju u zadnjih 20-ak godina u kojima se nastoji zadobiti pojam države. Ja ću vas upozoriti samo na tri aspekta ili tri uvida koja Lalović na temelju analiza ovih teorija kod nas osobito prezentira, navodi argumente, a koji kod nas nisu popularni iako su, bar u stručnoj javnosti poznati, i nerado se čuju.

Prvo, Lalović inzistira na tome da je država, to je ovdje bilo rečeno, zapravo pojam, ona je polupojam kaže on, koristeći epistemologijske uvide, koji se može definirati jedino u odnosu na građansko društvo. Ovo građansko društvo, to treba istaknuti, se danas manje-više uglavnom često zaboravlja jer je od kraja 19. stoljeća i u cijelom 20. stoljeću obrazac bio tumačenje odnosa društvo-država. Ovo građansko je zanemareno. To treba imati na umu zato što je pojam građansko društvo stari pojam iz antike, ali u novom vijeku u liberalnom kontekstu zadobiva osobito značenje. U antici pojam građansko društvo označava zajednicu slobodnih građana, a tim se pojmom ne obuhvaćaju žene, stranci i robovi. Drugim riječima, cijela ekonomska sfera je izvan tog pojma. U slobodnoj konstituciji zajednice sudjeluju građani koji su slobodni zato što ne moraju raditi jer je rad djelatnost iz nužde i onda se mogu baviti politikom. Moderna se zbiva tako da se prava građana na slobodu, sigurnost života i vlasništva šire u ovu sferu uspostavljajući društvo, izjednačavajući građane i u toj sferi, čime građansko društvo postaje istovremeno i civilno i građansko, a

čovjek bourgeois i citoyen, francuski govoreći. Ja to namjerno ističem zato što sam i ja pripadao tradiciji marksističkoj koja je modernu shvaćala kao proces emancipacije države od uronjenosti u ekonomiju, od uronjenosti u vlasništvo itd. Ovaj tip moderne, modernizacije, pokazuje da država uspostavlja građansko društvo tada kad se sama konstituirala kao država. To je smisao, metodički vrlo važan naputak po mom sudu.

Druga važna, po mom sudu, spoznaja na kojoj Lalović inzistira, a o kojoj se kod nas, koliko ja znam nije pretjerano govorilo, jest da se država razlikuje od drugih, ranijih tipova vlasti po tome što uspostavlja granice, teritorijalne granice. Lalović doduše govori o samoograničenju države. Ja mislim da se povijesno može pokazati da nastanak države, koncentracija sredstava i funkcija vlasti na jednom mjestu završava često na granicama koje su dijelom dane prirodno, a drugi put su određene pretenzijama drugih na taj teritorij pa i njihovog sukoba s određenih granica tako da se teško može govoriti o samoograničenju. Ali da postoje granice i da su granice konstitutivne za državu to je, čini mi se izuzetno važno jer odatle slijedi drugi naputak, državu se ne može razumjeti samo iz odnosa države i građanskog društva. Jer promišljanjem države i građanskog društva mislimo odnos prema unutra, da tako kažem, a ovdje se pokazuje da je odnos prema vani sukonstitutivan za poimanje države. Imperiji nisu države jer imperiju mogu pripadati jedinice koje međusobno nisu teritorijalno povezane, pored ostalog, to nije jedini razlog ali nema smisla ovdje o tome šire govoriti. Drugi dokaz, odnosno sklop dokaza na kojima inzistira Lalović i koji se meni čine užasno važnim, uz tezu da je država moderna tvorba jest činjenica da je država razumljena kao apstraktna, kao neosobni vladavinski sustav

nasuprot do tada ustanovljenom personalnom tipu vladavine bez obzira da li je riječ o despotskom ili senjorijalnom. O čemu je zapravo riječ, iako Lalović ne koristi taj argument, mislim da dobro govore dvije izjave iz europske povijesti. To je jedna, svima vama znana, «Država to sam ja!»; a druga isto tako izjava apsolutnog vladara Fridricha II Velikog nije toliko poznata u javnosti, ne citira se suviše često, a glasi «Ja sam samo sluga države». Prva je izrečena u prvoj polovici 17. stoljeća, a druga krajem 18. stoljeća. 150 godina je otprilike razlika između tih dviju izjava. Što one govore i što se dogodilo u Europi da je ponukalo dva apsolutistička vladara da dadu dvije različite izjave, suprotne izjave? Ja sam znao na ispitima nekad studente pitati što to znači da je apsolutni vladar sluga države. Puno njih je uvijek odgovaralo da misle da to znači da je on sluga naroda. Naravno da nije sluga naroda, to da bi apsolutni vladar mislio za sebe da može služiti nekakvim seljacima je nešto što je nezamislivo. On jest naime sluga nečega što se dogodilo u Europi s prosvjetiteljstvom, sviješću o tome da se poredak mora utemeljiti u umu. Poznato je da je Fridrich II Veliki bio prijatelj Voltaira. Taj iskaz toga umnog utemeljenja poretka su naravno zakoni najprije, a poslije i ustav. Ono što je ključno to je da je država tip poretka koji se uspostavlja nasuprot i demokraciji i diktaturi kao vrhovna, suverena vlast koja obvezuje ne samo građane nego i one koji nose dužnosti, koji su vršitelji dužnosti i koje kao vršitelji dužnosti ako misle, ako pretendiraju na to da uspostave poredak moraju se toga pridržavati. Drugim riječima, moraju koncentriranu moć na jednom mjestu u državi, kako to pokazuje Lalović koristeći dijaloge s ovom modernom teorijom, pretvoriti u vlast kao legalnu vladavinu kako bi, zato što je legalna eventualno postala autoritet i

time legitimna.

Ta dva elementa mi se čine dovoljnim da se istakne treći problem koji je kod Lalovića na djelu, a to je rasprava o odnosu države i demokracije. Čini se samorazumljivim ta sprega, međutim Lalović pokazuje i referira relevantnu literaturu da je demokratska država, ovo je moj izraz, svojevrсни kompromis jer demokratska republika nije država, ona je zajednica građana, a demokratska država je poredak u kome država, kao ovaj autoritet omogućuje građanima da participiraju u vlasti i da izborom svojih predstavnika tu vlast konstituiraju, ali odatle slijedi da se obvezuju ti dužnosnici, demokratski dužnosnici, da su podvrgnuti državi. To da je naše iskustvo da naši dužnosnici misle da nisu podvrgnuti državi ne trebam vas puno podsjećati. Sjetite se prisege koju polaže prvi demokratski izabrani predsjednik hrvatske države. On se zaklinje, čašću, da će poštivati zakone i Ustav Republike Hrvatske i pritom mijenja zakonom propisani tekst koji mu čita predsjednik Ustavnog suda. Istovremeno predsjednik Ustavnog suda štiti, dozvoljava tu zamjenu, prilikom kasnijih, doduše vrlo tihih prigovora vrsni pravници lažno tvrde da je predsjednik promijenio tekst samo tako što je dodao riječi tako mi Bog pomogao, što nije istina, ima na televiziji snimak, ja ga imam doma. On je promijenio smisao ključnih rečenica teksta. I drugo, ti pravници tvrde da zapravo prisega nema konstitucijsko značenje nego da je kandidat predsjednik čim je dobio izbore. On se ne mora zakleti nego to je deklarativno zbog naroda. Nije riječ, da me ne biste krivo shvatili, samo o predsjedniku Tuđmanu. Riječ je o ponašanju svih političkih subjekata, ja bih vam mogao navesti primjere sa strankama i svih nas koji isto mislimo ako se može mimoći zakon to treba činiti i to smo

činili. Zašto to spominjem? Zbog toga što na temelju i ovakvih fenomena Lalović s pravom, po mom sudu, pokazuje kako smo bili suočeni u procesu konstitucije moderne hrvatske države, sadašnje hrvatske države, s tendencijom uspostavljanja vladavine pokreta, a ne vladavine stranaka bez obzira na to što je to našim ustavom pokazano. On to naziva totalitarnim tendencijama.

I na kraju treća osobina zbog koje treba ovu knjigu pročitati. Ta knjiga je čista provokacija. Ona je provokacija već po naslovu. Prvo, zašto nije, ako mu je stalo do pojma države, pojam naravno implicira postojanje mnogih država, zašto nije u jednini? Država na kušnji nego države na kušnji. Autorov odgovor u samom početku jest činjenica da on smatra da se socijalno polje integracijski konstituiralo kao jedan skup različitih nosioca moći koji permanentno pokušavaju izbjeći javnoj kontroli jer se ona, ta kontrola, može napraviti samo u suradnji suverenih država. Dva su pitanja koja bih postavio na kraju, s obzirom na ovo što se tu kaže, a ne da bih odgovarao na provokaciju nego da bih na neki način pokazao o čemu je riječ. U Hrvatskoj se donosi zakon o radnom vremenu. Prije nego što se donosi zakon o radnom vremenu vlada razgovara sa sindikatima, s poslodavcima, udrugom poslodavaca, udrugom sindikata i sluša mišljenje crkve. Dok razgovara s njima ona ne slijedi naputak parlamenta, ona samostalno donosi svoje odluke sa subjektima za koje je upitno jesu li demokratski, sami po sebi. Za neke nije upitno, za njih znamo da nisu. Kad se dogovori što će biti onda ide u parlament i parlament to odglasa. Da li su takva vlada i parlament suvereno donijeli odluku o radnom vremenu ili je bila riječ o tome da je država pregovarala sa tim subjektima i koordinirala njihovu djelatnost. Naime, atributi pregovarajuća država i koordinirajuća država su

atributi koji se rabe u analizi modernih država na Zapadu. Ona više nema te suverenosti. Ne treba spominjati to da se 90% zakona u Hrvatskom saboru donosi sa argumentom: „tako hoće Bruxelles“. Nije to samo u Hrvatskoj, to je i drugdje. Prema tome ne radi li se o tome da se ipak nešto zbiva s državom što upućuje na promjene i na potrebu traženja novog pojmovnog aparata, a ne samo posezati za reinterpetacijom staroga. Na kraju, danas smo svjedoci smisla ovog pitanja. U tradicionalnom smislu tog pojma država nezamislivo je, indirektno je to naglasio kolega Podunavac, da pojedinci imaju dvojno državljanstvo. Dvojno državljanstvo je samorazumljiv, da tako kažem, zadnjih 10-ak, 15 godina, institut ne samo na Balkanu. Neke se države doduše odupiru, Nijemci recimo su napravili kompromis da su djeci stranaca koji su se naselili u Njemačkoj do 18 godine dozvolili socijalna prava ali su ih obvezali da se sa 18 godina odluče hoće li biti državljani Njemačke ili Turske. Što je to što je dovelo do toga da imamo dvojno državljanstvo? Nije li razlog tomu što su granice o kojima smo govorili, granice koje su ograničavale i teritorij i stanovništvo postale labavije pa je došlo do svojevrsnog miješanja koje iznuđuje neke nove procese?

Da završim: ako ova knjiga uspije svojim teorijskim provokacijama izazvati ne samo političanske nego i politologijske rasprave ja ću biti zadovoljan, a mislim da za to ima sve pretpostavke.

Dušan Čizmić-Marović

Moj pogovor ovoj knjizi koji započinje rečenicom „Punih 40 godina iz prijateljske blizine pratim kušnje s državom građanina Lalovića...“ ustvari je skica za Lalovićev portret čije dovršenje

s nemalim užitkom odlažem evo već devetu godinu. Stoga tek nekoliko riječi o značaju te *prijateljske blizine* za moje odrastanje.

Odgojen sam u duhu vrijednosti kršćanskog univerzalizma pa nije bi čudo da sam se - čim se mene pitalo - prepisao u Partiju. No ispostaviti će se da ni Partija nije odviše marila za svoj Program. Štoviše, za razliku od Crkve nije se ufala poštovati ni svoj Statut. A kad sam se od šegačenja temeljnim vrijednostima pokušao uteći „čisto filozofiji“, čekalo me još uvredljivije iskustvo: na studiju filozofije prostora za mišljenje bilo je ponajmanje, moji su se profesori nadmetali tko će filozofiju plodnije instrumentalizirati. I tko zna što bi danas sa mnom bilo da se '69 nisam obreo u Langovu studentskom rukovodstvu, prvoj i jedinjoj klapi u mome životu u kojoj se mišljenje smatralo poželjnim. A tu je za mene ispao najvažniji Lalović. Ni gospodar generacijskih vizija Dag Strpić, ni prorok nove socijalizacije Slobodan Lang, nego baš Dragutin Lalović, Prvi vitez našeg Okruglog stola. Taj klerički zagriženi analitik najzaslužniji je što su duhovne čežnje moga dječastva preživjele prvu socijalizaciju.

Drugo, ubrzo će se ispostaviti da u pitanju nije samo staljinističko posustajanje nego da svoju gradivnu snagu gube sami principi Oktobra. Lalović će biti taj koji će za izgledima jedne dostojnije ljudske zajednice po najvažnijim knjigama tragati najdosljednije, pomažući da se zavjetna pitanja ne zaborave.

I treće, nakon što su se urušile i privatne brane naše građanske sigurnosti, kad smo dobili putovnice da bismo mogli posjetiti naše najmilije, Lalovićevi su mi angažmani u korist crnogorske budućnosti pomogli da i ja u hrvatstvu prepoznam ono što je slobodarsko...

Zadržat ću se samo na te tri glavne karakterne

crte rečene *prijateljske blizine*. Trebalo bi još štošta večeras reći o tim našim upitanostima koja su još našim roditeljima činile preopasne, a već su našoj djeci dosadne... No ne bih ni ovoliko da se ovih dana upravo s Lalovićeve fakulteta, od ne mnogo mlađih kolega, ne čuju zapomaganja kako im ovaj Lalović i onaj Strpić žele ukrasti budućnost. Kad bi te kukavelje zanimalo bar ono vrijeme u kome su sami stasali, one misaone najplodnije posljednje decenije jugoslavenskoga socijalizma, ova bi im Lalovićeve knjige štošta rekla...

Kako promocija knjige po naravi stvari ponajviše nalikuje krstikama, zaključno ću još jednom podsjetiti da ovu Lalovićevu knjigu nije donijela roda, nego jedna posve druga tica - minervina sova koja je poletjela u sumrak socijalizma.

Dragutin Lalović

Govoreći na kraju, kao autor o čijoj se knjizi raspravlja, imam tu povlasticu da se suočim s recepcijom vodećih politologa, s njihovim promišljanjem „politike kao sudbine“, s njihovim kritičkim napomenama i prigovorima o mojim političkim analizama, ali i da blagohotno izdržim prijateljske pohvale onih koji su me godinama morali slušati „iz prijateljske blizine“, koji su svjedoci mojih zdvajanja nad „čarima političkoga“. Premda ne želim zloupotrijebiti vaše strpljenje i premda nema smisla narušiti ovu slavljenu prigodu, ipak sam dužan objasniti osnovne teorijske i političke motive i domašaje tekstova koji su uvršteni u ovu knjigu (osim jednoga, nastalih u desetljeću 1998-2007).

Naznačio bih samo tri ključna izazova s kojima sam se u ovoj knjizi suočio. Krećem od prvoga, koji je sadržan u naslovu mog predgovora: „Doba država“. Dakle, riječ je o dobu država, a ne države

– u čemu je sadržana, kako je to profesor Prpić s pravom istaknuo – čista provokacija, s time da bih naglasio da je posrijedi hotimična dvostruka teorijska provokacija: i zato što je *plural* i zato što je tako označeno naše *doba*. Jer, zašto ne samo „doba države“? Zar već to nije dovoljna provokacija? Tko je čitao moju knjigu zna da u njoj navodim jedno važno djelo, kolektivni *hommage* jednom velikom suvremenom teoretičaru, Pierreu Birnbaumu, u povodu njegove godišnjice. Naslov joj je *Doba države*, posve primjereno najboljim teorijskim dosezima toga „političkog sociologa“. Ugređ budi rečeno, da sam svoju knjigu koncipirao kao strogo znanstvenu, da nije bila također *hommage* ovoj našoj nacionalnoj zajednici i našoj zajedničkoj, političkoj, upravo citoyenskoj borbi za suverenost Crne Gore, ona bi zacijelo sadržavala i veliko poglavlje o Birnbaumu, autoru koji je napisao cijelu jednu biblioteku.

U čemu je dakle provokacija? Ponajprije u tome što doводим u pitanje okorjeli stereotip da je doba države zapravo prošlo, da mi živimo u postdržavnom, postnacionalnom, globalizacijskom vremenu, da je država nepozivo iscrpila svoje emancipacijske i regulacijske potencijale. U stanovitom smislu, takva je dijagnoza apsolutna neprijeporna, ne samo kod Habermasa i njegove „postnacionalne konstelacije“. Svatko zna da biti danas samo Francuz, Hrvat, Crnogorac itd. to znači biti puki provincijalac. Znači politički ne biti na razini vremena, jer država je prije svega tip političkog poretka koji je u stanju da vlada sudbinom određenog stanovništva na određenom teritoriju: određenom političkom zajednicom. Vladati politički svojom sudbinom elementarno je određenje suverenosti neke političke zajednice, kao „zajednice sudbine“ (kako glasi jedna od najpoznatijih definicija

nacije). Svatko zna da članovi takve zajednice, građani kao *citoyens*, nisu više ni po, recimo, Ustavu Republike Hrvatske, podložni samo hrvatskim zakonima. Tako su po našem Ustavu, članak 140. međunarodni ugovori ugrađeni u hrvatski pravni sustav kao nadzakonski, imaju nadzakonsku snagu. S klasičnog bi stajališta bilo sasvim nezamislivo da građanin neke nacionalne države, kao što je Hrvatska, ima ustavno pravo tužiti vlastitu državu sudu u Strassbourgu. A što tek kazati o nedavnom slučaju da se dva hrvatska visoka suda obraćaju tom sudu da presudi o njihovu sporu!? Sve to upućuje na činjenicu da smo svi mi, barem početno i tendencijski, građani Europe, da to moramo biti ili da uopće prestajemo biti građani. Utoliko se oštrije postavlja pitanje zašto tako izazovno naglašavam da je naše doba doba država? Naglašavam to iz jednog osnovnog polemičkog razloga: da bih osvijestio iznimno važan uvid Franza Leopolda Neumanna, jednoga od najvećih politologa XX. stoljeća – koji mi je isto toliko blizak, kao i kolegi Podunavcu, vrsnom znalcu i poštovaocu djela tog autora, kojemu posvećuje i poglavlje svoje značajne knjige *Poredak, demokratija, konstitucionalizam*. Naime, u svojoj briljantnoj analizi „teorije i prakse nacionalsocijalizma“, možda i najvažnijoj knjizi o totalitarizmu uopće, pod rječitim naslovom *Behemoth*, Neumann uvjerljivo dokazuje da nacistički tip poretka (što dakako važi i za staljinistički) predstavlja „ne-poredak“, „kaos“, da nije vrhunac etatizma ili Levijatan, nego da je Behemot, napad na državu kao takvu, na samu ideju države. Otuda se tzv. „totalitarna država“ u mojoj knjizi, nadam se dovoljno jasno, uvijek označuje kao negacija države. Stoga treba dobro razumjeti da kad primjerice analiziram totalitarne tendencije u Hrvatskoj, tada prvenstveno

imam na umu karakter HDZ-a kao pokreta koji se naoko zalaže za hrvatsku državu, a dijelom svojih programskih zasada i u svom djelovanju je razgrađuje: posve paradoksalno, dakle, oni koji se pozivaju na državu, koji je naoko obogotvoruju i u nju se domoljubno zaklinju (Hrvatska iznad svega), pokazuju se kao glavni neprijatelji vlastite države, kao protudržavni pokret. Kako je to moguće? Očigledno zato što je sporan sam pojam „država“, što se ne shvaća da je država temeljni politički izum i pravno-politički projekt moderne epohe. Prema tome, iako je nedvojbeno da mi živimo u postdržavnom razdoblju, pokazuje se da naše doba označuje i sustajanje države pred totalitarnim napadima na nju. Stoga je urgentna zadaća s punom ozbiljnošću preispitati kako uopće stojimo s državom, u čemu je i kojoj mjeri naše doba doista postdržavno? Što nije moguće ako se posve jasno ne razjasni što je država, kakav je ona zapravo tip političkog poretka, kakav je to uopće projekt.

Otuda slijedi drugi, glavni izazov i znanstveno područje mojih preokupacija i muka s državom, što je označeno kao naslov prve cjeline, kao „pojmovne nevolje s državom“. Teorijsko suočavanje s državom za mene je značilo ništa manje doli krajnje skrupulozno i kritičko preispitavanje cjelokupnoga političkog mišljenja moderne. Prije svega i svih, glavnih modernih teoretičara države. Cijeli život se bavim Hegelom i Hobbesom, a zatim Bodinom, što je po Skinnerovu sudu glavna, magistralna linija u „pojmovnoj revoluciji o državi“. Svaki od njih postavlja isto sudbinsko političko pitanje, svaki na svoj način i u svoje doba, ali kad to pitanje shvatite ozbiljno, tada uočavate da su u bitnome oni naši nezaobilazni suvremenici, unatoč svim razlikama u povijesnom kontekstu. Krajem 16. stoljeća

Bodin se zdvojno pita je li je moguća Francuska kao država, Hobbes se sredinom 17. stoljeća s nesuporedivom logičkom snagom zalaže za to da pokaže uvjete mogućnosti Engleske kao države, dok se Hegel početkom 19. stoljeća sa svom lucidnošću suočava s time da Njemačka još nije država. Dakle, sva trojica misle da je država jedino rješenje problema. Da to nije apsolvirano pitanje, barem u našim uvjetima, o tome nema nikakve dvojbe, stoga se mora poznavati i uvažiti njihova argumentacija, bez obzira na to da li nam se ona sviđa i jesmo li suglasni s njihovim odgovorima. Dugo sam živio u uvjerenju da je to glavna linija i modernog mišljenja političkoga, sve dok nisam povjerovao prvo Straussovoj indiciji, a onda i prvenstveno maestralnoj Lefortovoj interpretaciji Machiavellija, koji je pokazao da postoji jedna vrsta deficita u poimanju političkoga kod sve trojice. I kod Bodina, i kod Hobbesa i kod Hegela. I da je upravo Machiavelli taj od kojeg treba krenuti, kao od mislioca „novoga političkog bitka“, u razlici spram antike i Aristotela. Bilo kako bilo, još smo daleko od toga da možemo kazati da tu glavnu liniju mišljenja o državi poznajemo doista temeljito. Stoga je ovo i prilika da istaknem kako u politologijskoj zajednici imamo mlade kolege, s kojima surađujem, a koji su se u izradi svojih disertacija posvetili upravo političkom mišljenju Hobbesa i Hegela. Utoliko mogu umiriti sve koji mniju da smo odustali od najviših teorijskih ambicija, napose moje nekadašnje mentore profesore Prpića i Mirića, da dakle postoje mlađe kolege koji će valjda biti bolji od svih nas.

Važno je shvatiti da je država izum i da je jedan od tri velika izuma moderne. Ne bojte se, neću vas kinjiti s time, može se pročitati u knjizi. Sva su tri logički komplementarna, svaki od njih podrazumijeva druga dva. To što pišem

„samo“ o prvome ne znači da toga nisam u potpunosti svjestan ili da „ostale“ podcjenjujem. Ta su tri kapitalna moderna izuma ili projekta: država (politička), građansko društvo i nacija. Podcijeniti ijedan od njih bilo bi čisto sljepilo. No dok u tradicionalnoj teoriji države veza između države i nacije nikome nije sporna (barem kao legitimacijski problem), dotle se najčešće previđa sukonstitutivnost političke države i građanskog društva. Stoga baš tu vezu u knjizi stalno naglašavam. Ako je tome tako, slijedi da nema predmoderne države, predmodernog društva i predmoderne nacije. Na to vas osobito upozoravam, jer se takvo shvaćanje u političkoj teoriji doživljava kao posve heterodoksno; ono izaziva i niz problema, počevši od toga kako onda primjereno nazivati i razumjeti „stara društva“ ili „drevna društva“ (koja se, primjerice, u klasičnoj knjizi političke antropologije, Pierra Clastresa, nazivaju „društvima protiv države“).

Da bih ukratko specificirao karakter države kao modernog izuma, naznačit ću njegova tri bitna aspekta. Ja sam samo jedan analizirao, a ostale samo dodirnuo. Ta tri bitna aspekta tog izuma su tri odnosa države. Država je zapravo projekt koji se ozbiljuje kao tip poretka, dakle nije statični model nego epohalni političkopравни projekt čija je provedba izložena velikim kušnjama i koju valja uvijek prosuđivati kritičkim aparatom političke znanosti. Kolega Podunavac je već naglasio važnost teorijske pozicije Passerin d'Entrevesa za moje razumijevanje države. Pritom je međutim tu složenu teorijsku poziciju reducirao od trinoma (sila-vlast-autoritet) na binom (vlast-autoritet), iz čega je pak izveo prigovor o previđanju liberalne tradicije i podcjenjivanju programa konstitucionalizacije. Prema Passerin d'Entrevesu, pojmovno razumijevanje države podrazumijeva

pun opseg odgovora na pitanje kako se sila (ili moć) preobrazuje u vlast kao zakonski ili legalni sustav kojemu se pojedinac dobrovoljno obvezuje na poslušnost kao legitimnom autoritetu. Dakle, pojmovna sekvenca je sila (moć), vlast i autoritet. Kada kolega Podunavac napominje da se takvim shvaćanjem podcjenjuje ili čak previđa liberalni program konstitucionalizacije političke moći, tada mu međutim moram odgovoriti da se takvim shvaćanjem, naprotiv, problem konstitucionalizacije smatra osnovnom značajkom države, samo što se taj problem smatra rješivim ne u liberalnom programu, nego u programu suverenosti. Točnije, suverenost države shvaćena kao proces preobrazbe sile u pravnu vlast temeljna je pretpostavka konstitucionalizacije (nema Montesquieua bez Bodina, niti Lockeja bez Hobbesa). Ovdje je važno barem napomenuti da ja ne prihvaćam tipologiju država, koju je ponudila Blandine Kriegel, njezinu dihotomnu podjelu na despotsku, s jedne, i pravnu ili suverenu, s druge strane. Iskušao sam njezinu tezu u analizama hrvatske i crnogorske države te zaključio kako ona nije heuristički primjerena. Uostalom, i da nisam to učinio prije, morao bih barem prije nekoliko godina, kada je ona u svojoj novoj knjizi odustala od te podjele, pokazujući da je despotska država samo drugo ime za drevnu formaciju koja se zove carstvo. Ponudio sam drugačiju radnu hipotezu za moguću osnovnu tipologiju državnih oblika: razlikovanje države moći i države prava. U toj je tipologiji glavni problem odnos države (političke) i građanskog društva, pri čemu je specifična odlika pravne ili suverene države da je ona instrument konstitucije građanskog društva kao radno-razmjenske zajednice subjekata privatnog prava. To je i prvi bitni aspekt pojma države: politička država i građansko društvo zapravo su polu-

pojmovi koji se uzajamno uvjetuju i definiraju. Država je pravna ili suverena samo utoliko ukoliko je društvo tvorna, ukoliko nije gola sila kao samosvrha. A to je dakako moguće samo kao ozbiljenje programa suverenosti, kao preobrazba gole sile u pravnu vlast. Dakle, kao proces, svagda nesiguran i reverzibilan, pacifikacije sile putem prava, čime se najprije i odlučujuće uspostavlja pravni mir, a s time usporedo i neodvojivo postupno ostvaruje i subjektivitet svih nas najprije u pravnom (kao državljanu), pa u ekonomskom (kao vlasnika), pa u političkom (kao građana) pogledu. U tom procesu nikad nije niti može sve biti u duhu logike „sve ili ništa“, nego je uvijek pitanje stupnja ozbiljenja tog subjektiviteta. A kada je taj proces samo formalan (postoje pisani ustavi i zakoni), kao u staljinističkom poretku, tada je logika suverenosti suspendirana, sila se ne preobazuje u impersonalnu pravnu vlast, nego se naprotiv hipostazira kao personalizirani autoritet.

No cijelu tu argumentaciju valja vrednovati i sa stajališta suvremenih kritičkih teorija moći, među kojima je najvažnija i najutjecajnija „politička anatomija moći“ Michela Foucaulta. On nam pokazuje da moderno građansko društvo nije prostor ozbiljenja slobode, nego da je „disciplinarno društvo“, s mrežom ognjišta moći koja pojedinca kao takvoga desubjektiviraju, normiraju i normaliziraju. Što ne znači ništa manje doli reći da cijeli program suverenosti, kao preobrazba moći/sile u vlast putem prava, ne funkcionira, da je iluzija antropocentričnog i pravnocentričnog mišljenja. Tako nam jedan od najvažnijih suvremenih teoretičara poručuje da država nije rješenje, nego da je glavna epistemologijska zapreka primjerena analitičkog uvida u proizvodnu logiku moći, kao samu

osnovicu života suvremenog čovjeka.

Drugi bitan aspekt poimanje države jest odnos države spram države. To također pokriva pojam suverenosti, tzv. vanjska suverenost. Hrvatska je vanjski suverena, primjerice, onda ako je spremna samoograničiti svoju vlast na svoj teritorij i na svoje građane, dakle ako nema pretenzije na tuđi teritorij i na građane tuđe države. Drugim riječima, država postoji samo u pluralu, pluralnost je njezin način opstojanja, mogli bismo kazati: država se raduje državi. Nasuprot tome, carstvo je neka vrsta grabežljivca koji funkcionira po logici moći, po logici osvajanja, ono ima samo privremene međe (u nas tzv. krajine) koje su rezultat odnosa snaga. Ako nije prikriveno carstvo, država nema međe, ona ima granice, granica je ono što spaja države. Otuda se najzad objašnjava onaj početni naoko zagonetni i odveć provokativni plural u „doba država“.

Dolazimo do trećeg bitnog aspekta u poimanju države. Riječ je o odnosu države i građana. Ako je temeljna zadaća države da određeno socijalno polje uspostavi i organizira kao prostor subjektiviranja svojih državljanu, u sekvenci od pravnih podanika do političkih građana, tada je posve jasno da je država po definiciji ograničena (u principu, kao nacionalna država) samo na onaj teritorij (i pučanstvo) koji je njezin, koji doista može pacificirati. Nema građana bez države, premda ne važi i obrnuto (obrnuto važi samo za demokratsku državu). Ako se danas podrazumijeva da je država država samo ako je demokratska, tada se može ustvrditi: kad se kaže država kaže se građanin. Drugim riječima: ako kažete rob, ako kažete kmet, sasvim je sigurno da nemate državu. Otuda slijedi da se u samo središte političke analize mora staviti ne samo odnos politička država - građansko društvo

(odnos političkoga spram socijalnog polja), i ne samo međunarodnopravni aspekt odnosa između država (do svjetskog sistema koji asimetrično pozicionira države u centru, na periferiji i poluperiferiji), nego i političkokulturni moment, proces zbiljskog političkoga i društvenog života, u kojima se stalno iznova subjektivitet građana gradi i razgrađuje. Ogromno polje analize. Daleko od toga da podcjenjujem to polje analize – analiza identiteta, nacionaliteta, izgradnje nacije itd. od odlučujuće je važnosti.

I naposljetku treći glavni izazov, konkretnije kontekstualne naravi, s kojim se suočavam u tekstovima koji su uvršteni u ovu knjigu, tiče se naše Hrvatske i naše Crne Gore. Samo jedna bizarna ilustracija: nedavno mi je goropadno prigovoreno da ne volim ništa što je hrvatsko, dok sam nasuprot tome previše sklon svemu što je crnogorsko (navodno, da sam prekritičan spram Tuđmana, a nedovoljno kritičan spram Đukanovića). To je, naravno, besmisleno, ne razmišljam u tim kategorijama. Nasuprot tome, ne može se olako preći preko prigovora, koji je i ovdje u sasvim pristojnoj analitičkoj formi iznio kolega Podunavac, da je moje poimanje države normativno prenapregnuto, zbog čega sam onda u svojim konkretnim analizama prekritičan spram ovih naših ubavih tranzicijskih država i društava. Je li takav prigovor opravdan?

Uzmimo najprije primjer Hrvatske. Jesam li bio previše kritičan kada sam upozoravao na totalitarne tendencije hrvatskoga političkog poretka u razdoblju 1990-1999? Sad valjda postaje jasnije da sam pod time imao na umu, kako je već dovoljno jasno rečeno, protudržavne tendencije, koje su priječile da se javno političko polje u Hrvatskoj konstituirao kao apstraktna, impersonalna vlast. Svi znamo da je to ključni

problem s kojim se suočavaju sve države, i najdemokratskije, ali koliko je ta vlast kod nas 90-ih, a sada u Crnoj Gori, bila personalizirana, štoviše privatizirana, u to vas valjda ne moram uvjeravati. Moja osobna teza uopće nije da je Hrvatska bila totalitarna država, dakle da je HDZ-ov napad na nju bio dovoljno jak da posve onemogući izgradnju suverene pravne države u Hrvatskoj. Preuzimajući uobičajenu tipologiju država u komparativnim istraživanjima, pokazao sam da hrvatska država nije bila ni posve demokratska ni posve totalitarna, nego da je bila autoritarna. Taj sam uvid zadobio u teorijskom dijalogu s najvažnijom knjigom koja je u nas objavljena 90-ih godina. Riječ je o čuvenoj polemičkoj knjizi, koju nije napisao nitko od nas, profesionalnih političkih analitičara, politologa, što mi se još i danas čini jedva pojmljivim. Ali je tako, rado to priznajem, bez ikakve sektaške kvazistručne taštine. Tu upravo nezaobilaznu kritičku knjigu napisao je čovjek koji se zove Dragutin Hlad, jedan od prvoboraca HDZ-a, a zatim i HND-a (koji se pridružio skupini na čelu s Mesićem i Manolićem kada se ona odvojila od HDZ-a). Knjiga se zove *Zov divljine*, s podnaslovom *HND versus HDZ*. Zašto je ta knjiga nezaobilazna? Zato što je vrlo inteligentno primijenila Neumannovo razumijevanje „totalitarne diktature“ na hrvatsku situaciju. Autor je pet čuvenih Neumannovih kriterija precizno primijenio na analizu hrvatskoga političkog poretka i jednoznačno zaključio da je taj poredak totalitaran. Uvažavajući sve autorove uvide, suprotstavio sam mu vlastitu analizu i pokazao da totalitarne tendencije ipak nisu bile dominantne, da se poredak ipak djelomično othrvao, da je iskazivao i stanovite nezanemarive demokratske potencijale, što me navelo na zaključak da hrvatsku državu toga doba označim

kao autoritarnu. Prema tome, daleko od toga da moja analiza Tuđmana kritički osuđuje da je zgoljni samodržac, kao što se zjurado podmeće, ja naprotiv pokazujem da je on imao dva lica. Jedno je lice državnog poglavara koji jednom rukom gradi hrvatsku državu, a drugo je lice nacionalnog vođe, utjelovljenja nacionalnog bitka, te šefa naddržavne „stranke“ koja je i sama naddržavna, odnosno dvodržavna (kakav je bio HDZ) – koji je drugom rukom razgrađuje. Otuda je dvospolni karakter dominantne političke formacije oblikovao dvospolni politički poredak, pri čemu se pokazalo da je hrvatska država, kao demokratska zajednica svojih građana, ipak uspješno odoljela Hrvatskoj demokratskoj zajednici da se joj nametne i oblikuje je prema svom projektu nacionalne suverenosti.

Što se mojih analiza Crne Gore tiče, koje su većini među vama dobro poznate, moj najkarakterističniji istup bio je, može posvjedočiti dr Pavićević, u Herceg-Novom 2002, dan nakon potpisivanja famoznog Beogradskog sporazuma, kojim je ukinuta SR Jugoslavija i uspostavljena „Državna zajednica Srbija i Crna Gora“. Atmosfera je među našim crnogorskim kolegama bila krajnje depresivna. Možda ju je najpregnantnije izrazio u svojem izlaganju profesor Vukadinović rekavši: „Ne znam da li sam došao na pogreb Crne Gore“. A uvaženi kolega Milan Popović čak je posegnuo za simboličkom gestom biblijskog stila, tako što je svoje studente predvodio u mimohodu sa svijećama pred vilom Mila Đukanovića, da mu održe opijelo. Prekoračivši prag, koji inače, u normalnim okolnostima, nikad ne bih prekoračio kao hrvatski politolog i građanin, skupu sam se obratio, u završnom dijelu predviđenom za generalnu raspravu, tako što sam domaćine zamolio da me na pola sata prime u crnogorsko građanstvo, da mogu govoriti kao građanin Crne

Gore. Da kažem zašto je to dobar sporazum. Prethodnog dana sam govorio kao profesor, profesor treba argumentirati za i protiv. Kao građanin sam uvjeravao. Ali očigledno je da sam i u uvjeravanju zadržao neke profesorske manire tako da nikom nije bilo posve jasno hvalim li Mila Đukanovića ili ga kudim, je li sporazum njegov trijumf ili pak početak njegova kraja. Dilemu je veoma duhovito iskazao jedan vrhunski crnogorski intelektualac, nakon što je saslušao moje izlaganje. Na moje pitanje kako mu se čini moja obrana čina Mila Đukanovića od onih koji ga napadaju kao nacionalnu katastrofu, odgovorio je metaforično: - Slušaj, to što ti radiš otprilike meni izgleda ovako. Priča se bio neki čovjek, sitan lopov, koji je stalno bivao na sudu, s nekim sitnim kaznama. Vidjevši da je čovjek nepopravljiv, a u želji da mu pomogne, sud odluči promijeniti pravila te mu dodijeli advokata. I sad, dakle, taj advokat njega brani, a što ga advokat žustrije brani tako se on sve više skuplja, skuplja u sebe dok se više nije imao kud skupiti. Onda digne ruku i krotko zapita: gospodine sudija, mogu li ja nešto da kažem, u svoju obranu? Izvoli, kaže mu ovaj. Molim pokorno, gospodine sudija, da se meni uzme kao olakšavajuću okolnost što me ovaj ovdje brani! Tako je, eto, završila moja epizoda s crnogorskim građanstvom, kao neka vrsta olakotne okolnosti za potpisivanje beogradskog sporazuma.

Ima li u svemu tome ikakve normativne prenapregnutosti, nije na meni da odgovorim.

Završavajući svoje izlaganje iskoristio bih priliku da pozdravim suizdavača naše biblioteke „Luča“, uglednog nakladnika i politologa Josipa Pandurića, s kojim čovjek ne može napraviti lošu knjigu, ni što se izgleda tiče. Zatim bih zahvalio svim predstavljacima moje knjige, najprije dvojici

mojih nekadašnjih mentora profesorima Miriću i Prpiću, a potom i mojim generacijskim kolegama profesorima Podunavcu i Grubiši. Posebnu zahvalnost dugujem našem moderatoru, uglednom publicistu Dušanu Čizmiću-Maroviću, našem osvjedočenom prijatelju i mom suradniku u ovoj knjizi, koja sadrži kao prilog i kroniku dosljedne borbe naše NZCH za punu vanjsku suverenost crnogorske države (koju smo zajednički napisali).

Knjige

**Milan Popović, *Protiv struje*,
Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i
Disput, Zagreb, 2008 (bibl. „Luča“, knj. 2)
piše: Nebojša Burzanović**

Knjiga izabranih radova *Protiv struje* univerzitetskog profesora Milana Popovića predstavlja panoramu autorovih sociopolitičkih, istorijskih i filozofskih napora usmjerenih ka razumijevanju i prevladavanju društvenih procesa i problema u impresivnom hronološkom luku od gotovo tri posljednje decenije.

U fokusu autorovih istraživanja našao se bogat mozaik socio-fenomena od onih ranih, klasnosocijalističke provenijencije, preko mondijalizacije – globalizacije do postjugoslovenskih ratova i pozicije Crne Gore u ex-Yu konstelaciji odnosa.

Ugaoni kamen u konstrukciji ovog djela sigurno predstavlja poglavlje o „preokretanju“ ili morfo-genezi.

Polazeći od pretpostavke da svaki fenomen u određenoj retorti političke alhemije može da se pretvori u svoju suprotnost, autor nas upozorava i na praiskonsku ambivalentnost same prirode čovjeka:

„Riječ je o fenomenu preokretanja, isklizavanja, ispadanja stvari, njihovom turbulentnom prelaženju u nešto drugo, pa i u samu sopstvenu suprotnost, što vladajući mudraci, naravno, uvijek doživljavaju kao nonsens ili skandal jer jednostavno nijesu sposobni za dijalektiku. Tako nastaje ekstremna nesloboda iz najdublje težnje za slobodom, raslojavanje ništavila iz odbrane postojanja (identiteta), negativno iz pozitivnog, mržnja iz ljubavi, smrt iz života, laž i apsurd iz

potrebe za istinom i smislom...“

Razvijajući svoju tezu, autor nas suočava sa mišlju Vilhelma Rajha, te njegovim kapitalnim djelom *Masovna psihologija fašizma* u kome ovaj poznati frejdomarksista skicira učenje po kojem postoji najdublja dimenzija čovjekovog bića – biološko jezgro kojim svaka individua jeste za ljubav kao i za racionalnu mržnju sposobna životinja.

U uslovima velikih socijalnih i ekonomskih kriza rečene potrebe mogu se zadovoljavati i na iskrivljen, izopačen način, što apsolutno ne umanjuje istinitost tog najdubljeg rajhijanskog biološkog čovjekovog jezgra (fašizam, komunizam i drugi monstri samo su oblik preokretanja).

Objašnjavajući razlike između hladnoratovskog i posthladnoratovskog modela vladanja, Popović smatra da je gubljenje ravnoteže dovelo u pitanje stabilno funkcionisanje sistema proizvedeći velike turbulencije, preokretanja, iskliznuća – rađanje monstuma.

Slijedi Popovićeva smjela završnica teze: „Zastrašujući jedanaestoseptembarski udar odmah je počeo da daje maligne rezultate: ‘Rat protiv terorizma’ bez kraja i granica, i globalna neman straha, neslobode i ništavila, samo sada i u najširim međunarodnim, svjetskim razmjerama. Iz prašine koja se podigla odmah poslije velikog, zaglušujućeg udara, postepeno je počela da se ukazuje nova, proširena, mondijalizovana, globalizovana, profana alijansa, samo sada između dvaju relativno novih, proširenih, strašnih antagonista, podivljalog ‘unilaterizma’, militarizma i imperijalizma SAD-administracije Džordža Buša Mlađeg, te njenih starih i novih saveznika koji su bili ‘voljni’ da je u svemu podrže na jednoj i njihovih bivših hladnoratovskih saveznika sada frankenštajnskih odmetnutih

islamskih fundamentalista i terorista Al Kaide Osame bin Ladena, na drugoj strani. ‘Hladni rat’ je zamijenjen ‘ratom protiv terorizma’.“

Po autoru, živimo u vremenu mutacije, te oslobađanja jedne konkretno-istorijski oblikovane sile iz njenog kapitalističkog ležišta.

Ideologizacija (opravdanje) takve sile biće veoma zanimljiv fenomen kako na lokalnom, tako i na opštem planu.

Pozivajući se na autoritet Imanuela Volerstina, Fernana Brodela, a prije svih Arnolda Tojnbija, Popović govori o mračnom vremenu nasilja, te zlokobnoj mogućnosti evolucije čovjeka u posthumanu vrstu pod uticajem nevidljivih sponzora nasilja u sjenci sistema. Da umjetnost, naročito filmska, može biti ilustrativna anticipacija prethodno rečenog, najbolje pokazuje kulturni film „Isijavanje“, režisera Stenlija Kjubrika, rađen po scenariju Stivena Kinga, sa nenadmašnim (važi za svu trojicu) Džekom Nikolsonom u glavnoj ulozi. Jeziva horor priča o bizarnom zimovalištu – hotelu koje isijava nasilje vrhunskim antologijskim dijaboličnim dijalogom Džeka Torensa (Nikolson) i demona – čuvara u kojem potonji prenosi da „nevidljiva“ uprava daje još jednu šansu da se izvrši zločin.

Na kraju, uz opasku da izvjesnu heterogenost tekstova autor nije mogao izbjeći s obzirom na izrečenu kompleksnost tema, te nemilosrdne zakone vremena, Milan Popović nastavlja da bude incidentna figura crnogorske intelektualne scene u najboljem značenju izrečene fraze, čovjek bez čijih bi disonantnih stavova naša tek začeta demokratska zbilja odzvanjala pustošnom unisonošću.

**Radovan Radonjić,
Montenegro: de te fabula naratur,
Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i
Disput, Zagreb, 2008 (bibl. „Luča“, knj. 3)
piše: Jovan Mirić**

Rizik je i izazov, kako i sam autor kaže, pisati o Crnoj Gori. Parva Montenegro sed suficit orbi (malena je Crna Gora, ali svijetu dovoljna).

Radovan Radonjić jedan je od rijetkih svjedoka i značajnih sudionika, koji prihvaća takav rizik i izazov. On gotovo 50 godina svjedoči i aktivno participira u jugoslavenskoj i crnogorskoj povijesti, posebno političkoj povijesti, i piše o njoj. A još je rjeđi autor koji se ne mora odricati svojih prijašnjih knjiga i angažmana. Ovdje se ne radi samo o autorovom moralnom i intelektualnom integritetu koji je odolijevao primamljivosti ideoloških pomodnosti. Riječ je prije svega o tome da se Radovan Radonjić u svim lomovima, prelomima i iskušenjima usudio ozbiljno misliti, a to znači misliti o bitnom. A takva misao nije pomodna, nije sezonska ni sektaška, takva je misao svakom vremenu bitno supripadna.

Teško je na tako malom prostoru naći toliko proturječja, aporija, različitih interesa i sukoba nacionalnih, plemenskih, ideoloških kao što nalazimo u Crnoj Gori. Ne bi li tako netko izvan konteksta, sine ira et studio, mogao o tome govoriti? Teško. Teško to može i Crnogorac. Radovanu Radonjiću, Crnogorcu, to ipak uspijeva. I kada govori iz žive magme zbivanja kojima je i sam određen i zahvaćen, on, insider, ostaje na kritičkoj distanci. I to je jedini način da se nešto bitno kaže o Crnoj Gori i o Crnogorcima. Stoga možemo reći da knjiga Radovana Radonjića, *Montenegro: de te fabula naratur*, parafrazirajmo vladiku Vasilija, izvodi Crnu Goru i Crnogorce

„svijetu pred oči.“

Što se mene osobno tiče, nijedna knjiga poput ove nije tako uvjerljivo pokazala kako je za Crnogorce pa i za Crnu Goru, bilo sve lakše nego opstati. No, Crna Gora i Crnogorci nisu opstali samo kao materijalna, fizička i demografska činjenica, oni su opstali i kao duhovni supstrat. Premda je bilo duljih razdoblja kada je u Crnoj Gori, uz vladiku, bilo tek nekoliko pismenih ljudi, iskra misli i duhovnosti udarala je u to naivno i nepismeno narodno tlo (Marx) ili kako bi rekao Njegoš, „ako nema mjesta za življenje, ima ga za pričanje“. Ta crnogorska protrahirana priča [med. trajna ili kronična bol], poput Šeherezadine, je priča za opstanak.

Radovan Radonjić uvjerljivo pokazuje da Crna Gora nije hir povijesti, slučajna ili umjetna tvorevina, nesposobna za vlastiti samostalni državno-pravni opstanak. Ona je, naprotiv, društveni i državni entitet s milenijskim trajanjem, koji u izuzetno nepovoljnim okolnostima, između Scila i Haribda povijesti, pokušava da sačuva svoje mjesto pod suncem.

Da bi to uspijevala i u suvremenim uvjetima ona mora biti integrirana i politički organizirana u samostalnu suverenu i politički organiziranu državu. To je temeljna pretpostavka njezine unutarnje stabilnosti i društvenog napretka, a zatim i njezina globalnog identiteta, međunarodne afirmacije i integracije.

Autor je drugi dio svoje knjige naslovio: „Izazovi i iskušenja“. Tako se može nasloviti cijela knjiga. Ali ne samo knjiga, cijela se crnogorska povijest zbivala i zbiva u znaku ove sintagme. Priča o Crnoj Gori Radovana Radonjića dramatična je, zgusnuta i uzbudljiva priča o crnogorskoj povijesti. Ona se daje čitati kao zanimljiv povijesni roman. Ta čitkost i pitkost priče, međutim, nije na

uštrb kategorijalne jasnoće, znanstveno-teorijske konzistencije i uvjerljive empirijske verifikacije.

Znati i umjeti tako pisati odlika je najvećih iz intelektualne elite ili, kako bi rekao Hegel, iz „literarne republike“.

Dragan Radulović,
Vitezovi ništavila.
Đavo u tranzicionom Disneylandu,
Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i
Disput, Zagreb, 2009.

piše: Božena Jelušić

Pet godina je period u kome knjige najčešće stižu ili gube svoje mjesto među čitaocima; period u kojem djelo osvaja i oblikuje sopstveni kontekst, smještajući se na police metaforične Vavilonske biblioteke. *Vitezovi ništavila ili Đavo u tranzicionom Disneylandu* Dragana Radulovića su se pojavili prije pet godina (2005), dvije godine nakon njegovog izuzetno uspjelog i među kritičarima visoko rangiranog romana *Auschwitz Café* (2003). Iako su ušli u moćnu sjenku prethodnog autorovog ostvarenja, *Vitezovi* su smjesta osvojili čitalačku pažnju i naklonost. Mnogo prijemčivija u vremenu sveopšte brzine, pa i krize čitanja, ova neobična galerija ljudskih tipova ubrzo je postala šifra i prepoznatljivi znak vremena. Čitaoci su je brzo pamtili i rado citirali; mnogi bi joj se okrenuli u pokušaju da shvate ili da izreknu kritiku preovladavajućeg „tranzicionog morala“. Autora su često pitali da li će nastaviti da je dopunjuje nekim novim primjerima, kao što se uvijek događalo sa knjigama koje bi čitaocima priuštile uživanje u tekstu. Dakako, autor se za to nije opredijelio. Tako su *Vitezovi ništavila* nastavili svoj literarni život kao 21 groteska – mreža ljudskih tipova koju svaki čitalac može nadopunjavati i proširivati po vlastitom nahođenju i uvidima.

Nudeći nam precizno dvadeset i jedan tip „viteza“, pisac je, namjerno ili slučajno, suprotstavio simbolička značenja ovoga broja sa vremenom svojih *Vitezova*. U *Rječniku simbola* stoji da je 21 broj savršenstva i da simboliše autonomnu

jedinku između čistog duha i negativne materije, te njezino slobodno djelovanje između dobra i zla. U pitanju je i broj odgovornosti, što je doprinijelo da mnogi narodi odaberu 21. godinu kao doba čovjekove punoljetnosti. U obrnutom, ironičnom ogledalu Radulovićevih *Vitezova*, ovo je odista vrijeme potpune „punoljetnosti“ u društvenoj patologiji, u ljudskom prepuštanju zlu i ništavilu. Radulović zapravo insistira na prikazivanju demonskog svijeta, pominjući u Uvodnim napomenama knjigu *U zagrljaju Đavla*, Denisa de Rougemonta. Nastala za vrijeme Drugog svjetskog rata, ova knjiga se pred publikom naših prostora pojavila tek 90-tih, pa je ova autorova referenca svojevrsan znak da je tipologija zla koju nam je ponudio ostala na istom etičkom, intelektualnom i emotivnom tragu kao njegova prethodna pa i potonja ostvarenja. U tom smislu i Radulović je nastavio da piše svoju „jednu knjigu“, kako je Danilo Kiš običavao da određuje sopstveni literarni opus.

Lako je, dakle, uočiti da su *Vitezovi* svojevrsni nastavak *Auschwitz Café-a*, samo je ovog puta u pitanju ljudska mapa „tranzicionog Disneylanda“, Radulovićeve mitske zemlje, kakve kod Foknera ili Lalića bijahu Joknapatopfa, odnosno Leleja. Uostalom, teško bi bilo zamisliti bilo kakvu drugačiju ljudsku mapu u svijetu koji je Aušvic najzad pretvorio u kafić, u trivijalnu, naoko bezopasnu, a time i savršeno opasnu svakodnevicu. Ljudska mapa *Vitezova* je prikazala svijet iz kojeg su najzad, gotovo neopozivo, iščiljele vrijednosti, zaboravila se prošlost koja se nije smjela zaboraviti i sve se slilo u novu, globalnu „banalnost zla“.

Ikada je riječ o pripovjedačkom postupku, autor je nastavio da preispituje poetiku realizma, uvijek primamljivu kada se nastoje izmjeriti intenzitet i

dubina patologije i paroksizma koji su zahvatili sveukupnu društvenu stvarnost. Ta je tradicija u Uvodnim napomenama diskretno naglašena isticanjem uzora: Teofrastovih *Karaktera*, *Primjera čojstva i junaštva* Marka Miljanova i Krležine drame *Gospoda Glembajevi*. Za pisce realističke orijentacije je proces urušavanja jednog svijeta i stvaranja novog oduvijek bio snažan literarni podsticaj. To je svojevremeno inspirisalo Balzaka da započne *Ljudsku komediju*, u kojoj će, prema grandioznoj zamisli, prikazati sve ljudske tipove u okolnostima koje ih formiraju i u šarolikosti pojedinačnih psiholoških svojstava. Pokazalo se da literarno zanimanje za ljudske tipove, inače svojstveno poetici realizma, može dati plodne rezultate i u okvirima postmodernističke poetike. Pri tom na umu opet imamo poetička načela Danila Kiša i njegovu zamisao da književno djelo, ukoliko želi da zahvati cjelinu životne činjenice, treba da bude poput enciklopedije. To je, naime, jedina forma u koju je, kao u Nojevu „korablju“, moguće smjestiti sve specimene života, golemi prostor, vrijeme zbivanja i ljude. Naglašeno nastojanje Dragana Radulovića da *Vitezove* naziva „katalogom groteski“, po našem mišljenju, savršeno korespondira sa ovakvim poetičkim opredjeljenjem. Dakako, osnove te poetike su, kao i u Kišovom slučaju, fragmentarnost, nabranje, i razmještanje „mreže“ prikazanih predmetnosti tako da se između njenih „niti“ nazire cjelina životne činjenice.

Vodeće poetičko načelo Radulovićevih *Vitezova* se stoga može formulirati paradoksom: „manje je više“. To znači da svedenost portreta određenog „viteza“, taj kroki kojega čine markantne pojedinosti tipološke vrste, neopozivo otkriva ne samo mentalni i psihološki sklop junaka, već i ukupno društvo u svom kretanju i

demonskom preobražavanju. U okviru opusa Dragana Radulovića, *Vitezovi* su zapravo nov način „pakovanja svijeta“ u okvire jedne knjige. Ipak, oživljavanje tog svijeta od „potopa“ vremena i zaborava nemoguće je bez pravog čitaoca, onoga koji će povezati sve niti negdašnjeg organizma, tako da on iznova počne da živi i da se kreće.

Naredni poetički paradoks Radulovićevih *Vitezova* ogleda se u sprezi stilskih odlika teksta i etičke dimenzije kojoj autor stremi. Naime, jezik kojim se pišu kataloške odrednice po pravilu se lišava emotivnog tona; karakterišu ga mirno nabranje i objektivan prikaz. Drugim riječima, u jeziku kataloga (enciklopedija) i emocija i etika bi trebalo da čute, ostavljajući činjenicama da govore. Autor i u ovom slučaju ostaje na tragu etičke „nezainteresovanosti“ koju je u svojoj prozi često koristio Danilo Kiš, i to po pravilu najviše onda kada je najličnije osjećao posljedice i ožiljke svijeta koji prikazuje. Naravno, uz neizbježnu ironijsku distancu kao štitu koji brani od smiješne i obesmišljavajuće patetike. Stilski rješenja Radulovićevih *Vitezova* kao kataloga groteski takođe odlikuje izvjesna nezainteresovanost tona i naratološka distanca sa koje se nastoji posmatrati svaka tipološka vrsta, kao da je zaleđena u vremenu, kao da se posmatra iza nekog staklenog zida koji nas čuva od njene razorne patologije. Tim tonom Radulović ostvaruje još snažniji emotivni efekat, ostavljajući pritom čitaocu da sam popunjava kockice mozaika vlastitim doživljajima i iskustvima. Paradoks svojstven literaturi takve vrste je što „naučni i objektivni“ stil u sprezi sa osobenim izborom detalja, upravo doprinosi snažnom emotivnom doživljaju i etičkoj dimenziji teksta, a time i do samog estetskog osjećanja. Ma koliko Radulović nastojao da ostavi utisak bezličnog posmatrača, u pitanju je

duboko gađenje nad groteskama koje prikazuje, i u isto vrijeme dirljivi napor da makar pisanjem podari smisao besmislu na koji je čovjek najčešće osuđen (Kiš je takvu vrstu poetički samosvjesne angažovanosti nazivao *po-etikom*).

Radulovićeva dekonstrukcija stvarnosti kroz 21 fragment ništavila zaista jeste sjajna „pukotina“, u deridijanskom smislu, kroz koju proviruje svijet u svoj svojoj nakaznosti. Međutim, iza gotovo sladostrasnog razlaganja čudovišnosti svijeta i patologije tipoloških vrsta u svom njihovom glibu, smradu i lažima, snažno se uobličava humana dimenzija i smisao knjige *Vitezovi ništavila*. Bez imalo patetike i van mogućih klišeja svojstvenih pričama o Zlu, Dragan Radulović piše *Vitezove ništavila* slijedeći liniju Rablea, Servantesa i ponajviše Gogolja, odnosno tradiciju ukrštanja „visokog i niskog“, koja smijehom, ironijom i groteskom istražuje ozbiljno i tragično lice stvarnosti. O tome najzad svjedoči i sam oksimoron naslova.

Poznato je da je u tradiciji vitez uvijek bio viši oblik humaniteta. Viteštvo je označavalo vjeru, zaštitu slabijih, suprotnost pokvarenosti, duhovnu borbu, mističnu pripadnost i služenje nekom višem biću i cilju. U „tranzicionom Disneylandu“ to više biće nije ništa drugo do groteskna ljuštura u kojoj boravi ništavilo, odnosno sam Đavo. Kao što su vitezovi uvijek tvorili elitno društvo, želeći da učestvuju u nekom velikom podvigu, kakav je, na primjer, bio potraga za svetim Gralom, tako i današnji „vitezovi“ imaju svoja „elitna društva i sveta pravila inicijacije“. Kao što je viteštvo davalo stil ljubavi, ratu i smrti, tako vitezovi ništavila daju stil sopstvenom trajanju, ali i našim životima.

U *Vitezovima* se Radulović poziva i na ono što su nam nudili „tekstovi objavljeni posljednjih decenija i po u štampi“, tjerajući opšta svojstva

vremena da progovore jezikom svojih tipova, svojih dominantnih vrijednosti i načela. U svakom drugom vremenu bi se „vitezovi“ doživljavali kao sublimacija ekscentričnosti, a sada su naprosto postali pravilo. Tako se njihova pojedinačna određenja kreću, u isto vrijeme, i prema opštem i prema pojedinačnom, prema društvu kao okviru i prema mogućem čovjeku kao obrascu, udarajući u oba smjera. Inače, jedno od značenja riječi *tip* je „biljeg od udara“, pa ukoliko ga tako shvatimo, Radulovićevi *Vitezovi* su dvadeset i jedan udarac u ništavilo na koje nas je naš „tranzicioni Disneyland“ osudio.

A kombinacije su, dakako, bezbrojne, i to je razlog što su bronamjerni čitaoci smjesta predložili dopunu kataloga. I upravo u tom detalju je možda i ponajveća humanistička investicija *Vitezova*. Jer, bez obzira na cinizam i gorčinu koji iz *Vitezova* naprosto izvire, riječ je o djelu izrazito humanističke orijentacije. Radulović jeste pisac angažovane proze i prepoznatljive i jasno uobličene autopoetičke svijesti. Navedeni tipovi odista su već postali konvencije našeg vremena, „šifre ništavila“ koje se prenose kao nepisana pravila. Ali, kada se čitaoci uključe u igru prepoznavanja, možda čak suočavanja i liječenja, literatura zapravo uspostavlja svoj krhki i ničim dokazani smisao, svoje krhko i teško dokazivo viteštvo. I to je njen vječiti paradoks.

Pavle Goranović, Tin Ujević i Crna Gora, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb 2008.

piše: Krešimir Bagić

Crnogorski stipendist Tin

Diskretni dijalog između crnogorske i hrvatske kulture traje već gotovo dva stoljeća. U njemu su sudjelovali i sudjeluju pisci i slikari, filmski umjetnici i glazbenici. S jedne strane, Ivan Mažuranić opjevava crnogorsku borbu za slobodu, Vlahu Bukovca nadahnjuju prizori Crne Gore njegova doba, Ivan Meštrović gradi spomenik na Lovćenu... S druge, pak, strane, crnogorski vladika i književnik Petar II Petrović Njegoš obraća se banu Jelačiću, da bi u novije vrijeme Crnogorci Dušan Vukotić, Dimitrije Popović i Mirko Kovač postali nezaobilazna imena hrvatske kulture.

Potkraj 2008. g. Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske tiskala je knjigu *Tin Ujević i Crna Gora* priređivača Pavla Goranovića, te tako podsjetila na još jednu stvarnu i simboličku sponu između dviju kultura. Knjiga se otvara instruktivnim priređivačevim predgovorom u kojemu su opisane pjesnikove veze s Crnom Gorom, njegov status i utjecaj na tamošnje pisce. Slijede reprint Ujevićeve zbirke *Auto na korzu*, pretisci njegovih radova (pjesama, eseja, kritika, političkih članaka) izvorno tiskanih u crnogorskim časopisima, pretisci tekstova crnogorskih autora o Ujeviću, bibliografija i ilustrirana kronologija teme Tin Ujević i Crna Gora.

Obratimo li se činjenicama, promatrani je odnos svediv na tri podatka. Ujević je 1914. g. prvi i jedini put posjetio Crnu Goru – na Cetinju je, s podoficirskim činom, dva dana boravio kao prevoditelj s francuskoga jezika. Tri godine poslije, u ranu jesen, mladi je pariški boem zatražio i

dobio stipendiju crnogorske Vlade u mjesečnom iznosu od 200 franaka. K tome, i pomoć za odijelo. Napokon, 1932. g. u Nikšiću je tiskana treća Ujevićeva zbirka *Auto na korzu*. Važno je istaknuti da je to prva njegova knjiga objavljena na ijekavici. Iako se zna, prilično se rijetko ističe da je u vrijeme u kojemu je Tin tiskao *Lelek sebra* (1920) i *Kolajnu* (1926) na snazi dogovor hrvatskih i srpskih pisaca da pišu jednim jezikom, što se konkretno realiziralo tako da su se srpski pisci odrekli ćirilice, a hrvatski ijekavice. Mora se primijetiti da je takav dogovor, potaknut tzv. Skerlićevom anketom iz 1912. g., bio prilično asimetričan: dok su se jedni odrekli bitnoga jezičnog obilježja, drugi su žrtvovali samo sustav njegova bilježenja. Tako je Ujević – poput niza hrvatskih književnih klasika (Krlježa, Šimić, Krklec...) – prve knjige tiskao na ekavici. Stoga je nikšićki *Auto na korzu* njegov simbolički povratak svome jeziku. Taj se povratak nedvojbeno dogodio u prijateljskom gradu. I danas će vas, kako svjedoči priređivač knjige Pavle Goranović, unatoč činjenici da Ujević nikada nije nogom kročio u grad, Nikšićani gorljivo uvjeravati da je veliki Tin godinu ili dvije živio u njihovu gradu.

U sedamdeset godina (1929-2008) u Crnoj Gori tiskano je 37 tekstova o Ujeviću i njegovu djelu. Potpisuju ih, među inim, istaknuti crnogorski pisci: Risto Ratković, Milovan Đilas, Niko Jovičević, Milan Vukićević, Branko Banjević, Mirko Banjević, Ivan Ceković, Velimir Milošević, Sreten Perović... Žanrovski, tekstovi su prilično raznorodni. Prednjače recenzije i novinski prikazi, maloga opsega i ne posebno velikih ambicija. Tu su potom eseji koji iz različitih perspektiva pristupaju pjesnikovu opusu – govore, primjerice, o problemu žene, temama sna, ljubavi, o Ujevićevoj ideološkoj poziciji i sl. Napokon, dio tekstova pisan je u formi humoreske, svjedočenja ili, pak,

citata kavanskih misli po sjećanju. Njima se izvodi mistifikacija pjesnika. Primjerice, Niko Jovičević triput iz Sarajeva izvještava crnogorsku javnost o nevjerojatoj stvari tj. o tome da je kralj boema Tin Ujević postao milijunašem.

Moglo bi se tvrditi da crnogorski pisci najčešće imaju potrebu istaknuti troje: da je Tin Ujević čudesan pjesnik, da je neprilagođena jedinka i da je boem. U većini interpretacija njegovih knjiga i njegova opusa dominira biografski ključ i svodenje literature na autorov život. Npr.:

Ujević je, kao društvena jedinka, slaba ličnost. Uvređen nesrećnom ljubavlju i prvim neuspesima, on je odmah digao ruke od sebe i pred društvom svoga vremena kapitulirao. (Risto Ratković)

Zanimljivo je promotriti kako ljudi koji o Ujeviću pišu – pišu, koja retorička sredstva upotrebljavaju, kakvom diskurzivnom tonu pribjegavaju. Načelno, napise o hrvatskome pjesniku obilježava retorika pretjerivanja. Hiperbola je, dakle, uporišna figura većine objavljenih priloga. U pravilu joj u pomoć priskače emfaza – pretjerivanje u tonu ili izrazu kojim govornik naglašava pojedine riječi, misli ili osjećaje, sredstvo kojim se nastoji svidjeti publici ili je ganuti; govorna usiljenost, kićenost. Svakome tko o Ujeviću piše čini se da radi nešto iznimno, važno, jedinstveno, da se samim tim činom upisuje u povijest. Primjerice, Velimir Milošević, oponašajući gnomski kod, ustvrđuje:

Poslije bure došao je u našu poeziju Tin Ujević.

Branko Banjević svoje ekstatično oduševljenje Ujevićem izražava usporedbom s Njegošem i tvrdnjama:

Za njega je malo da se kaže: on je pjesnik. Što je bio pjesnik on nije kriv to je morao da bude, ali ne zato što je htio.

Retoriku pretjerivanja upotpunjuje, napokon,

tautološki patos:

Pjesnik je prije svega i iznad svega bio pjesnik! (N. Jovičević)

Iako ne često, o Ujeviću se i u Crnoj Gori gdje pisalo kritički. Među osporavateljima najveću težinu imali su prigovori Mirka Banjevića i Milovana Đilasa. Banjevićevi su prigovori motivirani poetičkim razlozima i iznošeni su u kontekstu književne interpretacije. Kao rafiniran autor, lucidan tumač poezije i vrlo dobar poznavatelj Ujevićeve opusa, on je, uz ostalo, ustvrdio:

Poslije *Leleka i Kolajne*, Tin je dogorio. Hladan i sumoran u ostalim pjesmama, Ujević je samo rutiner, vješt verbalist i versifikator.

Riječ je o veoma oštroj tezi. No, ona izvire iz Banjevićeve iskustva čitanja i dalo bi se o njoj ozbiljno razgovarati. Verbalistika i versificiranje su i inače spočitavani dijelu Ujevićeve lirske prakse. Za razliku od Banjevićevih, razlozi Milovana Đilasa za kritičke tonove ideološke su i političke naravi, što je – primjerice – razvidno iz sljedeće ocjene:

On je tipični predstavnik mračnog, metafizičkog religioznog praštanja i mesianstva, koje krči progres i materijalno nivelisanje društva.

Knjiga *Tin Ujević i Crna Gora* poliperspektivno i pregledno obrađuje naslovnu temu. Za to je nedvojbeno najzaslužniji priređivač Pavle Goranović. Poseban pečat čitavu projektu daje njegov uvodni esej koji je živ, nadahnut, stilski dotjeran, prožet interesom i ljubavlju za predmet bavljenja. U tom se eseju Goranović pokazuje kao marljiv istraživač i kao pjesnik, na vidjelo izlaze i njegova analitička odmjeranost i njegova pjesnička simpatija. Jedna od njegovih ključnih teza jest da je Ujević antitetička osobnost. Nju podcrtava gomilanjem aforističkih antiteza:

Pilac, a ne pijanac. Pjesnik, a ne onaj koji piše stihove. Ushićen i razočaran. Onaj koji brine svjetski bol, a ne i patnju najbližih. Romantik bez dana romantike. Knjigoljubac bez vlastite biblioteke. Smiren i uznemirern. Star na početku, na kraju mlad. (...) Svačiji i ničiji. (...) Idol koji je prezirao uzore. (...) Ideolog bez ideologije.

Monografija *Tin Ujević i Crna Gora* nedvojbeno pridonosi oživljavanju hrvatsko-crnogorskog kulturnog dijaloga. Na koncu ću citirati Dragoljuba Majića: „Mi Crnogorci se tražimo uzajamno i nađemo se svud. I volimo se više na strani nego kod kuće. Na strani smo iskreniji i prisniji, nekako bolji, nekako blagorodniji ...“. Ova knjiga svjedoči da su Crnogorci i prema sebi i prema drugima, i kod kuće i na strani, prisni i blagorodni.

Andrej Nikolaidis,
Sunčani dan na La Plaza de la Consitución,
Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/
Antibarbarus i Plima, Zagreb/Ulcinj, 2008.

piše: Zoran Drašković

Prolog

Kada se primičete godinama u kojima se neumitno počinje vjerovati da je sve *déjà vu* i bolje razumijete zašto je jedna od najumnijih žena sa ovih prostora nekrolog u kom se opraštala od nekog uglednog savremenika započela riječima: „Kako sam čula od onih koji čitaju novine, nedavno nas je napustio gospodin ...“, onda se – uzmete li u ruke jedan od najnovijih naslova u ediciji Zeleni svesci, koju zajednički izdaju *Antibarbarus* iz Zagreba, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i *Plima* iz Ulcinja – morate zapitati što to imate da pročitate u knjizi Andreja Nikolaidisa naslovljenoj **Sunčani dan na La Plaza de la Constitución**, u kojoj umjesto predgovora stoji samo da se radi o tekstovima (kolumnama) objavljivanim u Monitoru, Vijestima i Slobodnoj Bosni u periodu od 2006. do 2008. godine?

Kada znate da riječ *esej* (fr. *essai*) označava kraću raspravu (ogled), a da je u izvornom značenju to zapravo *pokušaj*, onda biste se nekako i *ogledali* u pisanju eseja o esejima, ali se zato pokušaj, kad su u pitanju kolumne, neosjetno pretvorio u kolumnu o kolumnama (dakle, metakolumnu) u iskrenoj želji da se pronade vezna nit koja bi, upredajući se još od prve stranice knjige, trebalo da – kad u podesnom trenutku bude zategnuta – razotkrije pravu namjeru autora. A da se to traganje ne bi pretvorilo u traženje svetog Grala, moralo se posegnuti i za nekim kriterijumom istinitosti. No, kako se nije radilo ni o kakvom matematičkom modelu – gdje možete izračunati

diskriminantu, ispitati konvergenciju ili integraliti nečiji život „od kolijevke pa do groba“ – preostalo mi je provjeravati vjerodostojnost onoga što autor saopštava. I ... počeo sam mu vjerovati! A kako i ne bih!?

Polilog

Kada se sjećate da su daleke 58. godine, dok su nad Parizom kružili helikopteri i žandarmerija danima dovlačila blindirane kamione u „grad svjetlosti“ u iščekivanju državnog udara, neki roditelji, koji su pred školom takođe čekali svoju djecu, ipak „ugrabili“ trenutak da vašu majku pitaju: „Da li u Jugoslaviji idete bos?“ – onda vas nimalo ne čudi kad (u „*Favelama*“) Andrej Nikolaidis za zapadnjake liberalne civilizacije, danas već sasvim korektne prema nekadašnjim kolonijama, kaže: „*Balkan je jedina Afrika koja im je preostala.*“

Kada ne možete zaboraviti da u 7. razredu osmogodišnje škole Mirka (Radovana) Zogović „*zbog oca*“ (kako nam je to na literarnom kružoku nastavnica kasnije „objasnila“) nije mogla dobiti prvu nagradu za izvanredan sastav u povodu Dana škole – onda vas ne može iznenaditi što „*roditeljski grijeh*“, kroz psovku (u „*Analnoj anksioznosti*“) „*koja podrazumijeva gangbang u kojem učestvuje pola porodičnog stabla*“, očas preraste u „*generacijsku krivnju*“.

Kada spadate u generaciju koja je morala naizust znati da je Engels na Marxovom grobu kazao kako je „*klasik marksizma*“ otkrio jednostavnu istinu da „*ljudi prije nego što će se baviti filozofijom, religijom, naukom, umjetnošću ... moraju jesti, piti, odjevati se, stanovati ...*“ – onda ste dobroano pripravnici da razumijete kako (u „*Pobjednicima (remix)*“) danas „*osnovno filozofsko pitanje glasi: kako oprati novac?*“.

Kada su vam roditelji ispričali nezaboravni komentar jednog od najboljih maturanata koji je, šetajući se sa ostalim novopečenim „brucošima“ po Beogradu uoči Drugoga rata, prvi put u životu vidio policajca kako reguliše saobraćaj kod „*Londona*“ i rekao: „*E ne bi ga on meni pokazivao!*“ – onda s gorčinom pročitate (u „*Crnogorskoj konjici*“) autorove riječi o pogubnosti koju donosi i danas „*tvrdooglavo odbijanje vrijednosti koje nikada nisu bile naša tradicija*“.

Kada ste juna 68. u Velikom hemijskom amfiteatru PMF u Beogradu bili svjedok kako se i (valjda najizvornija) studentska parola „*Dole crvena buržoazija!*“ rastače i razvlači u kozaračko kolo – onda se nećete iznenaditi kad (u tekstu „*Studenti*“) pročitate da su više decenija kasnije neki novi „*studenti samo ćutali*“, a na pobunu bi bili izazvani jedino zato što su nezadovoljni „*hranom u menzi*“ (ne zavrijeđujući tako ni da se neki novi dječak stavi u njihovu odbranu, pišući kako opet neki „*student nije zapalio žito*“).

Kadastebili pročitali riješenjekojimje, ponajprije zbog uznemirujućeg teksta u kojem se govori kako provincijski organi reda „*podivljali od nesna i iskonske seljačke mržnje prema građanima*“ kidišu na buduću inteligenciju, knjizi Živojina Pavlovića *Ispljuvak pun krvi* (o malo prije pomenutim junskim događajima 68!) bilo „*zabranjeno rasturanje*“ (potvrđujući tako davnašnji aforizam da država ima veće probleme s pismenima nego li s nepismenima!) – onda vas ipak hrabri činjenica da autor čiju bi knjigu trebalo preporučiti čitaocima nije „*skrajnut*“ (ili se pokazalo da pismeni više nijesu toliko „*opasni*“?) kad je napisao (u tekstu „*... i laž će vas osloboditi*“) uznemirujuće redove: „*U demokratiji, građanima je kroz pluralizam partija (koje su sve nosioci hegemonije) i metež informacija (koje čine zaštitnu mrežu za zaustavljanje istine),*

ponuđeno da u demokratskoj proceduri biraju jednu od mnogih lažnih istina“.

Kada vam ni danas ne blijedi lik profesora koji je, na zajedljivo studentsko pitanje kako se osjeća dok se vozi „spaćekom“, odgovorio: „Kao u javnoj kući – kad ulaziš sramota te, kad izlaziš sramota te, a unutra ti lijepo!“ – onda razumijete kad se (u „Paklu“) potrošačko društvo naziva „paklom u kojem ti je lijepo, tako lijepo da ne bi pristao izaći iz njega, sve i da možeš“. Razlika je, izgleda, samo u tome što je iz „spaćeka“ obično postojao izlaz (stariji će se sjetiti da je i Koča Popović izašao iz „spaćeka“ kada je dolazio u SIV da bude „rukopoložen“ na novouvedenu funkciju Titovog „dopredsjednika“).

Kada ste u nekad uglednom listu u članku o već pomenutoj umnoj ženi pročitali s kolikom se strašću (valjda iz osvete zbog njenog nečitavanja novina?) raspredalo, na način dostojan svekolikog današnjeg medijskog žutilla, da li je ona bila *virgo intacta* – onda dobro razumijete autora kada (u tekstu „Georgia“) kaže da „*sva gadost u novinama tu je zato što to ima ko da čita*“, a pritom se iznosi „*sa strašću sa kakvom se pripovijeda samo o tuđoj sramoti i nesreći*“ (u „Konobaru“).

Kada pamтите vrijeme u kom ste za pedeset milijardi dinara narednog dana mogli kupiti npr. samo jutarnje novine i znate kako se u tom vremenu „snašao“ nitkov koji je svjetski poznatog matematičara, vidjevši ga kako na pošti podiže „cijelu“ penziju sa sve akademskim dodatkom, pratio do zgrade u kojoj je nesrećnik stanovao i zatukao ga u podrumu – onda ćete lako razumjeti stav autora kad (u već pomenutom tekstu „Studenti“) tvrdi da je suštinski doseg neoliberalizma to što je „*postalo sramota biti siromašan, a normalno siromašne tretirati kao životinje koje se nisu snašle*“.

Kada ste više od četvrt vijeka radili u ustanovi gdje je „vrhnaravni“ princip zapravo princip subordinacije i ne pokušate da odete uvjereni da ni negdje drugo nije mnogo bolje jer ste npr. u uputstvu o uskladištenju mina u Kraljevskoj mornarici V. Britanije pročitali da: „*Mine moraju biti tako uskladištene da im gornja strana bude okrenuta na dole, a donja na gore. Kako u tom pogledu ne bi bilo nikakve zabune na gornjoj strani mora biti napisano 'donja strana', a na donjoj strani 'gornja strana'*.“ – onda nema razloga da ne vjerujete Andreju Nikolaidisu kad (u tekstu „Trešnje“) uz konstataciju kako je najzad „*pronađen*“ zakon koji „*poboljšava i položaj radnika i položaj poslodavca*“, prenosi i „*pojašnjenje*“ zašto bi ubuduće svi ugovori bili na određeno vrijeme: „*Radnicima se [tako] omogućava veća mobilnost, mogućnost da lakše napuste posao i pređu na drugi*“.

Kada (možda zbog u prologu pomenutih godina?) od cijelog romana jednog od najtiražnijih hispanoamerikanskih spisatelja upamtite samo staru arapsku izreku da „*Ako se nešto dogodi jedanput, ne mora više nikada da se dogodi, ali ako se dogodi dvaput dogodiće se i treći put!*“ i još uvijek uporno očekujete da se i treći put obrete u nekom institutu – onda vam nema druge no da prihvatite savjet autora (koji je, u „*Novim primjerima čojstva i junaštva*“, sigurno dovoljno slušao i „*ovdašnje narodne umnotvorine*“), te da se okrenete politici (jer se u „*Konobaru*“ kaže da „*državnim poslovima čovjek bi se trebao baviti u starosti*“) ili „*da umrete, pa da i vama krene u životu*“ (u „*Georgia*“-ji).

Najzad, kad ste još u prvom izdanju „*Zelene čoje Montenegro*“ pročitali „*dijagnozu*“ (valjda ona nije iščezla u potonjim izdanjima s iščezavanjem imena drugoga autora?) kako i „*alali*“ mogu biti kobni po život („*Alal, Mujo, kol'ko možeš da popiješ!*“, „*Alal, Mujo, kol'ko možeš da pojedješ!*“, ...) i vremenom se

neosjetno i neprimjetno počeli odricati prevelikih pregnuća – onda vas mora ponijeti mladalačka uvjerenost (u „*Baladi o Kurtu*“) da „*sva ljepota na ovome svijetu dolazi od ptica koje umiru jer lete nisko, od ljudi koji umiru jer čeznu da lete visoko*“.

Epilog

Malo li je rečeno ne bih li i ja nekoga uvjerio zašto vjerujem Andreju Nikolaidisu? I to sve, na riječ! A nije mi milo (oni informatički upućeniji možda bi – sjećajući se učeničkog uradka o „*Jeseni na Cetinju*“ koji je, uz ministarski „*blagoslov*“, dugo kružio internetom – ovdje možda radije pročitali „*a žao mi*“?! Jer – u to više ne sumnjam – za autorov „*pokušaj djelimične rekonstrukcije istorijskog kretanja duha populizma*“ u tekstu „*Sunčani dan na La Plaza de la Constitución*“ (po kom je i cijela knjiga dobila naslov!) i za sve ostale tekstove *fil rouge* bi mogle biti riječi koje sam davno čuo (a vremenom i razumio) od jednog sveštenika (ali taj jamačno nije bio „*Rav Božiji*“, jer, za razliku od onih koji se pominju u „*New Years Day*“, nije vozio toyotin Rav4 džip): „*Ljudska glupost i prašina su nepobjedive – ne vrijeđi im se mnogo suprotstavljati!*“. Na racionalno pitanje ima li svrhe o tome stalno pisati, odgovor bi mogao glasiti ovako: ako hiljadu puta ponovljena laž može prestati da bude laž i postane istina, možda nije zgoreg ponavljati i potvrđivati prethodnu istinu, a sve u nadi da se desi čudo i da jednog dana ona prestane biti istina?

Ipak, ima nešto što autoru ne mogu da povjerujem – to je kada (u „*Konobaru*“) kaže da „*je Crna Gora njihova, a nije moja*.“! Jer, onaj ko napiše toliko knjiga kao Andrej Nikolaidis, sigurno je već spoznao da se u knjigama nalazi mudrost, ali ne i rješenja. Pa kad umjetnik – znajući da na postavljena pitanja najčešće neće

ni odgovor dobiti, a kamo li njima promijeniti svijet – ipak toliko dugo istrajava i sagorijeva u svom sifizovskom poslu, onda nema druge no da je tajna u ljubavi: njegovoj ljubavi prema *njegovoj* Crnoj Gori ...

Ako ste poslije svega ovdje napisanog poželjeli da *Sunčani dan na La Plaza de la Constitución* uzmete u ruke i ako ste već umorni od ugledanja na Evropejce, eto prilike da bar malo budete i „*Đaponez*“: format i čitljiv font u *Zelenim svescima* omogućiće da i ovaj njihov naslov „*konzumirate*“ u sredstvu javnog prijevoza, štedeći vrijeme i izbijajući tako posljednji adut onome ko bi knjizi želio po svaku cijenu naći zamjerku, a zna za kritiku Anatola Fransa napisanu nakon čitanja djela nekog savremenika: „*Knjiga ima samo jednu manu – zbog nje nećete pročitati još neku drugu dobru knjigu!*“ Ono pak što bi se, kao sugestija, moglo uputiti izdavaču jeste da se („*kako u tom pogledu ne bi bilo nikakve zabune*“) uvijek navede odakle je neki tekst uzet; time će se sigurno olakšati trud onima koji jednoga dana, rekonstruišući naše vrijeme, budu tražili smisao i svog vremena. A meni preostaje „*iz fundamenta obratiti pažnju*“ kad prvom prilikom (poučen „*Novim primjerima čojstva i junaštva*“) pokušam da napravim „*malo reda u radnoj sobi*“.

Mirko Kovač,
Grad u zrcalu: obiteljski nokturno,
Samizdat B92, Edicija Busola, 2008.
piše: Dragan Radulović

Vrijeme od dvanaest godina nakon romana „Kristalne rešetke“ nije bilo vrijeme stvaralačke šutnje. Mirko Kovač je pisao dramske tekstove, eseje, učestvovao u pripremanju i objavljivanju svojih sabranih djela u Hrvatskoj, objavio jednu divnu knjigu prepiske sa Filipom Davidom, čime je obnovio žanr epistolarne proze, odavno zaboravljen u književnostima bivše Jugoslavije... Međutim, kako je svoje čitaoce navikao na romane, upravo je ta književna forma ono što se očekivalo od njega. Dobronamjerni su pažljivo osluškivali neće li čuti u njegovim intervjuima najavu novoga djela, a oni zburadi unaprijed su likovali nad uništenom spisateljskom sudbinom „prebega iz srpske književnosti“ čija je imaginacija navodno usahla i koji u Hrvatskoj ne može napisati niti retka ozbiljne umjetničke proze. Roman „Grad u zrcalu“ je jedini pravi odgovor dostojan majstora, ne samo što svjedoči o jasnoći misli i čistoti stvaralačke imaginacije, nego što je i hrvatski jezik na kome je roman napisan, u tolikoj mjeri dinamičan i lijep, bez ičega artifičijalnog u sebi, da predstavlja neborivi dokaz kako je riječ o piscu koji suvereno vlada razuđenim varijantama štokavskog narječja, i čiji prelazak sa srpskog na hrvatski jezik nije audio njegovoj prozi.

Roman „Grad u zrcalu“ nosi podnaslov „obiteljski nokturno“ i njime autor dovršava niz opsesivnih tema koje su na različite načine bile obrađivane u njegovim ranijim djelima. Ali sasvim izvjesno, nikada i nigdje tako potpuno i majstorski dovršeno kao u ovom romanu.

Nokturno je termin iz muzičke umjetnosti i

označava „noćnu muziku“. Nekada je bio sličan serenadi, ali nakon Šopena poprima obrise lirske refleksije u kojoj se na sanjalački i eteričan način tematizuju „noćne misli“. Slijedimo li doslovce muzičku odrednicu navedenu u podnaslovu, i očekujemo li kao čitaoci potpunu dominaciju nokturnalnog u tekstu, bićemo prvo zatečeni, a potom i prijatno iznenađeni. Iako roman počiva na obiteljskoj povijesti, i u sebi sadrži niz turobnih scena iz oblasti porodične mitologije – inače, tako karakterističnih za razuđenu poetiku ovog autora – izvedba je istovremeno prožeta snažnim prisustvom serenade. Veoma diskretno, ali i nedvosmisleno, autor svoj tekst oslobađa „duha težine“, nije više u pređašnjoj mjeri gnjevni „oskrnavitelj mitova“, bolno nemilosrdan u rekonstrukciji vlastitog nasljeđa. Naprotiv, ovaj roman je ubjedljivo svjedočanstvo o pronalaženju odgovarajuće forme za konačno izmirenje sa vlastitom sjenom. U njemu se jasno demonstrira umijeće pripovijedanja o najintimnijim događajima iz prošlosti, dakako bez patetike, ali i bez one vještačke distance u tekstu za koju je očito da je postignuta uz ogroman napor pisca i koja na kraju uspijeva tek da uništi svaku osjećajnost i djelo liši života.

Na pitanje da li se roman „Grad u zrcalu“ može nazvati autobiografskim, odgovor je potvrđan. Riječ je uistinu o djelu koje sadrži snažne autobiografske elemente, zabitnunjansu prisutnije nego što je to bio slučaj sa ranijim knjigama ovog pisca, iako je umetanje autobiografskih momenata u tkivo umjetničke proze oduvijek bio jedan od Kovačevih omiljenih postupaka. Međutim, tragati za tim momentima, utvrđivati što se zaista dogodilo, a što je tek plod autorove imaginacije – čini se kao zaludna rabota. Roman „Grad u zrcalu“ je književno-umjetničko djelo vrhunskog

ostvarenja, a jedna od karakteristika takvih djela jeste da je u njima sve autobiografsko, čak i citat. I ne samo to, ne samo da su takva djela stvarne autobiografije pisaca, nego zbog svoje umjetničke snage i stepena estetske ostvarenosti lako mogu postati – a često i postaju – autobiografije svojih čitalaca.

Pripovjedač porodične povijesti, i sam književnik, u prvom licu jednine opisuje sudbine likova koji su obilježili godine njegovog odrastanja u hercegovačkom zaleđu Dubrovnika, na relaciji između Trebinja i Nikšića. Razgranato porodično stablo s očeve i majčine strane bogato je ekscentricima svih vrsta koje pripovjedač opisuje sagledavajući ih istovremeno na dva načina: iz pozicije čovjeka zrele dobi koji ih se sjeća, ali i očima djeteta čijeg su svijeta ti likovi bili formativni dio. Osnovnu liniju naracije, čiji su glavni protagonisti: otac, majka i pripovjedač, autor obogaćuje meandrima izuzetne ljepote, čestim digresijama koje nastaju unutar narativnog toka, a čija je funkcija da samu priču obogate novim značenjima tako što će je osvjetliti iz drugog ugla, i učiniti potpunijom. Nelinearno pripovijedanje čini da roman bude još enigmatičniji i zahtjevniji za tumačenje, ali, što je takođe bitno: djelo zbog toga ne gubi na koherenciji, jer delikatna ravnoteža koja postoji između središnje naracije i pripovjedačevih metanarativnih ekskursa ostaje nenarušena.

Grad koji se zrcali u sudbinama likova je Dubrovnik. Složena semantika njegovog urbaniteta je misterija koja ljude iz zaleđa istovremeno privlači i plaši. Taj grad se u romanu pojavljuje kao sablasni odraz neba u jari hercegovačkog kamenjara, on je mjesto neodoljive žudnje, najava jednog drugačijeg svijeta, ali ništa manje, poput onih starozavjetnih gradova, mjesto najveće

opasnosti i demonskih izazova. No, iako su neke od najljepših stranica djela upravo one koje tematizuju Dubrovnik, „Grad u zrcalu“ ipak nije roman o njemu. Čini se prije da je u igri autorova razgradnja one romantičarske potrage za domom, koji stvarno ne postoji nigdje kao geografska odrednica, već je mjesto istinske objave bića, imaginarno ozračje najveće bliskosti koju čovjek može uspostaviti sa svijetom. Zbog toga, naglasak u romanu nije na „gradu“ već na „zrcalu“, na onom subjektivitetu u kojemu se – zamućeno ili jasno – ispoljava čovjekova žudnja za domom.

U književnosti postoje različite vrste knjiga: od onih koje se pišu samo za čitaoce, do onih koje pisci u manastirskoj samoći stvaraju za sebe. Među njima postoje i one rijetke koje se pišu samo za književnost. Kovačev „Grad u zrcalu“ je sretan spoj navedenih momenata. U šezdeset pet kraćih poglavlja, na skoro trista pedeset stranica, napisana je knjiga u kojoj se nestvarnom lakoćom otvara, onaj inače težak i nedokučiv, misterij dobre proze. Na radost svetog trojstva literature: čitaoca, teksta i autora, „Grad u zrcalu“ je prava svetkovina književnosti. Knjiga za koju, pošto je pročitamo, shvatimo koliko nam je u stvari nedostajala.

KULTURNI IZLOG CRNE GORE

Književnost

Pregled značajnijih zbivanja u crnogorskoj književnosti 2008. i 2009. godine

piše: Dragan Radulović

Prijevodi crnogorske književnosti

Knjiga *U materiji prozor: panorama crnogorske poezije XX vijeka*, za koju je izbor pjesama sačinio i predgovor napisao književni kritičar **Vlatko Simunović**, objavljena je 2009. godine na makedonskom jeziku, u izdanju Kulturne ustanove "Blesok" iz Skoplja. Sadržaj te publikacije s crnogorskog na makedonski jezik preveo je poznati makedonski pjesnik **Igor Isakovski**.

Panorama crnogorske poezije XX vijeka objedinjuje reprezentativne pjesme devetnaest crnogorskih autora i autorki. Knjiga donosi poeziju Rista Ratkovića, Viktora Vide, Mirka Banjevića, Radovana Zogovića, Jevrema Brkovića, Mladena Lompara, Marka Vešovića, Miodraga Vukovića, Milorada Popovića, Ljuba Đurkovića, Ljubete Labovića, Vasa Milunovića, Balše Brkovića, Bogića Rakočevića, Nebojše Nikčevića, Pavla Goranovića, Aleksandra Bečanovića, Jovanke Uljarević i Sanje Martinović.

U predgovoru ovoj knjizi, priređivač Vlatko Simunović je napisao: „Naravno, ovo je samo jedan od mogućih izbora. Radeći na njemu priređivač je sve vrijeme morao imati na umu zakonitosti/nužnosti procesa transliteracije. Mnoga ostvarenja čije visoke estetske domete postuliraju crnogorska leksika, prozodija i kulturni kontekst nijesu se našla u ovom izboru. Konkretno, poezija Mirka Banjevića, bliska opštercnogorskoj lingvističkoj normi, u jezičkom originalu superiorna je nad poezijom njegovih savremenika i većinskim

dijelom crnogorskog pjesništva druge polovine XX vijeka, ali i teško prevodiva kada su u pitanju njegova najkompletnija ostvarenja (poema 'Gosti'). Zbog toga, u nekim slučajevima, moguće je uvažiti primjedbu da priređivač u ovaj panoramski prikaz crnogorskog pjesništva nije unio najefektnije lirske lirske strukture Mirka Banjevića, Radovana Zogovića, Jevrema Brkovića, Mladena Lompara... Na žalost, njihovim transponovanjem na drugu jezičku obalu i drugačiji kulturološki ambijent nepovratno bi bili izgubljeni određeni jezički kvaliteti, pa je priređivač, sa najboljom namjerom, bio prinuđen činiti kompromis, tako da se, djelimično, ovaj panoramski pregled može smatrati nekompletnim. No, kada je osnovni cilj u pitanju, a cilj je bio predstaviti magistralne tendencije tog korpusa naše nacionalne literature, ne vjerujemo da je moguće artikulirati principijelne i logički održive prigovore, makar kada je u pitanju izbor reprezenata akcentovanih poetskih praksi.“

U istoj izdavačkoj kući, „Blesok“, u uglednoj ediciji „Morfeus“ objavljena je 2009. godine knjiga poezije Pavla Goranovića *Dolaze anđeli ravnodušnosti*. Knjigu je preveo makedonski pjesnik Igor Isakovski.

Ova panorama crnogorske poezije dvadesetog vijeka, kao i knjiga poezije Pavla Goranovića, nesumnjivo predstavljaju značajan doprinos održavanju kulturnih veza dva južnoslovenska naroda, veza koje ne datiraju od juče i koje uistinu vrijedi njegovati.

Krajem 2009. godine u Varšavi, u izdanju renomirane izdavačke kuće „Agawa“ objavljena je *Antologija crnogorske poezije XX vijeka*. Izbor i prijevod sačinio je poznati pisac i prevodilac **Gžgorž Latušinski**, koji je sa južnoslovenskih jezika na poljski prevodio najznačajnije pisce ovih prostora, poput Andrića, Crnjanskog i Selimovića.

Antologija crnogorske poezije XX vijeka sadrži pjesme 46 pjesnika od Rista Ratkovića do najmlađe generacije pjesnika. Ovaj izdavački projekat proizvod je saradnje varšavske izdavačke kuće „Agawa“ i Crnogorskog društva nezavisnih književnika, koje je finansijski podržalo objavljivanje knjige.

U američkoj antologiji *New European Poets* koju su uredili Wayne Miller i Kevin Prufer u izdavačkoj kući Graywolf Press iz Mineapolisa, a koja je štampana 2008. godine, objavljena je pjesma istaknutog crnogorskog pjesnika Aleksandra Bečanovića „Pessoa: na četiri adrese“. Međutim, da Bečanović nije samo pjesnik, već i najznačajniji filmski kritičar u Crnoj Gori, potvrdio je svojim esejima koji su objavljeni 2009. godine u Sjedinjenim američkim državama, u zbirka *101 Horror Movies You Must See Before You Die* i *101 Sci-Fi Movies You Must See Before You Die*, a obje knjige je priredio Steven Jay Schneider.

Zanimljiv je poduhvat knjižare Karver i izdavačke kuće Sibila iz Podgorice koje su 2009. godine organizovale da se prevedu priče crnogorskih savremenih autora na francuski jezik. Tako je nastala knjiga *Les Nouvelles* koja obuhvata priče Ognjena Spahića, Balše Brkovića, Aleksandra Bečanovića, Andreja Nikolaidisa i Vladimira Vojinovića, a prevodioci s crnogorskog su bili: Ivana Jablan, Dubravka Vuletić, Danijela Ljepavić, Olivera Terzić i Milica Nikić. Naravno, bilo bi poželjno da se prevođenje proze crnogorskih autora ne zaustavi samo na ovom projektu, već da zamisao dobije i znatnu podršku Ministarstva kulture Crne Gore. Drugim riječima, ako želimo predstaviti vlastitu književnost čitaocima iz inostranstva onda tom poslu valja pristupiti u skladu sa ozbiljno promišljenom strategijom djelovanja, i tek u tom slučaju možemo očekivati značajnije rezultate.

Književne nagrade

Pjesnik **Milorad Popović** je 2009. godine dobio nagradu Miroslavljevo jevanđelje, za knjigu poezije *Raskršća*, objavljenu 2008. godine u izdanju Otvorenog kulturnog foruma Cetinje.

Nagrada Miroslavljevo jevanđelje dodjeljuje se svake druge godine. Prema propozicijama, predviđena je kao posebna i nacionalna nagrada. Posebna, jer se dodjeljuje za konkretno književno djelo, a nacionalna, jer se dodjeljuje isključivo autoru iz Crne Gore za djelo objavljeno u Crnoj Gori. Dosadašnji dobitnici su: Milisav Savić za roman *Ožiljci tišine* (1997), Miro Vuksanović za roman *Semolj gora* (2000) i Balša Brković za roman *Privatna Galerija* (2003).

Autor knjige pjesama *Cinober*, poznati crnogorski pjesnik **Pavle Goranović**, dobitnik je glavne nagrade „Risto Ratković“ za najbolju knjigu poezije u 2009. godini. Knjiga je objavljena u izdanju Crnogorskog društva nezavisnih književnika iz Podgorice i izdavačke kuće Baybook iz Sarajeva 2009. godine. U predgovoru knjizi Mladen Lompar je napisao: „Pjesnici su uvijek imali svoje kiše, zaštitne gradove, prepoznatljive ulice, kafane ili lica koja su s njima išla u istoriju. Za Bodlera je to bio Pariz, za Kavafisa – Aleksandrija, za Borhesa – Buenos Aires, za Seferisa – gradovi Kipra. Za Pavla Goranovića – to je Nikšić, i to onaj sa herojima koje nijesmo prepoznali, koji su jedan po jedan nestajali. *I naše vrijeme sa njima*. To su, dakle, ulice sjenopada, gdje se jedino još može naći ljepota vegetacije, i prostor za metafizička traganja... Jer tamo, na sunčanoj strani sve je davno odživljeno. *Cinober* je četvrti Goranovićev rukopis, koji se može staviti uz bilo koji vijenac ono malo patricija crnogorske poezije prošlog vijeka.“

Sarajevski pjesnik **Marko Vešović** je 2008.

godine dobio nagradu „Risto Ratković“ za knjigu poezije *Rastanak s Arenanom*, ali je odbio da je primi zbog toga što je smatrao da je nagrada duboko obesmišljena dodjeljivanjem Radovanu Karadžiću 1993. godine, a da još pri tome, u sve ovo vrijeme, niko od odgovornih nije uložio napor da u javnom diskursu crnogorskog društva jasno načini otklon od te ponižavajuće činjenice. Određeni pokušaji dekontaminacije te nagrade mogli su se uočiti još od 2002. godine kada je dodijeljena Aleksandru Bečanoviću, međutim, javnog ograđivanja od dodjele iz 1993. nije bilo. Po starom običaju, neko je pomislio kako će biti najbolje ne podsjećati na mračnu prošlost, na vrijeme kada su crnogorski kulturtregeri književnim nagradama nagrađivali lažne pjesnike za njihovo političko nedjelje, jer oni pjesničkoga djela nemaju. Bilo kako bilo, dobro je što nas je pjesnik podsjetio na devedesete godine kada je izgledalo da ne postoji posrnucé i pad čiju dubinu nećemo prekoračiti, i pasti još dublje. Ako smo nešto iz svega naučili, dobro je.

Nagradu za književno stvaralaštvo „Stefan Mitrov Ljubiša“, koju dodjeljuje festival „Grad-teatar“ iz Budve, za godinu 2008. dobio je esejista **Božo Koprivica**. Njegovo književno djelo, obilježeno je dosljednim istraživanjem eseja. Istraživanjem in vivo, koje se odvija u stvarnom i uvijek nemilosrdno oštrom sukobu života i literature. Mnogostruka zahtjevnost eseja kao književnog žanra koji obitava na rubu, delikatna ravnoteža između diskurzivnog mišljenja i umjetničke imaginacije na kojoj počiva, prožeta je u slučaju eseja Boža Koprivice jednom strašću koja podjednako zanosi autora i čitaoca, a sam tekst pretvara u polje njihovog međusobnog odgonetanja. Ta strast je igra, sport; preciznije – fudbal. I upravo zbog nje, te strasti, čitalac nikada ne može biti posve siguran u kom će trenu priča

o fudbalu da se premetne u priču o književnosti, a opet kada će i kako obje da se sretnu i ujedine u nesvakidašnju priču o majstorstvu. Jer u esejima Boža Koprivice upravo je o tome riječ: o majstorstvu! Bez obzira da li se govori o neuhvatljivoj poetici driblinga, o savršenom stihu ili detalju u priči koji odjednom, u trenu, cijeloj stvari daruje drugačiji smisao – u suštini se uvijek tematizuje onaj izvorni čovjekov napor da se u majstorstvu potvrdi kao biće autentične egzistencije. Zbog tako postavljenog cilja, u esejima koje piše Božo Koprivica nema laži i pretvaranja, nema banalnosti koje se skrivaju iza visokoučenih fraza i mudrolija, već ono što se zna pouzdano je i čvrsto, a ono što se ne zna: učinjeno je upitnim i otvoreno za dalja istraživanja. Čini se da nema narativnog modela čije subverzivne potencijale autor u svojim esejima nije isprobao, sve radi jednog cilja: da se predmet o kojemu piše osvijetli iz različitih uglova i cjelovitije zahvati. Njegovi eseji o književnom djelu Danila Kiša, Borislava Pekića i Mirka Kovača nezaobilazni su tekstovi za tumačenje literature tih pisaca i pripadaju samom vrhu ex-jugoslovenske esejistike.

Za 2009. godinu dobitnik nagrade „Stefan Mitrov Ljubiša“ je prozni pisac **Dragan Radulović**. U svom obrazloženju žiri je, pored ostalog, iznio i sljedeće: „Pisac je tematski vezan za zavičajno tlo, i kao jedan fini hroničar tranzicionog doba daje sliku onoga što nam se dešava, utiskuje pečat našeg vremena i prostora u svoju literaturu. Njegova sintagma 'tranzicioni Diznilend' postala je dio naše osviješćene svakodnevice i uvjerljivo demonstrira način na koji se književnost odužuje stvarnosti i kako sa njom komunicira. Njegova poetika odiše duhom vremena - od svih postmodernističkih narativnih strategema najčešće koristi istoriografsku metafikcionalnost,

uz sklonost kombinovanju različitih žanrova.“

Uglednu „Trinaestojuslku nagradu“ za 2008. godinu dobio je književnik **Mirko Kovač** za roman *Grad u zrcalu*. Vrijeme od dvanaest godina nakon romana *Kristalne rešetke* nije bilo vrijeme stvaralačke šutnje. Mirko Kovač je pisao dramske tekstove, eseje, učestvovao u pripremanju i objavljivanju svojih sabranih djela u Hrvatskoj, objavio jednu divnu knjigu prepiske sa Filipom Davidom, čime je obnovio žanr epistolarne proze, odavno zaboravljen u književnostima bivše Jugoslavije... Međutim, kako je svoje čitaoce navikao na romane, upravo je ta književna forma ono što se očekivalo od njega. Dobronamjerni su pažljivo oslušivali neće li čuti u njegovim intervjuima najavu novoga djela, a oni zburadi unaprijed su likovali nad uništenom spisateljskom sudbinom „prebega iz srpske književnosti“ čija je imaginacija navodno usahla i koji u Hrvatskoj ne može napisati niti retka ozbiljne umjetničke proze. Roman *Grad u zrcalu* je jedini pravi odgovor dostojan majstora, ne samo što svjedoči o jasnoći misli i čistoti stvaralačke imaginacije, nego što je i hrvatski jezik na kome je roman napisan, u tolikoj mjeri dinamičan i lijep, bez ičega artificijelnog u sebi, da predstavlja neoborivi dokaz kako je riječ o piscu koji suvereno vlada razuđenim varijantama štokavskog narječja, i čiji prelazak sa srpskog na hrvatski jezik nije audio njegovoj prozi. *Grad u zrcalu* nosi podnaslov „obiteljski noćurno“ i njime autor dovršava niz opsesivnih tema koje su na različite načine bile obrađivane u njegovim ranijim djelima. Ali sasvim izvjesno, nikada i nigdje tako potpuno i majstorski dovršeno kao u ovom romanu. Noćurno je termin iz muzičke umjetnosti i označava „noćnu muziku“. Nekada je bio sličan serenadi, ali nakon Šopena poprima obrise lirske refleksije u kojoj se na sanjalački i

eteričan način tematizuju „noćne misli“. Slijedimo li doslovce muzičku odrednicu navedenu u podnaslovu, i očekujemo li kao čitaoci potpunu dominaciju noćurnog u tekstu, bićemo prvo zatečeni, a potom i prijatno iznenađeni. Iako roman počiva na obiteljskoj povijesti, i u sebi sadrži niz turobnih scena iz oblasti porodične mitologije – inače, tako karakterističnih za razuđenu poetiku ovog autora – izvedba je istovremeno prožeta snažnim prisustvom serenade. Veoma diskretno, ali i nedvosmisleno, autor svoj tekst oslobađa „duha težine“, nije više u pređašnjoj mjeri gnjevni „oskrnavitelj mitova“, bolno nemilosrdan u rekonstrukciji vlastitog nasljeđa. Naprotiv, ovaj roman je ubjedljivo svjedočanstvo o pronalaženju odgovarajuće forme za konačno izmirenje sa vlastitom sjenom. U njemu se jasno demonstrira umijeće pripovijedanja o najintimnijim događajima iz prošlosti, dakako bez patetike, ali i bez one vještačke distance u tekstu za koju je očito da je postignuta uz ogroman napor pisca i koja na kraju uspijeva tek da uništi svaku osjećajnost i djelo liši života.

Njegoševa nagrada, najznačajnije crnogorsko književno priznanje, obnovljeno poslije dvanaestogodišnje pauze, dodeljena je za 2009. godinu književniku **Mirku Kovaču**, za knjigu pripovjedača *Ruže za Nives Koen*, u izdanju hrvatske izdavačke kuće „Fraktura“. Njegoševa nagrada obnovljena je kao međunarodna, i podrazumijeva novo poglavlje u visokom estetskom vrednovanju književnih djela iz svih ex-jugoslovenskih nacionalnih kultura.

Ako književnim nagradama jedna kultura govori ne samo ono što jeste, već i ono što bi htjela da bude, onda je ovogodišnji laureat Mirko Kovač van svake sumnje bio najbolji izbor. Riječ je o ostvarenom piscu značajnog književnog opusa, čiji je majstorski

rukopis odavno predmet ozbiljnog proučavanja, ne samo književnih teoretičara, već i generacija mladih pisaca koji su na primjeru njegovih djela izučavali onaj suptilni, i često neuhvatljivi „misterij dobre proze“. Iako s pravom slovi za jednog od najboljih romansijera u književnostima bivše Jugoslavije, možda Kovačev dar i zanatsko umijeće na sveobuhvatan način bivaju sublimirani u formi pripovjetke, koja je za svakog pisca posebni izazov. U zbirci autopoeitičkih eseja *Evropska trulež*, u tekstu naslovljenom „Andrić i kratka pripovjetka“, Kovač na jednom mjestu piše o osobenoj, skoro monaškoj *strogosti* koju zahtijeva ta književna forma: „Andrić je znao da jedna suvišna ili netačno upotrebljena riječ može sve da pokvari. On je riječi slagao s takvim oprezom da se ponekad učini kako nedostaju, a u stvari je sve rečeno i dovršeno. Često su njegove riječi samo eho, jer se prostiru izvan *tekstualnih granica*. (...) Andrić u romanu kreće poizdalje, umije i da oklijeva i zalazi u potankosti, dok je u pripovjeci hitar i u svega nekoliko britkih poteza izvodi svoju čudesnu pripovjednu građevinu koja nema šta da podliježe provjeri vremena, jer je majstor bio siguran u svoju ruku i sve postavio tako precizno da se više ne domeće i ne dograđuje i da joj se i najlaviji čovjek ne može narugati.“ Razmišljajući o Andrićevom umijeću pisanja kratke pripovjetke, Kovač je nedvosmisleno otkrio i ponešto od zanatskih ciljeva iz vlastite poetske radionice. Njegove se najbolje pripovjetke, poput onih Andrićevih, ostvaruju u tekstu lako i nenametljivo, bez ikakvog spoljašnjeg sjaja i bespotrebnih ukrašavanja, a opet, barokno su bremenite značenjima i na pravi način počinju da djeluju u svijesti čitaoca tek nakon izvjesnog vremena. Kovačeve pripovjetke su literarne forme sa odgođenim dejstvom, i uvijek čitalac ima

osjećaj da im je nešto u tumačenju ostao dužan. Nije slučajno žiri u obrazloženju istakao Kovačevu knjigu *Ruže za Nives Koen*, jer su u njoj sabrana njegova najbolja ostvarenja u pomenutoj formi. Knjiga sadrži šesnaest pripovjedaka, od kojih se neke prvi put pojavljuju pred čitaoce. Bez obzira da li je u njima riječ o ljudima iz velegrada ili o stanovnicima kakve hercegovačke zabiti, uvijek su u žiži autorovog interesovanja čovjek i njegova nastojanja da se u sukobu sa sudbinom potvrdi kao biće autentične egzistencije. Čitaoci istančanog ukusa uživaju u Kovačevim pripovjerkama, jer sve ih odlikuje onaj prepoznatljivi nemir i metafizička zebnja autorove poetske kosmologije. Za čitaoca koji se prvi put srijeće sa Kovačevom prozom, njegove su pripovjetke možda i najbolji ključ za dekodiranje i ulazak u raskoš cijelog djela.

U besjedi koju je izgovorio na Cetinju prilikom dodjele Njegoševe nagrade – u kojoj nije propustio da „pogradi dračom“ naše najmilije predrasude – Mirko Kovač je nastojao da pruži odgovor na pitanje koje svakog ozbiljnog pisca neprestano muči i podstiče na razmišljanje: šta književnost može, čemu uopšte služi taj ljudski poduhvat? A odgovor koji je ponudio, u svojoj jednostavnosti je fascinant: čitajući dobre knjige njegujemo vlastitu dušu, i pripremamo se da jednoga dana, kad „skole noćne tmuše“, kako bi kazao Zogović – a takvi su dani u životu svakog čovjeka neizbježni! – naša ljudska samoća ne bude baš apsolutna. To nije malo. Zapravo, kad čovjek bolje razmisli – to je sve.

Prve knjige mladih stvaralaca

Među mnoštvom objavljenih knjiga u zadnje dvije godine, dva naslova su posebno privukla pažnju čitalaca i kritike: roman **Vojislava Pejovića**

Život i smrt Milana Junaka koji je 2008. objavila izdavačka kuća „Daily press“ iz Podgorice, odnosno dnevni list *Vijesti*, i zbirka poezije **Dušana Đurovića** *Bukovski čujem da si prebio Hemingveja*, koju je pjesnik objavio 2009. godine kao samizdat. Pejovićev roman tematizuje raspad bivše Jugoslavije i ratni vrtlog devedesetih godina u kojemu niko nije ostao neoštećen, i sve to kroz prizmu života glavnog lika, čije prezime – Junak, u kontekstu djela zadobija ironične dimenzije. Jedan od mlađih kritičara iz Beograda, Vladimir Arsenić, o romanu je zapisao: „Upravo u tome leži snaga ovog romana: on gotovo dokumentaristički precizno oslikava mentalno stanje u kome su se našli pripadnici i pripadnice generacije rođenih između 1964. i 1974. godine, dakle oni koji su u najvećoj meri predstavljali testo od kojeg se mesila balkanska pogača devedesetih. Hronološki prateći vreme konačnog raspada SFRJ (novembar 1990. – oktobar 1991.) i poimenično nabrajajući sve važnije događaje iz tog vremena, Pejović na vrlo sugestivan i uverljiv način uspeva da vrati svoje čitaocima u to doba i da vas natera da se zapitate gde ste bili i šta ste tada radili.“

Zbirka poezije Dušana Đurovića je tragalačka i provokativna, autor se otvoreno, i bez kalkulacija, upustio u pjesničku avanturu, vješto izbjegavši mnoge od zamki koje prva knjiga postavlja. Ono što posebno raduje čitatelje poezije jeste činjenica da se mladi pjesnik nije površno povodio za uzorima iz prošlosti, već je uspio autentičnim glasom da saopšti temeljne postulate vlastite poetike.

ARS posvećen Danilu Kišu

U februaru 2005. godine, za Kišov 70. rođendan, crnogorski književni časopis ARS objavio je dvobroj posvećen ovom piscu. Taj svezak je imao veoma dobar prijem kod čitatelja i poznavalaca Kišovog djela i bio je tražen u svim kulturama ex-Jugoslavije. Kako se ove jeseni (15. oktobar) 2009. godine navršilo dvadeset godina od smrti Danila Kiša, redakcija je odlučila da objavi drugo, nešto izmijenjeno i dopunjeno izdanje ovog dvobroja. Pored Kišovih pjesama, i prepjeva mađarskih, ruskih i francuskih pjesnika, u časopisu se nalaze i pjesme koje su njemu posvećene, a čiji su autori Aleksandar Ristović, Tonko Maroević, Milan Đorđević i Aleš Debeljak. Tu su i pisma upućena Kišu, od Miroslava Krležu, Oto Bihalji Merina, Oskara Daviča, Milovana Đilasa, Ljubiše Jocića, Zuka Džumhura i Marijana Matkovića. Uz već poznate eseje koji su objavljeni u ranijem zborniku, novi su tekstovi Miljenka Jergovića, Olje Ivančević-Savičević, Mladena Lompara, Stevana Tontića, Vladimira Arsenijevića, Muharema Bazdulja, Faruka Šehića, Marka Čudića, Pavla Goranovića, Saše Ilića, Vladimira Vojinovića i Srđana V. Tešina. Kao i prethodni, i ovaj broj časopisa priredio je **Božo Koprivica**.

Poezija i proza crnogorskih autora

Pavle Goranović, iz zbirke *Cinober*

NEDOVRŠENI EPITAFI NIKŠIČKIM
PJESNICIMA

*Kakav dobro obavljen posao, Smrti,
kakav uspeh,
srušiti takvu tvrđavu!
Požderati toliko mesa,
skrckati toliko kostiju
za tako kratko vreme.
Potrošiti toliku energiju,
brzo, kao kad se ispuši cigareta.
Kakav je to bio posao, Smrti,
kakva demonstracija sile.
(Kao da ti ne bismo
verovali na reč.)*

**Danilo Kiš: "Na vest o smrti gospode M.T."
* *Posljednja Kišova pjesma***

I
Kako su samo te uklete godine
gotovo u pravilnim razmacima
i sa predvidljivom surovošću
odnijele one
koji su tako smjelo
i tako različitim načinima
ismijavali život.

U ovom trajno pijanom gradu
rastuženom i veselom naizmjenično
bilo je življenja čudnih, najranjivijih.

Šta je iza njih ostalo
do rijetkih i nekad razornih

anagastumskih legendi
kojima njihovi duhovi odnekud i dalje,
vjeruj mi, udijele poneki podsmijeh.

Ova sjećanja
onda neka ostanu,
sjećanja iskrena i nepouzdana...
Sjećanja koja ćeš dopisati možda.

II
Moj prijatelj,
klinički psiholog, vizuelni umjetnik i nadasve
pjesnik...
O, kako je taj sve umjetnosti u jednu rijeku
okretao.
Sa leđima širokim poput Platona,
poput skakača s mosta.
A sa duhom tananim
i poezijom u svakom pokretu.

Toliko je,
toliko je riječi bilo u njegovom prostoru.
Uvijek bi ubrzano disao kad bi govorio,
riječi je sustizao, u govoru bio brži od njih.

Dok bi crne noći zaposijedale grad
jedini bi on vidio mjesta gdje rađa kukuruz,
vidio bi vesele životinje, smijeh, sjenke i Nikšić.
Sa jednim ekserom u glavi.
Knjige i molitve - a to za njega bijaše isto -
posvećivao je prijateljima.
Na putu ka visokim bistrim jezerima,
u danu naoko čednom, zaustavio je život.
I ostavio nam da tumačimo
da li je takva smrt pitanje koncepta.

Njegove metafore još zbuduju građane.
Njegov pogled otkrivao je ono

što drugima nije dato da primijete.

Pjesme su njegove u kvadratima na zidu
u kojima se smještaju noći Velikog Medvjeda.

Govorio je iz srži zemlje,
iz ironije, iz velikog srca.
Riječi su sustizale one koji slušaju,
a svaki bi njegov redak
bio predgrađe druge pjesme.

Iza njega, eh,
ostade izmaštani klavir,
molitve, tako neobične molitve,
potomci razbarušeni i pametni.
I Jedan sanduk za harfu.
Mnogo pjesama, mnogo neobičnih pjesama,
pisanih na izvještajima
ljekara specijaliste,
pjesama koje je samo on umio da pročitati,
ushićeno.

Ostadoše, odista, i mjesta koja je uveo u pjesmu,
prepun magacin mnogolikih bića umjetnosti,
trajna postavka kakve nema u gradovima koje si
vidio.

Sjećanje na ovog postmodernog rapsoda dječaćkog
glasa,
koji je kao niko prije njega vjerovao
u bratstvo umjetnika svih doba,
neka bude, čitaoče,
bar nekad dio i tvog sjećanja.

III
Drugi moj otišli prijatelj
često je sanjao Kozake.
Njegovi koraci bjehu laki i hrabri,

uvijek takvi i nekako nehajni, slobodni.
O, slobodni.

Znao je on sve o biciklima
sve o gradu, humoru i nepravdi.
Sve stihove ruskih romansi znao je,
njima je podario posebne tonove.

Ostavio ga je život u trenu kraćem
od uvježbanog obrtaja pedala -
kako grubo i cinično je to bilo.
Bijaše to dok su štamparske radnice povezivale
njegovu drugu knjigu.
A on, samo se skrajnuo s magistrale.
I nestao, razmišljajući možda o tome
kakva će se sve smiješna blaga
naći u budućem muzeju bicikla.

Samo smo nas dvojica znali da se kozačko ime
prvi put spominje iste one godine
kada je u prijestonicu došla prva štamparija
iz Venecije, gdje se za bicikla, pod vodom izložena,
skupljaju pogubljeni slova i mekane alge.

Jakim baritonom znao je dozivati slobodu,
sa francuskom kapom na glavi u sred zime,
u sred pakla, sad gotovo zaboravljenog.
Ispred grafika Teodora Valerija,
među bilijarskim stolovima s čojom izlizanom,
kao istorija (hm, kao stara Barumova guma)
tumačio je muke svog naroda, u prošlosti
ostavljenog.
A uz gitaru i lelujujući dim cigareta
bio je odvažan
kao pred radijskim mikrofonom
kao pred tobom, čitaoče,
dok ti se njegovo pripovijedanje nezaustavljivo bliži.
S gospodstvenom je rezignacijom gledao na svijet,

ostavivši ga da se dobro udubi
u tajne tog pustolovnog i ludog naroda,
čije pjesme nekad zvuče kao juriši.
A njegove riječi i danas na raznim scenama,
kao voda tihoga Dona
nadilaze ljudske površine i odjelite svjetove.

Iza njega ostadoše
zapaljeni dom i rasuti rukopisi.
Ni sam ne bi bio toliko okrutan prema takvom
epilogu.

I zapamti još i ovo:
često ćeš, čitaoče,
ako prolaziš ovim gradom -
čiji će ti korzo ličiti na ogromno prenapregnuto platno-
posebno za onog gluvog ljetnjeg doba
kada se za prste lijepi zova i pjena od piva
čuti snažan glas sličan hrabrom atamanskom pokliču.
Onda neka znaš da ne dolazi niotkuda,
da to nam prijatelj moj iz neke dubine
uvjerljivo i glasno čita
podrugljiva pisma Zaporožaca.

IV
Treći je moj prijatelj dobri,
bio dragocjeni cinik u knjigama nedovoljno pročitanim.
Za kratkog i bezinteresnog bitisanja
gradio je rečenice strpljivo, obilazio svjetove.
Svakoga jutra, redovno, posvećenički,
kao da je to predsmrtno doba, a jeste.
Iznalazio je on čak i mora, ledena mora,
i nepogrješivo sjenčio ljude.
Jer, znao je taj meštar da
*Postoje prijateljstva koja su kao
cirkusi, vodopadi, biblioteke;
a postoje i neka kao stara kućna haljina.**

*Vladimir Nabokov

Otišao je sprat više, gotovo kriomice.
Za taj poduhvat morao je posuditi
mnoštvo riječi od boga Pana,
riječi, kadikad grubih ali istinitih.
Bio mu je potreban mir
i u mudrosti skovan sporazum sa učiteljima.
Zato je prijatelj moj dragi odlučio naglo
da vrati tišinu književnosti.

Ledena kiša dotakla ga je iznenada,
kao snažan obrt u tekstu,
kao jaka, jedva uhvatljiva poenta,
kojoj je bio najskloniji od nas.

On nije pisao stihove
a ostavio nam je veliku, veliku poeziju.
I srce posred nje.
Jer pjesnici, to grad ovaj zna,
mogu biti i oni koji ne žele
da njihovom kraju svjedoči poezija,
tek da bi se izigrao život.

Jedne je noći *pauk s jednim plavim okom*
povrijedio njegovu dušu,
A on,
vitez koji nije htio da vida ranu
- nikad ni riječi o tome! Riječi nikad ni ja.
Sad se, tako mi Boga, obojica uzalud kajemo.

Majstor riječi požurio je da objavi
i za svoje ime veže tu kratku i zlokobnu riječ
bez ijednog samoglasnika.

Vjerujem da se i u posljednjem času
podsmjehivao suvišnim pridjevima
i običajima našega kraja.
U Nikšiću nije pokopan:

ostao je njegov prah u gradu jednom na Dunavu.
A nama, nama samo ogromna *razjedena suza*.

I svakog se dana, o baš svakog dana sjetim,
kako je taj umio, kako je taj samo znao
igru sa riječima mijenjati, riječi sa igrom...

Njegov se iskreni grohot još prostire poljem nikšićkim,
kada je bistar dan i kada nestaje nagon za snom,
ponekad i u zvjezdanoj noći.

Ako ga nekad, čitaoče,
u rano ljeto, recimo, čuješ,
kada je volio doći ovdje gdje živiš i sam,
ne zaboravi još i ovo:
to se, uz glasnu muziku Toma Waitsa
prijatelj moj javlja odnekud...
Otpozdravi trenom, čuti ćeš sabrata svog.

V
Bilo je drugih osveta
možda i težih
prema ranjivim junacima moga grada
koji su jedan po jedan nestajali
ostavljajući vrtoglava sjećanja
i živote kao žrtve u mjestu.

Sličnih bi epitafa bilo još mnogo,
možda najviše -
o, čuda!
posvećenih živima.

Jedan po jedan nestajali su i gradski čudaci
i naše vrijeme sa njima:
tako smo postali ista generacija.

Još si u mom dahu, Grade - više nego ikad,
tvoje ulice otvaraju ožiljke i nekadašnje nade.
Istim ulicama idem

i ova sjećanja koja tebi predajem
pokušavam učiniti zajedničkim, našim.

Nikšić je i u njima, pjesnicima tvojim
na smrt povrijeđenim,
u prahu njihovom, koji nam je u srcu,
kao što nam je duh tvoj u srcu i u nozdrvama,
duh koji ne odmiče od mjesta ovog
što podstiče na uzaludnost i patnju.

Sjeti ih se, Grade,
bar kada svečano ruho obučeš
i uzorne građane počneš prozivati.

Ispiši cinoberom imena njihova,
bojom tvojih starih, otmjeno urušenih, krovova.
Otkrij iz tog istog cinobera
djela njihova nevina i trajna.
Pokloni se tim razasutim i vrijednim riječima.

Kao da sebe i svoje znamenitosti gledaš,
Grade,
kad u magnovenju ti se jave
oni koji su u nekom mraku daleki i slobodni
i koji tvoja svjetla nikada više neće vidjeti.

Zapitaj se tada makar,
imaš li prava na zaborav.

Pa sinovi tvoji su to.

Dušan Đurović,
iz zbirke *Bukovski čujem da si prebio*
Hemingveja

Moja baba
Danas je napunila 70.
Izgleda mlađe nego što broj govori.
Broj.
Kad pomislim na to tako se gadno osjećam.
Jednom će je neko naći kako spava
i dopisaće broj na odvratnoj ploči.
Na sekund se postidim svojih depresija
i govana u koja upadam.
Stalno govori o svom partneru
kog su spustili u zemlju prije deset godina.
Jednom prilikom je rekla kako se nada
da *on gore nije našao neku drugu*.
Kunem se da je tako rekla.
Svakog dana ga pominje, kao da je živ,
gotovo uvijek kroz osmjeh.

Jednom će je neko naći kako spava
i samo će urezati broj.
Čitav život uobličen u odvratnu ploču.

Moja baba je danas napunila 70.
Ponekad mi se čini
da se ja više plašim njene smrti nego ona.

Ona je *faca*.
Ona je jedan od najvećih kraljeva
koje sam ikad upoznao.

Znaš...
...da me ćutanje u liftu čini dodatno nesigurnim.
Znojim se od toga.
Znaš da me dosada grize do kosti.

I da sam u takvim situacijama medicinski fenomen.
Čovjek u komi koji hoda.
Znaš da mi ponekad toliko nije dobro da poželim
da umrem.

Znaš da s vremena na vrijeme
skupljam polomljene parčiće svog samopouzdanja.
I da mi se uvijek čini da nedostaje nekoliko
ključnih djelova.
Znaš da nekad toliko izgubim povjerenje u ljude
da počinjem da mrzim sebe.
I siguran sam da znaš da sam tada ciničan.

Znaš da se plašim zaposlenja jer se bojim da će
od mene napraviti idiota.
I ubijeden sam da znaš koliko mi prija tvoja
konstatacija:
"Ajde probaj nešto. A ja ću pažljivo pratiti tvoje
mijenjanje.
Ako ga uopšte bude."

Znaš da ponekad lupam gluposti
u društvu koje mi ne odgovara.
Da to radim jer mi se čini da ću im biti čudan
ako samo ćutim.

I opet tvoj zaštitnički glas:
"Stvarno si budala.
Opterećuješ se oko nebitnih stvari."

Znaš da te volim izvan granica normalnog.
I da to činim i kad vičemo jedno na drugo
kao ustajali bračni par.
Ubijeden sam da znaš da te volim.

I znaš da sve ovo ne bi izgledalo ovako,
da ti stvarno postojiš...

Onaj iz čije sam tečnosti

Kao i svakog dana u ovo doba,
dolazi s posla poguren.
Crvenog lica i čela vuče se kroz stan
pripremajući se za krevet.
Četrdeset i osam mu je godina,
i prilično je dobrog zdravlja.
Dozvolio je novom poslu da ga ljušti,
nagrizi, umrtvljuje.
Sklopčan ispod dekice izgleda žalosno.
Kao da će ga svakog časa
konzilijum ljekara skinuti sa aparata.

Nakon nekoliko sati se budi,
puši pridignut u krevetu, i opet pod dekicu.
Ovog mjeseca je bilo godinu ipo
od kad je počeo da radi.
U početku sam mislio da će početi da se opija,
da će izvršiti samoubistvo.
I onda sam shvatio. Nema šta da ubije.

Na momente nastupe i trenuci radosti.
Ali više kao bljesak koji najavljuje oluju.

I tako svakog dana.
Poguren, crvenog lica i čela, vuče se kroz tamu.
Oblači pidžamu i ulazi u krevet.
Pod dekicu. Pod zemlju.

Rent a recenzent

Mrzim *pesničke* večeri.
Promocije knjiga.
Otvaranje izložbi.

Na takvim mjestima se okupe
kolege umetnici i na sve strane
seru jedni o drugima.

Za dvjesta eura iznajmiš recenzenta
i on govori o tvom senzibilitetu,
o tome kako umjetnost oplemenjuje čovjeka.
Sve je to naravno napušeno visokointelektualnim
izrazima.
Intelektualnim svršotinama koje smrde na buđ.

To zna da traje satima.
Otvore ti glavu i trpaju u nju tone govana.
Obično se okupi njih nekoliko za stolom.
Ako nije sveprisutan rent a recenzent,
mijenjaju ga *prijatelji, braća, kumovi*.

I počinje. Bla bla bla.
Kiša govana.

Dok govore, uz teatralnu gestikulaciju,
face su im upitno blažene.
Kao da ga drkaju jedni drugima ispod stola.
Posle toga možeš samo da odeš u kupatilo,
nabiješ glavu u klozetsku šolju i povraćaš.
Možeš i da se kupaš satima.
Džaba.
Danima je nemoguće sprati svrab.
Vašljive riječi kojima si zaprašen
predstavljaju jednu od najgorih vrsta parazita.

Toliko o *pesničkim večerima* i sličnim sranjima.
Pišam se na sve uz jednu malu napomenu.

Više cijenim kurve od vas,
braćo umetnici.

Penelope

Ponekad zamišljam
da sam zaljubljen u Penelopu Kruz.
Da šetamo Kotorom i Perastom;
pijemo kafu u *Kasper*.

Juče smo se malo posvađali.
Nije pričala sa mnom sat vremena.
Poslije toga smo vodili ljubav.
Za večeru sam spremio škampe,
i toliko je bila oduševljena jelom
da mi je rekla na španskom *volim te*.
Sad spava, ušuškana plavim čaršavima.
Spuštam usne na njeno rame.
Sijedam u auto i odlazim.

U sobi je ostala lijepa Penelope,
čije srce više niko nije uspio da osvoji,
i priča o velikoj ljubavi između španske glumice
i crnogorskog pjesnika.

Balša Brković,
pjesme iz rukopisa za sljedeću zbirku

KAKO JEDU PJESNICI

Na plemenitim susretima
i svetkovinama poezije
ne mogu da podnesem jedan, dovraga, uvijek isti
prizor
- to kako jedu pjesnici.

Čak i dobri pjesnici
jedu kao seljački lovci,
hajkači iz neke stvarnosne proze.

Kao gladno stoljeće
bratija pjesnika-skakavaca
pustoši sve pred sobom.

Preko zalogaja
ogovaraju mlađe kolege.
To pomaže varenju,
objašnjava klasik odan
medicini više nego poeziji.

Na Goranovom proljeću
sjećam se, prošle
ili one tamo godine, prizori
bijahu antologijski:

Poznati hrvatski minimalist jede barokne porcije,
bosanski majstor sažimanja
širi svoj želudac na način koji bi upropastio bilo
koju pjesmu,
srpski nadrealist, treća generacija
svoj obrok doživljava sramno realistički,
postmodernist za stolom govori
samo o jelima koja su odsutna...

Kako jedu pjesnici.
Kao gojni industrijalci
na boljševičkim karikaturama,
kao etiopski dječaci u
anoreksičnim snovima...

Pjesnici koje ljudi sve manje čitaju
preziru glad.

Možda svoj obrok doživljavaju
Kao posljednji dokaz
Da su uspjeli.

Samo ne znam u čemu.

Srećom, sa mnom je
pjesnik i kalvinista iz Bara.
On uopšte ne jede. Nikada.
Ignoriše prirodu i dobre običaje.
Na svu sreću.

Jer, dok gledamo kako jedu pjesnici
Odabiramo da gladujemo.
Glad je, uostalom, uvijek časnija.
Priziva uzbudljive
I krajnje sumnjive ideje.

A to se ne može završiti loše.
(2006)

CRKVA U ERUVALU

Dado Đurić

Sam sa zidovima
kreira svijet.

Iz dana u dan nastanjuje ga nakazama

veličanstvenim bićima
mutantima koji su se mogli dogoditi
a vjerovatno nisu.
Što ne umanjuje njihovu istinitost.

Sam sa zidovima.
Svaki dan počinje novom prazninom.
Pogled na prostor
koji valja nastaniti.
Tako se osjećao Bog
drugog, trećeg, petog dana.

Sam sa zidovima
mora uvijek iznova zamisliti
kuda kreće linije
razgraničenja između svoda
i vode pod svodom,
a onda krenuti u
sijanje života. Čudovišta,
draga čudovišta nadiru iz
pukotina, iz bjeline,
iz srca...

Sam sa zidovima.
Robijaš i živopisac.
Iz dana u dan
Stvara i
Sahranjuje svijet.
(11. mart 2008)

THOMAS STEARNS RONALDINHO

Poeziju pišem
uvijek nakon
višegodišnjih pauza.

Tako je jedino normalno, mislim.

(Uostalom, bolje je pisati
izabrana, nego sabrana djela.)

Ako se zna ono što valja znati,
poezija ne traži trening.
Kao što traži fudbal.
Brza misao i elegantan stih
nikada ne mogu zarđati.

Fudbaler sa godinama postaje sporiji.
Pjesnik vremenom postaje sve brži.
A to je važna razlika:
stari fudbaler i mladi pjesnik
ponekad nalikuju karikaturama.

I obrnuto:
obojica
ako su željni igre
(a imaju sva neophodna
javna i tajna znanja)
djeluju zamamno.
Neodoljivo.

Samo još poezija, kao i fudbal,
ispisuje to čudo
nevjerovatnih putanja,
linija u kojima se stani smisao.

I možda astronomija, ali to je to...
(april 2005)

IZMEĐU ALEKSANDRA I FILIPA (fragmenti)

I
Pogledao sam sina,
i rekao – Aleksandre moj.

(Dug ranoj lektiri,
Priče bližnjih i
Roman o jednom bogu, M.D.)

I, nije bilo spasa,
Krenula je zmijska igra misli.

Ovako: sine, ako tebi kažem
Aleksandre
Nisam li ja – Filip.

A do juče, ja bijah Aleksandar,
Večeras, o Aleksandre moj,
Postadoh Filip.
Stara svinja, razbludnik i
Tvorac tvoje vojske...

Sa licem djetinjeg boga Sunca
Otkrivamo se sebi.
Još osnaženi tom neponovljivom
intimnošću sa beskonačnim.

Dijete ne poznaje granice.
I sve stvari zamiru
Tamo u nekoj izmaglici dalekoj.

A nema ljepših krila
Od nepoznavanja granica.

Dok rastemo
Kosmos je okućnica.
Kad starimo,
Okućnica je kosmos.

Ne postoji jasnije
ogledalo od sina.
Pomisliš da si ti, al nisi,
daleko od toga.

Potpuno kriv odraz,
Nagazna mina?
Starimo kao svoji tvorci
Odrasli kao djeca boga...

II
Mladi Aleksandri i razbludni Filipi...
I sve što postoji
Na tom je putu
Između Aleksandra i Filipa.

Onaj što svaki dah mu
Bio je – blud.
I drugi onaj, bludnik i zao,
Ko vepar snažan
I svjestan toga.
Stalno u odmjeravanju sa svijetom.

Sin nije mjerio svoju snagu i moć.
Bio je snaga.

I zar je to neki put bio?
Do ove bučne tjelesine
što čeka nekog Darijevog plaćenika
Da stavi tačku,
Da označi noć...

Sjećam se dobro Filipa
(dok ja bijah Aleksandar)
On, raspamećeni vladar
što savjete sipa,
Pun želje, nepouzdan, a hrabar zbilja,
Varvarski odan samoljublju i vinu
On nikada nije vjerovao sinu
Za sve slijep, osim svog cilja...

III
Takvi smo dok gledamo u svoje Aleksandre

Bogolike sinove, što će
jednom iste mučiti muke:
Rasli kao Aleksandri,
a onda se u Filipovoj koži našli.

Zar smo tako daleko
Ja onaj i ja ovaj, sad
Kiša što više ne pljušti
Najednom ušljivo sipi
Vatra u tvojim mislima
Letiš, iako je pad.
U djetinjstvu – sve Aleksandri
A onda, najednom, samo Filipi...

IV
Priča o tome kako vidiš ogledalo
Je život.

Nije važno kako
ogledalo vidi tebe.
To su trivije, to ne postoji,
To se tvoje lično Ništa
Igra sa tobom...

Jahači na snovima, na
prostranim vizijama
Svakim danom mudriji
(od toga se i kvarimo)
Brži od misli u planinama
i spori u nizijama
Rastemo kao Aleksandri
kao Filipi starimo...

Andrej Nikolaidis,
odlomak iz romana *Dolazak*

MESAR

Kada je stigao pred tržni centar, bilo je šest sati. Parking je bio pust. Već godinama on, iako mora voziti do Bara, na posao stiže prvi. Nasloni se na automobil, zapali cigaretu i posmatra plavičaste obronke Rumije. Nakon godina posmatranja, jedan pogled na planinu dovoljan mu je da tačno odredi doba godine.

Voli da gleda kako padine gore u ljetnoj svjetlosti. Ljeti je svjetlost nemilosrdna. Drugačije je u septembru, kada je dan kraći i jutro kasnije dolazi. Svjetlost je tada nježna. Svijet kao da je obavijen izmaglicom. Dok protiče septembar, svijet izgleda kao stare slike o kojima s vremena na vrijeme pišu novine. Na tim slikama ljudi su obično goli i imaju sneni pogled. Takav pogled imam i ja, pomislio je kada je osmotrio svoje lice u retrovizoru crvene zastave, rekao mi je.

Oči su mu bile krvave i mutne. Do kasno u noć gledao je filmove. Popio je, istakao je, tek malo više nego što je pristojno. Čovjek ponekad sebi mora dati oduška. Žena i djeca su spavali kada se vratio sa posla. Nikome nije smetao. On nije od ljudi koji se opiju pa zlostavljaju porodicu, rekao je. Sjedi pred televizorom i misli o stvarima. Raznim stvarima. Popije poneko pivo. Tako je svih petnaest godina, koliko radi u tržnom centru. U početku je radio samo jednu smjenu. Ali onda je došao drugi dječak. Stariji je morao u školu. Život je bio sve skuplji. Počeo je raditi vikendom, ali to mu nije donosilo dovoljno novca. Onda je sa gazdom dogovorio da radi obje smjene. Od sedam ujutro, do deset uveče, sedam dana u nedjelji. Moja djeca žive kao sva druga, kaže. Žive skromno, ali

imaju sve. On ne živi kao drugi ljudi, to zna. Ali to je cijena koju je morao platiti da bi njegova djeca imala normalan život. To je tako. I njegov otac je po čitavi dan nadničio da bi podigao njega. Čovjek se muči. Onda umre. To je tako, kaže.

Kada dođe kući, nikada ne zvoni. Vodi računa o tome da vrata i brava budu podmazani, tako da ne škripe kada ih otvori, ušunja se u hodnik i zaključa. Televizor podesi tako da ga čuje samo on. Kada odlazi do frižidera ili u kupatilo, pazi da ne probudi svoje. Kroz godine, naučio je da bude nečujan. Uspijeva, čak, da legne u krevet a da ne probudi ženu. Kada kreće na posao, oni još spavaju. Otkrine vrata dječije sobe i posmatra sinove. Draganu je već trinaest godina. Liči na njega. Mirko je još uvijek mali. Djeca u toj dobi liče na majku.

Dok vozim ka Baru, zamišljam njihove budilnike kako zvone, rekao je. Zamišlja Dragana kako, još uvijek bunovan, baulja ka kupatilu. Za njim trči Mirko, koji se buni, jer *njemu je hitno*. Mirna je već u kuhinji, prži jaja. Svaki njen pokret je bolan, još kao djevojka oboljela je od artritisa. Pa ipak, imala je normalan život. I muža i djecu. Kao svaka druga žena. Kada smo se vjenčali, rekao sam joj: omogućiću ti normalan život, dok sam ja živ, živjećeš kao sve druge žene, rekao je. Zamišlja ih kako jedu, kako iz frižidera uzimaju džem i mlijeko koje je donio sinoć, kada se vratio sa posla. Doručak je gotov, već su obučeni i kreću u školu. Prije nego napuste kuću, Mirna i jednom i drugom pruža po euro. Ovo vam je ostavio tata, kaže im. Oni radosni trče niz ulicu. Dok vozim, sve to vidim, kaže.

Popušio je i drugu cigaretu. U daljini je čuo ladu kojom muž dovozi njihovu čistačicu. Kao i svaku jutro, reći će jedno drugom dobro jutro, ona će otključati ulazna vrata, on će otići u hladnjaču,

ona u ostavu za sredstva za higijenu, i ponovo će se sresti tek narednog jutra.

Dok priprema meso za taj dan, kroz vrata hladnjače čuje kako u tržni centar stižu ostali radnici. Mirjana, sa odjela sa voćem i povrćem, koja je vjerena i sada dane provodi praveći planove za svadbu. Zoran, iz nabavke, čija je žena oboljela od raka, i koji se potuca od doktora do doktora, zadužujući se sve više za uzaludno liječenje. Branka, sa higijene, koja ima problema sa ocem alkoholičarem. Aida, iz pekare, koja ima nijemo dijete. Čuje i glasove stalnih mušterija. Gospođa Stela, na primjer, imasina koji živi u Kanadi. Oženio je crnkinju. Ona se protivila tome. Ali sin je nikada nije slušao. Još od djetinjstva bio je svojeglav. Ona ga je preklinjala da ne uzima tu djevojku. On je sada kažnjava zbog toga: godinama joj se nije javio. Gospođa Stela kupi svoje kroasane, svako jutro dva komada, i u najvećoj hitnji se vraća kući. Moram natrag, zamislite da on nazove a ja baš tada nisam doma, svako jutro kaže gospođa Stela, rekao je.

Iako veći dio dana provodi u hladnjači, zna sve o tim ljudima. Po cijeli dan kao da sluša radio prenos njihovih života. Oni govore, svađaju se, jadaju se jedni drugima, raduju se, on ih sluša. Kao da je tamo napolju, sa njima. Isprva je bilo teško navići se na hladnoću i samoću hladnjače, ali vremenom čovjek shvati da je svejedno. Kada čuje kako teško žive drugi ljudi, koliko se muče drugi ljudi, postidi se što se često žalio na svoj život.

Kao i svako jutro, najprije je naoštrio noževe. On to radi brižno i bez žurbe. U mojim noževima čovjek se može ogledati, kaže. Ne podnosi tupe noževe. Sječivo kroz meso mora prolaziti bez otpora. Rez mora biti pravilan i čist. Užasavaju ga ljudi koji meso gnječe, umjesto da ga režu. Neki

ljudi kao da mrze meso koje sijeku. Kao da sav bijes iskale na komadima teladi i svinja koje im padnu šaka. Samo jedan pogled na rezove koje je mesar načinio njemu je dovoljan da zna o kakvom se čovjeku radi. Bijesnog, ogorčenog čovjeka najlakše je prepoznati, kaže. Takav uvijek pravi više rezova nego što je potrebno. Reže, pa shvati da je pogriješio. Onda u ljutnji ponovo pogrešno reže. Na koncu kida, kao zvijer. Viđao sam takve ljude: uvrijedi ga žena, ili ga ne poštuju djeca, a on onda ubada i cijepa meso. Ima ljudi koji urlaju dok satarom udaraju po mesu. Neki ljudi naprave svinjac u mesnici. Komadi mesa vuku se po podu, oni gaze po njima, štiraju ih. On sve svoje probleme ostavi pred vratima hladnjače. Kada završi posao, sve za sobom ostavi čisto. Kod mene je kao u bolnici, kaže.

Do podneva, kada je imao prvu pauzu, napravio je kobasice, sa dosta bijelog luka. Pripremio je ćevape. I tri vrste pljeskavica. Zatim je marinirao meso. Ulje, so, biber i provansalski začini. On ne stavlja alevu papriku: ona preuzme ukus. Pripremio je krmenadle bez kosti. Spremio je meso za supu. Odvojio je bifteke i ramsteke. Ljeti je tako: koliko god ih spremiš, kafedžije sve kupe.

Iz frižidera je uzeo bocu nikšičkog piva i sjeo u hladovinu, na klupu iza mesnice. Popušio je dvije cigarete gledajući krave i ovce koje su se, omamljene vrućinom, gegale po livadi. Mirjana je sjela do njega. Kao i svakog dana, tražila mu je cigaretu. Šta to radiš, pitala ga je. Rekao joj je da gleda životinje. Satima bih mogao gledati životinje, sa životinjama sam odrastao, gore na selu imali smo i krave i ovce i koze, rekao joj je. Ona ne voli životinje, rekla mu je. Boji ih se. Kada ona i muž budu dobili djecu i kada djeca malo porastu, možda kupi psa. Čitala je da su psi dobri

za djecu, da djeca koja odrastu sa psima budu bolji ljudi, zato što pas ima osobine dobrog čovjeka i na neki način pas ispravno vaspita dijete. Pas je u redu. Ali mačku nikada ne bi pustila u kuću. Doći ćeš mi na svadbu, povešćeš i svoje, pitala ga je, bacila opušak i vratila se na posao ne sačekavši odgovor.

Pogledao je na sat: bilo je dvanaest i dvadeset. Imao je vremena za još jednu cigaretu. Zagledao se u krave koje su sada ležale na livadi. Nisu se pomijerale, nisu odavale znake života. Izgledale su kao stijenje, rekao je. Iz razmišljanja ga je prenuo glas koji ga je pozvao po imenu. Okrenuo se i kraj sebe vidio dva policajca. Pođite sa nama, rekli su mu.

Dok su ga vozili u policijskim kolima, pokušavao je saznati kamo ga i zašto vode. Ljudi u uniformama su ponavljali da imaju naređenje da mu ne saopštavaju detalje. Kola su se zaustavila pred mrtvačnicom. Čak ni tada nisam znao, čak ni tada nisam ni pomislio, rekao je. Tek kada je kročio u mrtvačnicu, primijetio je da nije skinuo pregaču. Čitavo jutro je radio i pregača je, prirodno, bila krvava, kao i kapa koju u hladnjači nikada nije skidao. Ljudi će pomisliti da sam neki manijak, prošlo mu je kroz glavu. Laknulo mu je kada je shvatio da je mrtvačnica prazna, da nema nikoga koga bi svojim izgledom mogao uplašiti. U dnu hodnika vidio je ženu. Potrčala je ka njemu, sva u suzama, i zagrlila ga. Dragan je mrtav, rekla je. Ubili su ga, jauknula je. Neko je iskasapio našeg Dragana, kriknula je i zarila nokte u lice. Suze su se na njenim obrazima miješale sa krvlju koju je rukama razmazivala po očima i kosi.

Onda se pojavio doktor. Imao je bijelu pregaču umrljanu krvlju i kapu, baš kao i on. Mogli bi nas razlikovati samo po rukavicama koje on nosi, pomislio je, rekao mi je. Doktor je dao instrukcije

policajcima. Jedan je Mirnu odveo u toalet, da se umije i smiri. Drugi je njega i doktora otpratio do sobe za autopsiju. Na metalnom stolu na sredini prostorije, osvijetljeno neonskom lampom, ležalo je tijelo njegovog sina.

Dvadesetdevet uboda oštrim predmetom, najvjerovatnije nožem. Tri reza: dva kratka, na prsima, i jedan dugački, koji mu je rasporio stomak, rekao je doktor. Ovo je učinjeno tupim sječivom, običnim kuhinjskim nožem koji se može kupiti na svakoj pijaci, rekao sam mu. Kako znate, pitao je doktor. Vidite: ja sam mesar, rekao sam mu, rekao mi je.

Zatražio je da napuste prostoriju, da ga ostave nasamo sa sinom.

Kroz zatvorena vrata sobe za autopsiju čuo je Mirnin plač. Čuo je policajca koji je tješi. Znam kako vam je, govorio joj je, i ja sam izgubio dijete. Morate se smiriti, govorio je doktor. Koliko razumijem, imate još jednog dječaka: zbog njega morate doći sebi i nastaviti dalje, rekao joj je. Glasovi su se potom udaljili, vjerovatno su izašli vani, na zrak.

Sjeo je na klupu u kutu i osmotrio prostoriju. Bila je čista, sve je bilo na svome mjestu. Sječiva su bila uredno složena na dugačkom stolu. Stakla na vratima bila su bez mrlja, bez otisaka prstiju koji uvijek odaju aljkavost. Podne pločice su bile uglačane. Jedina mrlja na njima bila je lokvica krvi koja se slijevala niz ruku njegovog sina, koja je visila sa stola za autopsiju.

Ustao je i podigao desnu sinovljevu ruku. Položio je paralelno sa lijevom, opruženom sa druge strane tijela. Tako Dragan spava: ispružen, na leđima, rekao je. Povukao je bijeli prekrivač i prekrpio tijelo svog sina. U stalaži je pronašao papirne ubruse. Pokupio je krv sa poda, potom vlažnim peškirom uglačao pločice. Ponovo je sjeo na klupu u kutu.

U prostoriji je bilo hladno. Kada je izdahnuo vazduh, pred licem mu se stvorila para. Na trenutak sam pomislio da sam u hladnjači, da je sve ponovo na svome mjestu, rekao je. Kao da je jutro, kao da sve tek treba da se desi, rekao je.

Vojislav Pejović,
odlomak iz romana
Život i smrt Milana Junaka

Početak

Već je godina dana otkako sam spašen, i na suvom. Sjećanja – moja, svačija - sad su utopljena duboko, u avetinjski svijet TV-arhiva. U njemu: smrdljiva bara koja pritiska grad i leševi, naduti pod južnjačkim suncem.

Međutim tada, sablasno lijepog dvadeset osmog avgusta dvije hiljade pete, nisam mislio o sjećanjima koja možda neću imati. Bio sam usredsređen na svoj posao. Uragan je bio blizu, a bolnica sve punija sirotinjom koja nije imala kud. Za nepuni dan, moj staž iz hirurgije postao je kontrolisani užas: neplanirani kurs iz nužne medicine, nejasnih granica ljudske samilosti, te puke izdržljivosti. Usredsređen na svoj posao, dakle, nisam odmah shvatio da pacijent na mom stolu – „muškarac, prostrijelne rane na trbuhu, polusvjestan“ – bunca na mom jeziku.

Ranjenik se zvao Milan Junak („mai-len džu-nek“), i okolnosti ukazuju da se u Charity Hospital obreo činom milosrđa: pred bolnički ulaz je izbačen iz skupog automobila, voženog, vjerujem, istim onim rukama koje su prethodno držale pištolj i potom mu, pokajnički, pritisnule peškir na stomak. Ni kao pacijent ni kao provalnik, nije imao šansi: bio je neuhranjen, pun narkotika i pozitivan na HIV.

Dvadeset devetog avgusta u zoru, uragan je već prometao priobalne kuće u gomile dasaka, u mjesta bivšeg života. U tu zoru, Milan je nekim čudom još uvijek bio živ. Svijest se vraćala u njegovo tijelo, na vrijeme da upije škripu zamandaljenih prozora pod opsadom oluje. New Orleans je uskoro počeo da se puni vodom, kao

pluća davljenika i bolesnih od srca.

Uspio sam da ga vidim još jedanput. Usred poplavljenog, na propast osuđenog svijeta, shvatili smo da smo iz istog grada, da smo išli u istu gimnaziju. Dan pošto će umrijeti, vojni helikopter nas je obojicu odnio u Houston: mene u okrvavljenoj bolničkoj uniformi, njega nagog, u plastičnoj vreći. Milanova imovina - ranac sa jednom sveskom dnevnika, pismima, isječcima iz novina – postala je nakratko moje vlasništvo. Ta „arhiva“ i ova knjiga, nastala od nje, sve su što je ostalo od njegovog života.

Napomena

Najveći dio ove knjige napisan je na osnovu Milanovih dnevnika i zapisa, na momentene čitkih do neupotrebljivosti. Srećom, pisanje je olakšala Milanova navika da svoje zabilješke dopunjava crtežima, citatima, bioskopskim repertoarom. Najteže je bilo dešifrovati rijetke primjerke njegove poezije: uspio sam u tome samo u dva slučaja. Svi tematski zaokruženi djelovi teksta koji su u cjelini ostali čitljivi, i koji su se sadržajem uklapali u moju rekonstrukciju (za čiju vjerodostojnost snosim svu odgovornost), prenešeni su bez ikakvih izmjena i naglašeni kurzivom; isto važi i za citate. Takođe, treba dodati kako je mali dio dopisan na osnovu sat i po našeg razgovora; dakle, na osnovu nepouzdanog ljudskog sjećanja.

Dan Republike

Sanjam: majka je danas umrla. Uskačem u voz iz sna i bivam odnešen, malen i tužan, na poslednji podoj. Ne uspijevam da raskopčam ukrućenu bluzu. Umoran, izranjavljenih prstiju, grlim monolit njenih leđa i tvrdo umotanu pletenicu kose. Hvatam se za pupčanu vrpču, koja mi, prekinuta, klizi iz dlanova. Čujem ciku hiljada pogrebnih zvona. Gubim vazduh. Odjednom,

vidim da nas oboje opasava debela zmijurina jedna, zvijer od mramora u čijoj spirali nestaju naša trošna tijela. Moj poslednji pogled pada na tu neman, na njenu glavu boje nezrelih šišarki i fosforescentne, koso usječene oči. Shvatam, shvatam: (1) zmija = simbol neumitnog protoka vremena, i (2) njen studeni stisak = posljedica kvara na toplovodu. Svijest se javlja, kuc-kuc, halo, podsjeća da grijanje ne radi već drugu nedjelju. Budim se i gledam arhetip zmijske glave u svojoj ruci, budilnika-zlotvora s kojim se rvem na život i smrt svakog bogovetnog jutra. Pipam svoje ledene uši i ustajem, jer telefon zvonu bez milosti: dvadeset jedan, dvadeset dva.

- Alo.

- Dobro ti jutro, sine, i neka ti je nazdravlje Dan republike!

- Majko... Deset do osam je...

- Ajde, diž' se! Imaš praznik plus vikend, taman da počneš da se spremaš za ispit!

- Majko!

- Evo ti ga otac! Miljane, reci mu...

Kažem da ću doći za Novu godinu. Otac se žali da ne može sam, da mu treba pomoć oko loza. (Uvijek mu treba pomoć oko loza.) Uključujem grijalicu, umivam se, oblačim. Dok mi glava navigira kroz nabore pamuka i vune, primjećujem da je procjep ispod ulaznih vrata ostao nezatvoren, i da kroz njega, upravo ovog trena, uviru sjenke i zvuci nečijih odlazećih koraka. Jasno, sinoć sam zaboravio da uguram čebe, i danas dobijam ono što sam zaslužio: hladnoću, bubašvabe, traku neonske svjetlosti.

Četvrtak je, dragi dnevniče: 29. novembar 1990. Osam i po ujutro. Imam dvadeset četiri godine, i pun sam loših predosjećaja.

Slijedećih nekoliko sati protiče u plutanju. Plutam između fasada škrto okićenih zastavama, između porodičnih domova u kojima ritualno nastaje i nestaje

pečena prasetina. Plutam ulicama, polupraznim jer je praznik, i jer svi imaju pametnija posla. Poštansko sanduče zjapi prazno, iako ga otvaram prvi put poslije nedjelju dana. Od Tanje i dalje ni traga ni glasa. Skupioši snagu, zvonim kod Jaukovića i slušam njenog oca kako ispreda nevjerojatnu priču (očiglednu laž) o tome kako je Tanja otišla u Dubrovnik, kod ujaka. („Oprostite“, pitam ga oštro u sebi, „kod kog ujaka u Dubrovnik?“) Dok govori, korica prasetine izranja iz njegovih usta i tone i ponovo izranja. Ne poziva me da uđem, ali mene ionako spopada želja da se ponovo, što prije, dokopam ležaja. „Čekaj“, kaže, „imaš poruku“, i vadi iz zadnjeg džepa pantalona blijedoplavu kovertu sa mojim imenom. Obuzima me hladnoća dok gledam u Tanjina uspravna slova, polurastopljena u otisku prsta gospodina Jaukovića. „Hvala“, kažem i nestajem.

Sad je bolje, sad sam na sigurnom. Čak su i radijatori mlaki. Ah, Dan republike! Umotan u ćebe, gledam na TV-u kako Valter brani Sarajevo. Pismo još nisam otvorio, i mislim kako je krajnje vrijeme da se usudim. Naši stari su, davno-davno, bili hrabri i pružali okupatoru nesalomivo otpor. Koverta pod mojim prstom snažnim popustiti mora.

Beograd, 28. XI 1990.
Milane, dragi moj!

Oprosti što sam ti prećutala sve ovo. Morala sam jednostavno da odem. Ujaka nisam videla punih deset godina. Mislim da ti ga nikad nisam ni spomenula. Ima nešto što me vuče tamo, ove zime. Treba mi miris mora, treba mi daljina. (Nema veze sa tobom.)

Ostaću svega par nedelja. Mislim na tebe!
Tanja

Treba joj daljina. Zatvaram oči. Nema veze sa

mnom. Dišem. Polako i duboko; na silu. Šta sve to znači? Šta, i zašto? Zašto, o zašto se osjećam kao svinjska kožica među zubima Tanjinog oca?

Je li trebalo da budem jasniji? Je li trebalo da je zamolim za razgovor, u kom nepotrebno objašnjavam kako nisam otišao kući za praznik da bismo bili zajedno? Da li samo meni smeta što se preselila na Konjarnik, što rijetko - sve rjeđe, gotovo nikad - vodimo ljubav? I da li će sad da ostane u tom Dubrovniku, i po ocu mi uruči još jedno kratko pismo? („Dragi moj, ovo toliko nema veze sa tobom, da već gubim tvoj lik iz sećanja; oprost i što više ne znam tvoje ime.“) Ali ko sam ja, ako ne vjerujem? Ko sam ja, ako ne vjerujem u nas?

Pobijedićemo! ;No pasarán!

Sinoć, na Avali, plotunska paljba iz dvadeset jednog artiljerijskog oruđa objavila je dolazak Dana republike. Večeras, na Dorćolu, gledam kako mrski okupator pokazuje na krovove Sarajeva i suvo izgovara: „Das ist Walter.“

Onda kreću muzika i odjavna špica.

Petak, trideseti. Odlučujem se na najkonstruktioniji od svih mogućih poteza. Ništa ne liječi tugu kao prazan grad, porinut u blijedo praznično jutro. Obavijam šal, navlačim rukavice. Letim niz stepenice bez saplitanja, i gotovo da ne primjećujem vrata na drugom spratu i pozlaćenu pločicu sa imenom Jauković. Uhodim Tanjine prozirne tragove. S knjigom pod pazuhom, odlazim na Konjarnik. Zauzimam busiju kod pretposlednje stanice tridesetjedinice i osmatram, osmatram.

Decembar

Pet dana za redom, Milan je odlazio na Konjarnik. Obično bi se pretvarao da čita na pretposlednjoj stanici tridesetjedinice, i napuštao položaj tek kad bi počeo da se tresе od hladnoće. Tu i tamo bi mu se učinilo kako ga silueta Tanjine majke posmatra sa kuhinjskog prozora, ali

vazduh je bio zasićen čađu i maglom, a prozor visoko, na osmom spratu. Tako se više nije moglo. Iz protesta prema životu prepunom komplikacija (i još više iz plemenitog gađenja prema ljudskoj prirodi), Milan odlučuje da zaboravi na Tanju i na predstojeći ispit. Trgnut iz prazničnog plutanja, nabija u svoj najveći ranac nekolicke knjige, jednu svesku dnevnika, donji veš i nešto odjeće. Zaključava svoje dorćolsko potkrovlje. Dok silazi niz sivo stepenište osvjetljeno neonskim trakama, neizbježno prolazi pored stana sa imenom Jauković. Par minuta nakon toga, dok oprezno odljepljuje uvo od vrata (ne razaznavši ništa više osim prigušenog sveprisustva televizora), kroz glavu mu prolaze razlozi Tanjine selidbe. Jedan jedini, zapravo. „Potrebna sam mami“, rekla je. „Tata ima punu kuću, a ona je sama.“

Tog popodneva, ranog i mračnog, Milan se penje ulicom Cara Uroša prema Knez Mihailovoj, nakon čega se Kosančićevim i Zelenim vencem spušta do autobuske stanice. Kupuje kartu do Titograda, u jednom pravcu. Do polaska ima još dosta vremena, tako da ranac ostavlja na staničnoj garderobi i odlazi u bioskop. Gleda *Cyrano de Bergeraca*, tokom kojeg mu se nakratko stegne u grlu nad ljepotom pejzaža i tužnom sudbinom nosatog pjesnika. Pomisli kako je Gérard Depardieu odličan glumac. Po izlasku iz sale gotovo ga iznenadi rana, čađava noć, i razgaljujući miris peći i roštilja sa kioska. (*Ugalj. Drvo. Meso.*) Nedugo zatim uranja zube u debelu pljeskavicu u somunu, iz čije rumene utrobe curi vreli kajmak i sliva mu se u rukav. Uzima ranac iz garderobe, polaže ga u unutrašnjost autobusa i spušta svoje tijelo u sjedište kraj prozora. Po navici, Milan oslanja glavu na masno prozorsko staklo. Autobus napušta stanicu, i on se prepušta posmatranju visokih zgrada nasumično oblijepljenih svijetlećim

kvadratima prozora, zamišljajući živote iza navučenih zavjesa. Poslednje što vidi prije nego što će ga savladati san su dvoje malih Roma (da, Milan baš tako kaže) kako jure niz strmu Višegradsku ulicu, dok im para žustro napušta širom otvorena usta.

Negdje usput, na nekoj od planina, hladnoća ga budi iz sna bez snova. Vozač je ostavio otvorena vrata da bi, zajedno sa desetak putnika, zauzeo red ispred WC-a autobuske stanice kojoj Milan ne može da razazna ime. Jedan od putnika napušta red, odlazi do ivice šumarka koji okružuje stanicu i počinje da ispušta žuti, pušljivi mlaz u visoki snijeg. Pritisak u sopstvenoj bešici nagoni Milana da polako ustane, navuče jaknu kojom je dotad bio pokriven i takođe ode da se negdje olakša. Hladan vazduh ga potpuno otrježnjuje i on, stresavši se, žedno puni pluća nekoliko puta za redom. Ispred staničnog klozeta još uvijek stoji nekoliko ljudi, tako da Milan brzo zavija iza autobusa. Priroda je još uvijek netaknuta, ako se izuzmu aktivnosti istog onog putnika koji, zakopčavajući se, zabrinuto zuri u duboki krater što je ostavio za sobom. Vidjevši Milana, putnik se užurbano udaljava sa svog mjesta i promrmlja usput, kao da se izvinjava: „Šta ćeš, braco. Ubi me prostata.“

Dok mokri, Milan gleda iznad sebe, u visoke vrhove četinara, i primjećuje kako se ovaj trenutak u njegovom životu odvija pod vedrim nebom; pod zvijezdama što, nijeme i nedokučive, titraju u ledenoj noći. Slatka praznina u abdomenu i neizbježna zebnja pred beskonačnošću svemira čine da zaboravi na vakuum u srcu (*Tanja, kurvetino jedna!*) i da ga nježno, ali snažno, obuzme njegov omiljeni osjećaj: kako je jedno sa svijetom; kako je život zagriz u sočno meso jabuke postanja, nabrekle smislom i metafizičkom ispunjenošću.

Sad već sa rukama u džepovima, Milan šeta obodom šumarka ne skidajući pogled s ozvjezdano neba. S mirom u srcu, leti visoko i pokušava da zamisli kako ovaj tren, ova stanica, ova planina (Zlatibor?) izgledaju posmatrani s visine prve Zemljine orbite. Tek što je počeo da pjevuši „*This is ground control tomajor Tom...*“, začuje iza sebe škripanje donova po smrznutom snijegu. Okreće se i ponovo se nalazi licem u lice sa svojim novim poznanikom. „Braco, mi krećemo. Pita majstor jesmo li svi tu.“

Dok autobus, brekćući, ostavlja za sobom stanicu uvijenu u snijeg i žučkastu uličnu rasvjetu, Milan vadi iz džepa jakne čokoladnu bananicu i trpa je u usta, zatim još jednu. S čelom uz prozorsko staklo, prepušta se novom pejzažu: planini obrasloj zlatnim borovima što, pokriveni suvim snijegom, slabašno blistaju pod svjetlošću vedrog zimskog neba. Sačekavši da gladni putnici završe sa svojim sendvičima i hladnim burecima (*hladnim burecima, kao stvrdnutim poljupcima sa polaznih stanica, piše Milan, zanesen*), vozač gasi svjetlo i utišava radio. Obuzet svojim miniprosvjeljenjem i pogledom na raskošnu planinu pod sobom, Milan ne može još dugo da zaspi. Razmišlja, sva je prilika, o četiri uzvišene istine o patnji, o moći stvaralaštva i vječitoj ljubavi, i može se pretpostaviti da do njega ne dopire glas spikerke prvog programa Radio Beograda, koja poštovane slušaoce obavještava kako je ponoć, i kako se u Srbiji i Crnoj Gori bliže prvi višestranački izbori. Sasvim je moguće da Milan ne registruje dubok i topao ženski glas, koji nabraja brojne reakcije na nedavno donešenu rezoluciju Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih Nacija, kojom se odobrava vojna intervencija protiv Iraka ukoliko ta zemlja ne povuče svoje trupe iz Kuvajta i ne oslobodi sve taoce do petnaestog januara hiljadu devetsto

devedeset prve. Milan vjerovatno ne čuje ni kratak izvještaj o pobjedi demohrišana na njemačkim izborima, prvim poslije pada berlinskog zida. Što se njega tiče, vijest godine stigla je prije nekoliko dana: engleski i francuski građevinci susreli su se ispod Lamanša, kopajući ogroman tunel. Milan ponovo pomišlja na Tanju, ovaj put bez gorčine.

Milan se budi pred zoru, tik prije nego što će autobus za sobom ostaviti kanjon i uliti se u ravnice. „Most Smokovac, Doljani...“, deklamuje on toponime u sebi. Odnekud mu se javi sjećanje na jednu drugu zoru, otprilike na istom ovom mjestu (jer pruga je jako blizu puta), kad ga je iz sna prenuo miris mediteranskog šiblja dok je spavao na podu voza krcatog turistima željnih mora, obroka na plaži i mirisa soli na znojnoj koži. I dok pritiska čelo na hladno, zamagljeno staklo (a u mislima protura glavu kroz prozor voza i pušta da mu lice šiba vreli julski vazduh), u nozdrvama kao da osjeća uskovitlane esencije borovih iglica i žalfije, istjerane ljetnjim suncem iz svojih tvrdokornih listova.

Autobus ulazi u grad. Vozač uključuje svjetlo i pojačava radio. Sad je to već prvi program Radio Titograda (narodna muzika, vremenska prognoza), na zvuke kojeg polovina putnika počinje da se proteže, vrpolti i podiže iz sjedišta. Milan vidi očev plavi opel parkiran uz stanicu, i u njemu žižak cigarete. Dok prolazi između redova sjedišta-kreveta-kolijevki, on nagazi na stopalo svog druga iz zlatiborskog šumarka, koji se, sitan, pepeljaste kože, samo promeškolji i nastavi da spava, kao dijete. Milan dobija želju da mu dodirne rame i poželi srećan put. Osjeća, međutim, na svom vratu nestrpljivost ljudi iza sebe i produžava ka izlazu. Dok uvlači prvi gutljaj vazduha rodnog grada poslije četiri duga mjeseca, Milan vidi oca koji u rukama već drži njegov ranac. Miljan Junak

je preplanuo, neobrijan i nasmijan, ušuškan u kaput sa podignutom kragmom i crveni šal. „De si, mačak“, pita otac. „Evo mene“, odgovara sin.

U osam ujutru, srećan što ne sanja, Milan stiska majku u čvrst, topao zagrljaj. Njena hrapava ruka mu prolazi kroz kosu i on se, sedmogodišnjak, ugnježđuje u kuhinjsku stolicu, prepušten jutarnjoj rutini svojih roditelja. Iscrpljen putovanjem, Milan navaljuje na tek ispečen hljeb, pršutu i kajmak. U pepeljari na stolu, odmah pored zdjele sa kajmakom i tegle sa kiselim paprikama, dvije čvrsto ušančene cigarete udružuju žar i pepeo. (Milan je čas zabavljen, čas uznemiren svom tom simbolikom.) Jede dugo, tempom gorenja duvana, i ne obraća previše pažnju na razgovor za stolom, razgovor u kom zapravo ne učestvuje. (Vrijeme, zdravlje i nešto treće, čega više ne može da se sjetiti.)

Omamljen doručkom, stupa na ledeni beton terase što gleda na ulicu. Pomišlja kako ga hladnoća otrježnjuje već treći put u poslednjih dvanaest sati, i odsutno prelazi pogledom oko sebe. U jednom komplikovanom kadru sa čestom promjenom fokusa, Milan obuhvata zid zavijanih planina što se uzdižu oko grada, zatim praznu ulicu, umrtvljenu jutrom i studenim vjetrom, te grane ogoljenih platana koje mu dopiru do ispod samog nosa. Ipak, sva njegova pozornost okrenuta je ka unutra: shvata, sa sve jačom nelagodnom, kako ga ustrojstvo reda i harmonije, sinoć tako iznenadno, tako ubjedljivo uspostavljeno, svakim novim izdahom sve više napušta. Lišen ozvjezdano svoda poduprtog stubovima četinarara, Milan razmišlja o predvidljivosti uticaja kulisa na ljudsku sreću. Prinuden je, takođe, da posveti neko vrijeme kontemplaciji psihosomatskih fenomena, jer sve više mu se čini kako mu trbušnu duplju premrežava hobotnica sa hiljadu gorkih pipaka:

čudan neki nemir, kojem ne može da nađe nijedno bolje ime. Moram nešto da uradim, pomišlja, i ne primjećuje majku koja, neznano dugo, stoji kraj njega umotana u teški vuneni šal. „Uđi, smrznućeš se“, kaže Jovanka Junak i gleda u njegova stopala, zaštićena samo tankim čarapama. „Moramo i da popričamo. Znaš, o fakultetu.“ „Majko“, kaže Milan odsutno, „ne mogu danas.“ Na kraju tišine uznemirene jedino klaparanjem grana, Jovanka Junak se bez riječi vraća u svoju kuhinju.

Balansirajući na petama, Milan ostaje još neko vrijeme na terasi. Ispod sebe, prepoznaje vremesne komšinice natovarene pijačnim cegerima i očevu ćelu, kako zamiče iza ćoška prema ribarnici. Po ulasku u topli stan, brzo ga osvajaju umor i težina u kopcima. Pogled mu pada na majku, na njeno lice mokro od suza, zatim na raspolučene glavice crnog luka pod njenim dlanovima. Stid ga je da napiše, ali prvo što mu pada na pamet je zaključak kako će za ručak biti riba i krompir salata. „Idem da raspremim ranac“, kaže i ne čeka odgovor. Odlazi u svoju sobu; pada u krevet; pada u san.

Milan sanja kako je dijete, kako zemljotres ljulja grad, i kako jedno drugo dijete urla: „Bratee! Bratee!“ Otvara oči, i vidi Mirjanu, svoju mlađu sestru, kako sjedi na njegovom stomaku i odbacuje se nogama o pod. U ruci joj je fišek smotan od dnevnih novina (*Pobjeda? Politika?*), kojim ga čas golica, čas lupa po nosu. Boreći se za vazduh koji miriše na štamparsku farbu, boreći se da ne povрати, Milan pokušava da se izbavi od tolike nježnosti. „Ustaj“, kaže ona i skače na noge, još u pidžami. „Ustaj, idemo na kafu!“

U gradu je atmosfera kao pred praznik. Sporo napreduju kroz ulice pune vikend-šetača, jer na svakih nekoliko koraka Milan mora da se zaustavi, pozdravi i odgovori na ista četiri pitanja: Kako je? Kad si stiga? De ćeš za Novu? Za koga

ćeš da glasaš? Onda primjećuje, ne bez nelagode, kako se ne sjeća imena polovine ljudi s kojima se ljubi u obraz. Napokon, uz napor koji mu se čini izuzetnim, Mirjana i on stižu do mjesta čije ime istovremeno nagovještava i uzlet i propast (kafe *Feniks*) i zauzimaju dvije barske stolice u ćošku. Uz kapučino, *amaretto* (biskvit, ne liker) i mineralnu vodu, vode poluglasan razgovor o roditeljima, zatim o trudnoćama i (van)bračnim tendencijama svojih zajedničkih prijatelja. Sve ga to odobrovoljava, ti životi drugih. Milanu prolazi kroz glavu kako mu često nedostaje sestra, kako mu nedostaje Vojin. Ponovo pomisli na Tanju; ponovo bez gorčine. To mora biti dobar znak.

Prvih nedjelju dana kod kuće Milan provodi čitajući, šetajući i braneći se od sestrićkog smisla za humor („Baš ti zavidim: ženska te je ostavila, ali to se uopšte ne odražava na tvoj seksualni život!”). Majci obećava dug i ozbiljan razgovor na temu studija, „uskoro, čim razriješim nekoliko stvari”. S ocem se dogovara da provedu dan, čitav vikend možda, u Doljanima, gdje treba provjetriti kuću, obići loze i provjeriti vinske bačve. Ravnoteža se polako ponovo uspostavlja, osim što je manje–više stalno iritiran udjelom politike u svakodnevicu svojih zaludnih sugrađana. Sva moda je prolazna, zapisuje on na marginama svog poziva za glasanje koji pažljivo lijepi u dnevničku svesku. Takođe zapisuje da svoj glas ne bi dao nikome, čak ni Mirjani, koja ga je donekle razočarala kandidaturom za gradsku skupštinu. Nije siguran, ali čini mu se da se njena stranka zove Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru. O tome se kod kuće često nadugo naklapa, jer su otac i majka čvrstog uvjerenja da, nasuprot reformistima, Savez komunista Crne Gore ima „pravi potencijal, plus iskustvo”. Milan s lakoćom izbjegava svaki pokušaj uvlačenja u bespredmetne

razgovore. Piše poeziju, nečitku, brzu, kvržicama koje se tu i tamo spleću u pojmove kao što su *dubina; s mirisom kafe, njen znoj; posustala prašina borova*. Mirjana svakodnevno juri na nekakve tribine i sastanke; za večerom mu tvrdo obećava dug i bolan razgovor na temu njegove „nedopustive uljuljkanosti”, „samozaljubljenosti” i „ideološkog autizma”. On, međutim, ima drugačije prioritete. Tanja je još uvijek u Dubrovniku, kaže njena majka, ali mu ne kaže adresu niti broj telefona. Svejedno: Milanu nešto govori da ga jedno toplo, dugo pismo, napisano Tanjinim slovima, uspravnim i vitkim, čeka naslonjeno o zid njegovog sandučeta u Cara Uroša. Kao i toliko puta do sada, on odlučuje da krene putem koji mu pokazuje srce. Dubrovnik je blizu; svega pet sati autobusom.

Na put će otići trideset prvog, u zoru. Na cilj će stići oko podneva, pronaći telefonski imenik (autobuska stanica? hotel? pošta?) i zapisati brojeve svih koji nose djevojačko prezime Tanjine majke, rođene Lukić. Ujakov broj će ubosti za manje od pola sata. Tanjin glas će isprva biti nesiguran („Da?...”), ali će joj se oči namah otvoriti širom, nozdrve zategnuti, a malo razdvojeni, vitki zubi mandibule u iščekivanju pritisnuti gornju usnu. Susret će se dogoditi na Stradunu, oko dva popodne, kraj Orlandovog kamenog kipa. Ona će mu se prvo objesiti oko vrata, zatim ga poljubiti i pogledati u oči, duboko. Poljupcima, on će otrijeti koprenu krivice sa njenih kapaka. Koraci će im odzvanjati izlizanom kaldrmom. Novu godinu će dočekati na ulici, među razdraganom gomilom; zatim će voditi ljubav do zore, na najvišem spratu nekog hotela, recimo *Argentina* (tango, Borges, Cortázar), u sobi s pogledom na tamnu vodu i ozvjezdano nebo. Milanov optimizam je nepomjeriv, neuništiv, praćen srećom koja prati samo izuzetno hrabre: protivno Mirjaninim

procjenama punim podsmijeha, on uspijeva da rezervišu sobu baš u *Argentini*, baš za novogodišnju noć. (Sprat je doduše treći, a pogled na brda iznad grada.) Od ushićenja, njegova poezija postaje sasvim nečitka, nalik na riječi-crteže načinjene zmijolikim ideogramima nekih izumrlih jezika. Vrijeme do puta prekračuje čitanjem (Omar Hajjam, Nabokov) i svakodnevnim posjetama video-klubu (Woody Allen, sve sa Nastasjom Kinski, poneki pornić). Razgovori o politici mu se čine bespredmetnijim nego ikad, pogotovo sada, kad je ishod poznat: socijalisti u Srbiji, komunisti u Crnoj Gori. Miljan Junak je zadovoljan „apsolutnim rezultatom jugoslovenskih snaga, s Miloševićem na čelu”, ali je Slovincima razočaran, „jer su nam sramno, sramno okrenuli leđa na tom njihovom referendumu”. Milan koristi dobar štimung svojih roditelja i razgovara s majkom. Obećava joj da hoće, on vjeruje da će sigurno završiti fakultet. Napokon, u pitanju su još samo dvije godine. Hemija, možda, nije bila pravi izbor, ali može on poslije da radi šta hoće. Jovanka Junak je oprezno egzaltirana: nada se, kaže, da će Milan, čim diplomira, otvoriti nešto svoje, jer, ipak, vremena se mijenjaju. Otac Miljan, prisutvujući razgovoru milošću direktnog prenosa utakmice prve italijanske lige (*Sampdoria – Inter*, 3:1), dodaje kako Milan, kao hemičar, uvijek može da otvori laboratoriju za ispitivanje kvaliteta crnog vina. „Isključivo crnog”, ističe i podiže čašu ružice sopstvene proizvodnje. Izlazeći iz stana, Mirjana dobacuje kako su svo troje „ka’ slijepi putnici kojima je sunce popilo mozak pa im se pričinjava kopno, i to Las Vegas”. „Svi što gube se ljute”, veselo uzvraća otac, ne skidajući pogled sa TV-a.

U zoru pred put, Milan ustaje bez budilnika i izlazi iz stana ne probudivši nikog. Autobus na liniji Titograd – Split je poluprazan, tako da u

dan što se prelijeva preko zavijanih vrhova planina gleda iz poluležećeg položaja, sklupčan preko dva susjedna sjedišta. Ushićenje blistavom zorom i mir koji od toga dolazi čine da naizmjenice uranja u san i isplivava na obalu jave, koja je čas vijenac oštrog stijenja, čas stvarna obala fjorda uklesanog u brda obrasla šibljem. Doručkujući kiflu i jogurt na stanici u Herceg Novom, Milan otvara dnevnik i skicira siluetu ptice (pretpostavljamo orla) kako se nadvija nad stjenovitim vrletima, dočaranim *staccato* potezima hemijske olovke, te nad sićušnim autobusom, uglavljenim u dno strane i slučajno istaknutim mrljom od mastila. Ostatak puta provodi lucidan, budan, skoncentrisan na dan, na zadatak pred sobom. Pun samopouzdanja, put od dubrovačke stanice do hotela prelazi bez lutanja, potpomognut blijedim sjećanjem na davnašnji izlet u Vojinovu društvu, te mapom koju je Mirjana jednom donijela sa ekskurzije. Riđokosi recepcionar, otprilike njegov vršnjak, uručuje mu ključ od sobe i, na Milanov ljubazni zahtjev, telefonski imenik. „Dobro nam došli, gospon Junak, i, ako se ne vidimo, sretna Vam Nova!” „Srećna i Vama”, odgovara Milan uz široki osmijeh. Sad već bez trunke sumnje u uspjeh svog plana, on odlučuje da prvo prođe Starim Gradom, pronađe najkraći put do Orlanda u kamenu (u desnici crni mač, nad glavom bijela zastava na kojoj piše *LIBERTAS*), i ruča na brzinu. „Što ćete pojest?” „Pastu *puttanesca*.” „A popit?” „Vino, crno.”

Milan je zadovoljan relativno malim brojem telefonskih pretplatnika s prezimenom Lukić u Dubrovniku i okolini. Naoružan dobrom voljom i hemijskom olovkom, on prepisuje u svoj dnevnik njihova imena i brojeve, pokušavajući da pogodi iza kog se tačno krije Tanjino lice, rumena mrlja mladeža posred dugačkog vrata. Za početak,

okreće brojeve-kandidate za koje ima najsnažniji predosjećaj (jedan palindrom, četiri sekvence samo od parnih cifara), ali niko od pet zaprepaštenih dubrovačkih Lukića nije u stanju da mu kaže išta korisno. Do kraja liste, jedan iznenađeni glas za drugim mu saopštava kako je broj pogrešan, kako je, za ime Boga, praznik, kako nije uljudno zvati u vrijeme ručka. (Jedni Lukići zaista jesu imali goste iz Beograda, čitavu porodicu sa troje male djece; jedan mu je glas, bez obrazloženja, opsovao četničku majku.) S knedlom u grlu, Milan analizira novonastalu situaciju. Odbacuje kao previše surove mogućnosti da Tanja (a) uopšte nije u Dubrovniku, (b) da jeste, ali ne kod ujaka nego kod nekog dosta mlađeg Dubrovčanina, s kojim uopšte nije u srodstvu, i (c) da jeste, ali koristi ujakovu porodicu kao štitić od njegovih romantičnih nasrtaja. Zaključuje kako je ipak najvjerovatnije da ujak uopšte nije rođeni brat bivše gospođe Jauković, rođene Lukić, već brat od ujaka, tetke po ocu ili tetke po majci, što telefonski imenik najednom čini krajnje nepodesnim detektivskim pomagalom. Oneraspoložen tim otkrićem, donekle bijesan na sebe što mu tako očigledna mogućnost nije pala na pamet ranije, on okreće broj Tanjine majke nekoliko puta i uzalud čeka da neko podigne slušalicu. Od praznično razgaljenog Tanjinog oca ne saznaje ništa korisno („Kod ujaka, Junače, rekoh ti da je kod ujaka!“), niti mu sopstvena majka („Sine, kako ti je? Kako si putova?“) može pružiti slamku izbjavljenja u obliku Tanjinog iznenadnog poziva. Ponovo zgađen nad životom prepunim komplikacija, Milan pokušava da pristupi tom novom izazovu na način dostojan svoje ljubavi i odanosti, svoje spremnosti na nemoguće (križa *spremnosti na nemoguće*; dopisuje *sklonosti ka uzvišenom*). Ulazi pod tuš i ostaje pola sata. Zatim se nadnosi nad

mapu grada prostrtu preko kreveta i planira napad: studira raspored uskih ulica koje treba osvojiti, jednu po jednu, uzimajući u obzir udaljenost od Straduna i od morske obale, sve u pokušaju da predvidi kojim putem će sresti najviše ljudi koji, pijani i srećni, hrle u zagrljaj novoj, boljoj, hiljadu devetsto devedeset prvoj. Ako je u Dubrovniku, Milan zna, Tanja će izaći na ulicu, kao i svakog trideset prvog decembra, privučena ljudima sličnim sebi, ljudima koji s poslednjim listom kalendara zaista bacaju u đubre svoju prošlost, bez obzira na sreće, nesreće, bolesti, ljubavi i rastanke, prateći bez daha, sa žarom zavisnika, putanju kockica koje se sapliću jedna o drugu, zakotrljane neznanom rukom preko bezbojne čoje vremena. Milan zna; o, Milan je tako dobro zna.

Odjeven za izlazak, znojeći se hladno ispod košulje koju je nosio kad su Tanja i on prvi put zajedno izašli (Kinoteka, *Carnal Knowledge*), Milan se sudara sa nafrakanim parovima što pristižu da nazdrave Novoj u raskošno okićenoj hotelskoj sali. Dok procjenjuje vjerovatnoću Tanjinog dolaska na hotelski doček, pod ruku ga hvata riđokosi recepcionar, sad u civilu, sa flašom brendija marke *vecchia romagna* u ruci. „Ej, gospon Junak, popij jednu!“, podvikuje i potura mu piće pod nos. „Smjena je gotova, mi pošli na Stradun“, dodaje veselo, povlačeći Milana sa sobom. Milan poteže kratak gutljaj, jedva pružajući otpor. „Da li znaš, Junak, da se briljantni okus *vecchie* zasniiva na tome što je jedan nesretni radnik iz pogona destilacije upao u rezervoar i tamo se sav otopio?“

Sviđa mu se taj recepcionar, imenom Martin, simpatična je čitava ta njegova hotelska klapa. Sa njima, i on je tek samo veseli trubadur, ne očajni samotnjak u potrazi za svojom odbjeglom dragom. I dok se u sebi smije gorko nad sopstvenom glupošću (pogotovo nad izrazom *odbjegla draga*),

Milan pušta da ga usisa lavirint uskih kamenih ulica, da ga upije razdragana gomila u čijim rukama izdišu alkohol i raziskrene prskalice. Njegova vesela klapa se čas smanjuje čas uvećava; on odsutno sluša pitanja drugih (Crnogorac? Srbin? Da l' poznam neku Tanju?), sâm postavlja samo jedno, nazdravlja još deset, dvadeset puta, flertuje sa Martinovom djevojkom, zatim se izvinjava. Zbunjen, sve pijaniji, dugo se zaglêda u svako lice koje mu hrli u susret, a ponajčešće u lice dječaka sa etikete, uokvireno vijencem od vinove loze. Očekuje svakog trenutka da mu Tanjini vitki, sedefni zubi bljesnu pred očima, da u grču iznenađenja pronađe dokaze njenog nevjerstva, da ga posiječe crni mač bijesnog Orlanda, koji je, legenda kaže, bio neobuzdan, razmažen i lud. Pored sivog kamenog kipa prolaze nekoliko puta; u svakom slijedećem krugu kazaljke na kuli sa zvonikom sve su bliže ponoći, i Milan pomišlja na dvostruko Janusovo lice, na dvoličnost, na rascjep. Odjednom, udarci čekića o zvono Svetog Vlaha se rasprskavaju u hiljade veselih urlika, pucnjeve šampanjskih flaša, u ra-ta-ta-ta pirotehnike. I dok se s nekim neznanim grli i nazdravlja, kao oduzet, Milanu se učini kako se u suženom dnu njegovog vidnog polja na prste propinje vitka prilika Tanje, Tanje koja predano ljubi visokog, crnokosog muškarca. Zatim mu svaka slika pred očima tamni, i - dok se dugo stropoštava na pločnik - on pomišlja kako je ovo konačan pad; kako želi da mu prisustvuje što više veselih, razvratnih ljudi, koji bi ga pozdravili uzvicima gađenja i uriniranjem.

Dragan Radulović, priča

Propast kuće Marinkovića

Da budem iskren, mislio sam da nikada neću napisati priču po istinitom događaju, čak sam ranije bio sklon da se podsmijevam kolegama koji su takve stvari pisali, i još ponosno isticali kako njihovo djelce ima uzor u nečemu što se uistinu zbilo. Smatrao sam da nema istinite priče, iz prostog razloga što više nema ni stvarnosti na koju bi se ta istina odnosila. Svijet se odavno nalazi u vlasti pričine, pod okriljem demonskih simulakruma, tako da je svaki govor o istini postao najobičnije mucanje uma. Kako ne volim da mucam, tako sam uvijek birao sumanute i nestvarne teme za svoje literarne sastave. Gospode, lako li je bilo izmišljati muke i pisati o njima. Teškoće nastaju kada jadi kojima je čovjek svjedok postanu neizdrživi, a kada nikakve utjehe nema osim one koju daruje nastojanje da se ljudska nemoć opiše i stavi na hartiju. No da se razumijemo, kada se nemoć opiše ona ne prestaje da muči i ponižava, samo čovjek tada osjeća da je ipak nešto učinio, da je pružio otpor zlu bez obzira koliko mali i beznačajan.

Profesor Luka Marinković predavao mi je latinski u budvanskoj gimnaziji. Kako nijesam pokazivao posebno zanimanje za taj predmet, i moja ocjena je bila odgovarajuća. Mada, volio sam da dolazim na časove i slušam njegova nadahnuta predavanja o životu i običajima starih Rimljana. Bavio se numizmatikom i povremeno je u lokalnom listu „Primorske novine“ objavljivao tekstove iz te oblasti. Znam takođe da je prevodio Marcijalove epigrame, kao i fragmente iz knjige Kvinta Kurcija Rufa „Povijest Aleksandra Velikog makedonskog kralja“ i objavljivao ih u časopisu Društva književnika Crne Gore, dok mu vrli književnici crnogorski nijesu otkazali

saradnju zbog javno iskazanog političkog stava. Čini mi se da je to bilo krajem '91. godine. Baš u vrijeme očiglednog početka sveopšteg ludila objavio je tekst u nedjeljniku „Monitor“ u kojemu argumentovano ukazuje na pogubnu zabludu vlasti koja smatra da je buđenje radikalnog nacionalizma najobičniji politički manevar bez posljedica, da će zvijer pušteni s lanca dočnije moći da nadziru. Posrnućemo u varvarstvo, bila je njegova glavna teza, redakcijskom intervencijom istaknuta u naslovu. Sve bi mu oprostili kao intelektualnu mudroliju i narodu nerazumljivu apstrakciju, da nije u tekstu izravno pomenuo gorljivu crnogorsku saradnju sa srpskim velikodržavnim projektom, i postavio pitanje: što će to nama? Tada je nastupila hajka. Nekoliko dana režimske novine bile su pune napada na profesora, izgledalo je da nije bilo pera koje svoje „kritičarsko“ umijeće i oštrinu nije isprobalo na njemu. A političke duše, pogubno osjetljive na neistomišljenike, čak su u Skupštini izrazile zabrinutost: „ko nam to obrazuje djecu?“ I profesor Marinković je odlukom Ministarstva prosvjete penzionisan prije vremena. Na pitanje svojih prijatelja što mu bi da objavi tekst u novinama, što nije napisao kakvu knjigu, jer knjige u Crnoj Gori svi objavljuju, a niko ih ne čita? Profesor je smijući se odgovarao da mu je već dosadio nastavnički posao, a ovo je bio jedini način da ode u penziju dok u njemu još ima života. „Dobro je što je Goli otok ostao u Hrvatskoj“, rekao je tada jedan od njegovih drugara. „Jer da nije, tamo bi tebe smjestili.“ Da se nastavi porodična tradicija, dopunio je profesor ironično, misleći na svog oca koji je na Golom otoku robijao dvije godine a da niko nije znao zbog čega. Svi su se nasmijali toj šali, i saglasno zaklimali glavama. Pošto je smijeh utihnulo, profesor je pomislio da kaže kako je svoj

tekst objavio iz prostog razloga što mu se u jednom trenutku zgdilo vlastito ćutanje, a onda je oko sebe vidio ljude koji neprekidno ćute, koji svoju građansku hrabrost iscrpljuju ogovaranjem vlasti u pola glasa, i sagledavši u trenu prijatelje drugim očima odustao je od obrazlaganja svog postupka. „Od svih padeža, dativ me najviše ubija: kome, čemu?!“, sjećam se da je govorio kada ne bismo naučili ono što je on smatrao da moramo znati. „Dativ, u mom slučaju – božija kazna!“, uzdisao je zamišljeno i odmahivao rukom, da bi na kraju, suočen sa smijehom svojih učenika, i pomiren sa sudbinom, rezignirano dometnuo: „Quem dii odere, paedagogum fecere!“

Nijesmo se vidjeli skoro deset godina. Kada bih dolazio iz Podgorice u Budvu bilo bi to na kratko, i nijesam imao vremena za posjete izvan porodičnog kruga. U međuvremenu sam čuo da mu je žena umrla, i da ga je to veoma pogodilo. Naravno, poslao sam mu telegram sa nekoliko dirljivih rečenica sućuti, ali sahrani nijesam mogao prisustvovati. Poslije ženine smrti od porodice mu je ostala samo kćer Ana, ali ona već godinama živi u Italiji. O njoj znam samo ono što mi je ispričao jedan poznanik, slikar iz Bara, kojemu je Ana Marinković Savedano organizovala prodajnu izložbu u Rimu. Pošto je diplomirala na rimskoj Akademiji lijepih umjetnosti udala se za nekog Italijana koji se bavi trgovinom umjetničkim slikama i zajedno s mužem radi u tom poslu. Povremene napade nostalgije liječi organizovanjem izložbi našijenaca, ali rijetko dolazi u Crnu Goru.

Profesora sam ponovo sreo slučajno, u ljeto 2007. godine. On je izlazio iz ekspres restorana u hotelu „Mogren“, gdje je redovito objedovao nakon ženine smrti, a ja sam bio na platou ispred Starog grada. U jednom trenutku osjetio sam nečiji

pogled na sebi, osvrnuo se i ugledao... ljudsku ruinu, jezivo strašilo upalih očiju i tamnog lica, koje je čovjek, tek uz napor prisjećanja, mogao prepoznati kao profesora Marinkovića. „O, profesore! Drago mi je što vas vidim“, vjerujem da sam tih nekoliko riječi izgovorio bez mucanja koje se uvijek pojavi kada god me nešto neprijatno iznenadi.

„I meni je drago, mladiću. Povremeno pročitam kolumnu koju pišete, tako znam da je sve u redu s vama. Žao mi je što nijeste napravili karijeru u struci, ali svako pod ruku sa svojom sudbinom. Ako ste vi u novinarstvu i književnosti pronašli svoju, to me raduje.“ Za trenutak je začutao i skrenuo pogled, a onda kao da se sabrao i vratio natrag. „Kako ste? Kako vam je porodica? Oženjeni ste, pretpostavljam?“

„Jesam, profesore. Imam sina od tri godine. Svi smo dobro, bogu hvala. Snalazim se kako najbolje znam i umijem, ali nije strašno.“

Klimnuo je nekoliko puta glavom i nasmiješio se. Zapravo, na njegovom mršavom licu pojavila se grimasa koju bi posmatrač, uz veliki napor, mogao da protumači kao osmijeh. Pod uslovom, naravno, da je nekada ranije vidio ovog čovjeka kako se smije.

„A kako ste vi, profesore?“, smogao sam snage da upitam, unaprijed strahujući od onoga što bih mogao čuti.

„Nikako, mladiću“, rekao je. „Nikako, zaista. Što se iz priloženog jasno može vidjeti, zar ne?“ Ponovo se nasmiješio, ali utisak je bio još odvratniji nego malo prije. Bože, uzdahnuo sam u sebi, kada bi ovaj čovjek bar prestao da se smije!

„Nego, mladiću, vidim da ste u nekoj žurbi i ne želim da vas zadržavam. Znae što bih vas zamolio, dođite večeras kod mene doma. Namjeravam da renoviram kuću, pa kako nemam

gdje sa knjigama odlučio sam da ih poklonim budvanskoj biblioteci. Ali, prije nego što to učinim volio bih da za sebe izaberete naslove koji bi vas možda zanimali. Molim vas, učinite mi to. Dođite večeras.“

„Ne znam, profesore. Večeras imam nekih obaveza. Možda je bolje sutra.“ Počeo sam da izvrđavam, ali on nije odustajao.

„Nemojte tako, mladiću. Ako ovo odgodimo za sutra, zaboravićemo obojica. Molim vas, učinite toliko jednom starcu. Obećajte mi da ćete doći večeras.“

Što sam mogao da uradim? Obećao sam.

Ranije sam, jednom ili dva put, bio u domu profesora Marinkovića. Kuća mu se nalazila u dijelu Budve koji se zove Gospoština, naselje u blizini Staroga grada, malo iznad hotela „Avale“ i nedaleko od plaže Mogren. Sudeći po podacima koji se mogu pronaći u monografiji grada Budve, tu je kuću 1932. godine sagradio njegov đed Andrija, jedan od najuglednijih budvanskih trgovaca u periodu između dva rata i nekoliko godine visoki državni službenik Zetske banovine na Cetinju, zadužen za pitanja trgovine. Kuća profesora Marinkovića nije bila velika: prizemlje, sprat i potkrovlje. Čemu se nije čuditi, jer koliko znam, Marinkovići se nikada nijesu bavili iznajmljivanjem smještaja gostima, čak je na kapiji njihovog dvorišta preko ljeta stajala ploča sa natpisom: nema soba! Sjećam se da mi je ranije taj natpis bio smiješan, i da sam te riječi tumačio kao profesorovu ekscentričnost kojom se izdvaja od drugih Budvana. Dočnije ću shvatiti da tu nikakve ekscentričnosti nije bilo, već da je profesor jednostavno htio da zaštiti sebe, svoju porodicu i pravo na život dostojan čovjeka.

Pripadnici „starog plemstva“ – kako su zaviljivci iz drugih dijelova grada podrugljivo nazivali

stanovnike Gospoštine – dugo su odolijevali nartajima prljavog novca i graditeljskog ludila, ali su na kraju i oni posrnuli. Što je sasvim ljudski i razumljivo: ljudi žive od plate ili penzije u iznosu od par stotina eura, a jedne večeri im neko zakuca na vrata i ponudi u gotovom cijelih milion eura za kuću i dvorište. Čovjek, naravno, uzme novac, kupi sebi stančić u nekoj od novosagrađenih kula, a ostatak gricka poput miša dok čeka smrtnu uru. Na njegovoj zemlji dripci sagrađe solitere sa stanovima za prodaju, od deset do petnaest spratova, i svi srećni. Osim grada koji lagano umire.

Znao sam da je u Budvi sve odavno otišlo k vragu, ali ono što sam vidio na putu do kuće Marinkovića mogao sam razumjeti jedino kao isijavanje čistog ludila, kao delirium tremens glavnog urbaniste čiji je mozak konačno izgorio od alkohola i droge. Građevine su bile nabacane bez ikakvog reda, jedne preko drugih, do same ceste; bez parkinga, bez dvorišta, zelenila; ofarbane u drečave boje, iz razloga da bi se nekako razlikovale međusobno, jer su sve ličile jedna na drugu, kao da je u pitanju jedan model koji se ponavlja do izbezumljenja... Skele, metalne konstrukcije na kojima se nalaze radnici, vika, dozivanje, turbofolk koji bije iz radioaparata, svuda unaokolo prazne pivske boce, plastične kutije do pola popijenog mlijeka, ostaci hrane, vreće cementa i kreča, pakovanja keramike, vodovodne cijevi i velike ploče od stiropora, pijesak različitih granulacija... Sumanuta užurbanost i smrad znoja... Graditeljski pakao.

Jedva sam uspio da pronađem put do kuće Marinkovića. Sjećam se, ranije je postojala staza od glavne ceste u Gospoštini, potom nekoliko stepenika pored velike masline i posjetitelj za par minuta dođe ispred kapije od kovanog gvožđa

kojom se ulazi u profesorovo dvorište. Sada, tjeskobni lavirint između nebodera, i ja izgubljen u njemu: baš kada bih pomislio da sam napokon pronašao put, zid bi se odjednom ispriječio ispred mene. Ne znam koliko dugo sam lutao, koliko mi je vremena bilo potrebno da pronađem kapiju i limeno poštansko sanduče na kojemu je bilo utisnuto ime profesora Marinkovića. Već uplašen da neću uspjeti, da sam osuđen na vječno lutanje u ovom ne-prostoru, kada sam najzad došao do kapije uhvatio sam se čvrsto rukama za metalne šipke, riješen da ne ulazim u vrt dok se potpuno ne smirim i povratim dah. Da, uplašio sam se. Kada sam docnije razmišljao o događajima te noći, sve nekako mogu da objasnim i razumijem, ali svoje grozničavo lutanje lavirintom između nebodera, ubrzano bilo čije sam udare osjećao na vratu, ledeni znoj koji je obliavao moje lice, gušenje i drhtanje ruku, strah da sam se izgubio zauvijek i da nikada neću pronaći ono što tražim, kao ni put natrag... to ne mogu da objasnim, niti da razumijem. Jedini odgovor koji donekle zadovoljava jeste da tih četrdeset metara izlomljenih zidova i udvojenih stepenika koji se nalaze između ceste i kapije profesorovog dvorišta u stvari i nijesu prostor kojim ljudi hodaju, već neka vrsta demonske stupice za duše. Neuvjerljivo i budalasto zvuči kada se tako kaže, ali meni ništa pametnije ne pada na um.

Otvorio sam kapiju i načinio nekoliko koraka kada je od mene, odnekud iz tame, glas zatražio da se predstavim. „Ko je to?“, čuo sam profesora kako reži. Kazao sam svoje ime. „O, to ste vi mladiću. Oprostite, mislio sam da je neko od ovih zločinaca zalutao kod mene.“ Što je ovo, upitao sam ga, pokazujući rukama na višespratnice koje su bile sagrađene svuda unaokolo. „Stvarnost, mladiću“, odgovorio je profesor rezignirano.

„Sačekajte trenutak da zapalim ovo smeće, pa ćemo u kuću.“ Kresnuo je upaljač i plamen prinio gomili pored koje je stajao. Zgužvana kartonska kutija je odmah počela da gori i plamen je polako zahvatao vreće od najlona koje su bile naslagane jedna na drugu. Profesore, što ne nosite smeće u kontejner, upitao sam ga, ali oprezno, jer mi nije bilo jasno što se u stvari događa. „Nije ovo moje smeće, mladiću. Svoje smeće odlažem u kontejner. Ovo je njihovo“, pokazao je glavom u pravcu okolnih nebodera. „U početku sam išao od stana do stana i molio ih ljubazno da smeće, kao sav normalan svijet, odlažu u kontejner. Nije pomoglo. Onda sam ja nekoliko mjeseci skupljao vreće po vrtu i nosio ga u kontejnere, misleći da će ih biti stid i da će prestati da me zasipaju svojim otpacima. Ni to nije pomoglo. Naposljetku sam digao ruke. Oni neprekidno bacaju vreće kroz prozore svojih kuhinja ili sa balkona, a ja ga ovdje palim i vraćam im smrad natrag. Nadam se da uživaju u dimu vlastitog smeća, jer ja već izvjesno vrijeme uživam u paljevini.“ Uništite vrt, profesore, kazao sam zamišljeno. Pogledao je oko sebe i odmahnuo rukom. „Odavno je uništen, mladiću. I to ne mojom krivicom.“ Kada se vatra razgorela i gusti crni dim plastike počeo da se izvija u visinu, a stanari iz okolnih zgrada uz glasne psovke pozatvarali prozore jer, očigledno: vole da bacaju, ali ne da mirišu – pozvao me je da uđemo u kuću.

Dok smo prilazili vratima uspio sam da osmotrim izgled prednjeg dijela kuće, i odmah bio iznenađen koliko je sačuvala od nekadašnje ljepote. Očekivao sam da je kuća propala koliko i njen vlasnik, ali to nije bio slučaj. Održala se, unatoč svemu. Ušli smo u dnevnu sobu, profesor je upalio svijetlo i pokazao na fotelju da sjednem. „Nadam se da ste raspoloženi za čašu vina. Ako

ste ljubitelj crnoga, imam jednu bocu koju bih rado podijelio s vama.“ Može crno, uzvratio sam. Dok je profesor u kužini uzimao čaše i otvarao bocu, ja sam razgledao njegov radni sto od mahagonija, bogato intarzirano, od čije je očigledne starosti odudarao zaslon računara, tastatura i miš. Profesore, vidim, modernizovali ste se. Koristite računar, kazao sam. „Ah, da. Ali samo Word. Ništa me drugo ne zanima.“ Internet, bio sam znatiželjan. „Mnogo zanimljivih stvari, ali ne usuđujem se citirati. Nepouzdana mi je... Knjiga je knjiga, mladiću! U mom poslu još uvijek – nezamjenjiva.“ Donio je posluženje, nazdravili smo jedan drugom i onako stojeći otpili po gutljaj. Nijesam poznavalac vina, ali nije bilo ni nužno da budem da bih osjetio bogatstvo i ljepotu u ustima. Gusto, aromatično, kao mlijeko u kojemu su se kuvale mirišljave biljke, sjećam se da sam pomislio dok sam uživao u gutljajima.

„Profesore, vidim ratujete protiv susjeda“, rekao sam očekujući da će to prihvatiti kao povod za šalu.

„Ne više. Porazili su me. Istina, još nijesam potpisao безусловnu predaju, ali i to je na vidiku.“

Slegnuo sam ramenima, a onda smo izvjesno vrijeme ćutali, svako zabavljen svojim mislima.

„Zanima li vas, mladiću, da čujete što mi se događa? Mogla bi vam ta pripovijest negdje biti od koristi, napokon, vi ste pisac. A ja sam, pripovijedajući je bezbroj puta, uspio dovoljno da je skratim i prilagodim nestrpljivim slušateljima, tako da nije duga, niti dosadna. Želite li da vam je ispričam, ovako uz vino? Da vam je poslužim poput kakve delicije?“, upitao je tiho, unaprijed strahujući od mojega odbijanja.

„Pripovijedajte, profesore“, pristao sam bez razmišljanja i još dublje se naslonio u fotelju. A on

nam je nalió vina u čaše, duboko udahnuo zrak nekoliko puta kao da se priprema da zaroni, i počeo da priča:

„Ima već četiri godine kako se svakog jutra budim s osjećajem da ću u dnevnoj sobi zateći dvojicu nepoznatih ljudi kako jedu doručak namijenjen meni. Naravno, još uvijek ih nijesam zatekao, ali to nimalo ne mijenja na užasu koji svakodnevno živim. Tako se budim, tako liježem u krevet, u toj nemoći i poniženju mi prolaze dani... Moja vlastita kuća je pretvorena u pansion gospođe Grubach. Ali da se okanem praznih metafora i usredsredim na priču.

Kada su mi ponudili golemi novac za kuću i vrt, kao i mojim susjedima, bio sam u ozbiljnom iskušenju da prihvatim. Upravo se navršavala godina dana od Nevenkine smrti, i razmišljao sam da napustim Budvu, da možda kupim kućicu na Cetinju, u blizini Nacionalne biblioteke, i ovo vrijeme koje mi je preostalo provedem pišući povijest svoje porodice. Ponuda je bila milion eura, primamljiva i okrugla svota, jer u ovom gradu niko ne nudi manje, čak ni za stračaru samo ako je na dobrom mjestu. No poslije izvjesnog vremena, tako zamišljena budućnost mi je postajala sve neprihvatljivija: gdje ću ja, mislio sam, na Cetinje, tamo ne poznajem nikog, a u godinama sam kada ozbiljni ljudi ne sklapaju nova prijateljstva. Starost je prokleta na bezbroj načina, zato sjedi Luka tu gdje si, i čekaj smrt. A kada te kći sahrani, neka raspolaže kućom kako bude sama željela, govorio sam sebi. Jedne noći usnio sam Nevenku kako podrezuje ružičnjak u vrtu i pruža mi nekoliko ruža da ih stavim u vazú. Da li nijesam dovoljno brzo pohitao da uzmem te ruže, ili je što drugo izazvalo njenu ljutnju, tek ona je počela da više na mene. Kada sam se probudio i pokušao da se sjetim što mi je govorila, nijesam uspio. Od

svega, zapamtio sam samo gnjev na njenom licu, i odustao od prodaje. Sjedi Marinkoviću gdje si, naredio sam sebi.

Moji susjedi su prodali svoje kuće i odselili. Nekoliko puta su advokati graditeljskog lobija dolazili kod mene i nagovarali me da i ja uradim isto, malo povećavali cijenu, činili razne ustupke, ali ja sam bio nepopustljiv. Poslije izvjesnog vremena prestali su da dolaze, i počelo je da se ruši po mom susjedstvu. Svakoga dana gledao sam velike mašine kako drobe zidove, i nekada lijepe kuće čupaju iz temelja. Već tokom pripremnih radova na terenu počele su nevolje: potkopali su zid od mog imanja i on se srušio odnijevši skoro dva metra zemlje. Razgovarao sam sa glavnim nadzornikom radova da se to čim prije popravi. Ne brinite ništa, popravićemo, uvjeravao me je umilno. Sagrađićemo ga, biće čvršći nego što je bio. I zaista, željeli su da ga sagrađe upravo takvog, čvršćeg nego što je bio, ali dva metra u mojoj zemlji. Što je ovo, upitao sam nadzornika. Oplata za zid, odgovorio je. Zar to nijeste tražili? Pa što nije na granici dvorišta? Jeste na granici, bio je siguran. Kako jeste?! A ona dva metra zemlje što su se urušila?! On je slegnuo ramenima. Meni su tako rekli da uradim, i ja sam uradio. Ako mi kažu da rušim i podignem na drugom mjestu – meni nije problem. Dobro junače, kazao sam, riješen da sjutra posjetim građevinsku inspekciju Budve, ili komunalnu policiju kako je sada demokratski nazivaju. Napravio sam nekoliko fotografija oplata iz različitih uglova. Uzeo iz porodičnog albuma fotografije na kojima se vidi gdje je zid nekad bio. Napisao zahtjev komunalnoj policiji da njihovi ljudi izađu na teren i zaustave bezakonje koje mi graditelji čine. Pripremio sam se za boj protiv birokratije, očekujući da će mi najveći problem biti glasovita mrzovolja šalterskih službenica. Jer

sam bio siguran da je zakon na mojoj strani. Bože, kako li sam naivan bio!

Dočekali su me lijepo. Ispostavilo se da je sekretarica načelnika komunalne policije moja bivša učenica Milena R., i ona mi je odmah zakazala sastanak kod njega. Nakon petnaestak minuta čekanja, pozvan sam u kancelariju. Recite profesore, koje su muke, bio je ljubazan. Dok sam ja izlagao problem on je ponešto zapisivao na papir i klimao glavom, da bi pošto sam okončao priču telefonom nazvao svoje ljude i poslao ih na teren da pogledaju stanje i odmah zaustave dalju gradnju ukoliko se pokaže da su dripci ušli u moje imanje. Bio sam oduševljen profesionalnim radom komunalne policije i zahvalan do neba. Ispratio me je do vrata i prijateljski spustio ruku na rame. Ne brinite ništa, profesore, rekao je uz smiješak. Biće sve u najboljem redu. Idite doma i ne razmišljajte, od sada je to naš problem. Možete imati povjerenja.

I zaista, kada sam došao doma vidio sam građevinske inspektore na terenu kako pišu zabranu i zaustavljaju rad. Tako treba momci, pomislio sam zadovoljno. Mora postojati red, mora se znati što se smije a što ne!

No, moje zadovoljstvo trajalo je kratko, tačno koliko i zabrana radova – nepunih tri dana. Nakon tog vremena, rano izjutra postavljenu oplatu su nalili betonom i potporni zid je osvanuo oteví mi dva metra od placa. Svađao sam se sa nadzornikom, prijetio sudom i zakonom, vrištao, psovao... Nijesu obraćali pažnju na moje riječi.

Ponovo sam zakazao sastanak sa načelnikom. Primio me je, saslušao, i kazao da je nemoćan. Profesore, investitor nam je dostavio dokumenta u kojima piše da je to zemljište opština proglasila javnim putem i da oni ne rade ništa drugo osim što taj javni put privode njegovoj namjeni. Kakav

javni put, gospodine načelniče, vrisnuo sam do neba!? Evo, moj posjedovni list za kuću i plac, sve lijepo piše. Počeo sam da vadim papire iz torbe, a načelnik me je uhvatio blago za ruku i zaustavio. Profesore, najbolje će biti da taj problem riješite u katastru. Oni su izdali dokumente za koje vi nalazite da su sporni. Ako se ispostavi da je greška, i ako je isprave – odmah ćemo porušiti zid i sve vratiti u ranije stanje. Ne brinite, profesore. Mi smo tu da pomažemo građanima.

Budvanski katastar je vučja jama. Pod uslovom da je čovjek spreman da plati odgovarajuću svotu novca, ili da ih podmiti kakvom nekretninom: poželjan je poslovni prostor, ali ne odbijaju niti stan – spremni su na njegovo ime uknjižiti i Empire State Building. Kada su se napokon smilovali da pogledaju moj slučaj ispostavilo se da nijesu izuzeta samo dva metra s prednje strane dvorišta, već po dva metra sa svake strane placa. Sitnica, blizu 240 m². Kada i čijom odlukom, na osnovu kakvog zakona, ko je mogao da mi otme dio placa a da ja za to ne znam, pitao sam naivno pokušavajući da se snađem u cijelom zamešateljstvu, a oni su nevješto slijekali ramenima i prebacivali odgovornost s jedne opštinske službe na drugu. Na moje uporno insistiranje da moram razgovarati sa načelnikom katastra i od nje lično zatražiti da se greška ispravi – smijali su mi se u lice. Ko sam ja da bi me načelnica primila i trošila dragocjeno vrijeme svog života na razgovor sa mnom, zar ja ne znam da ona ima mnogo neodgodivih društveno-političkih obaveza, zar ja stvarno ne znam s kim imam posla ili se pretvaram da sam pao s Marsa samo da bih njima zagorčavao život – govorili su rječito njihovi osmijesi.

Vidio sam da ću morati na sud. Ali, kada sam se obratio prvom advokatu da me zastupa, shvatio sam da ni to neće biti lako. Niti jedan advokat iz

Budve, a razgovarao sam sa njih nekoliko – nije htio da uzme slučaj. Nije dobro za karijeru tužiti se s Opštinom. Uz jade sam angažovao dvojicu iz Podgorice, ali oni su me samo lagali i odugovlačili tako da sam morao da im otkažem. Odlučio sam na kraju da samostalno podnesem tužbu i kako znam i umijem vodim svoj slučaj, pa što ko ponese.

Uporedo sa mojim mukama da povratim oteto zemljište, vodio sam borbu sa urbanizmom i komunalnom policijom Budve. Pogledajte, mladiću, ove nebudere oko mene. Od kada su ih sagradili ne vidim Sunca ni Mjeseca, a o strujanju zraka i pogledu na more – da i ne govorim. Zatvoren sam sa svake strane. Što reče jedan moj prijatelj sklon cinizmu: ne budi Luka zlo i naopako, vidiš da opštinska vlast brine o tebi, čuvaju te na hladnom i tamnom mjestu da nam duže traješ! Suteran, prizemlje, dvanaest spratova i visoko potkrovlje – to je ono što se očima može vidjeti. A znate li, mladiću, kako je građevinskim dozvolama navedeno: suteran, prizemlje, četiri sprata i potkrovlje. Gdje nestade razlika, upitaćete. Tu je, tu je. Samo treba pažljivije čitati. Svaki od ovih nebodera ima suteran I, suteran II, suteran III i tako redom, koliko je graditeljskoj mafiji bilo neophodno spratova, toliko su opštinske ništarije ucrtavale suterana. Shvatate podvalu, neki dovrtljivac iz urbanizma spratove je proglasio za suterane, tako da prizemlje ovih građevina počinje na dvadesetak metara visine. Čisto ludilo. Da čistije ne može biti. I donekle smiješno, jer po dokumentima: građevine u Budvi ne idu u zrak, nego pod zemlju.

Žalio sam se na sve i svašta. Čim bih uočio kakvu podvalu ili nezakonitost, ja bih je metnuo na hartiju. No, kakoseja žalim nanešto protivzakonito, tako za dan-dva dripici iz opštinskih službi izdaju

odobrenje kojim se to legalizuje. Na kraju je ispalo da je sve u savršenom redu, da je problem u meni, jer očigledno patim od halucinacija, vidim ono čega u stvarnosti nema.“

„Užas, profesore“, kazao sam potpuno zbunjen pričom koju sam čuo.

„Užas, mladiću“, potvrdio je profesor. „Međutim, najužasnije od svega nijesu njihove beskonačne laži koje se umnožavaju i nadigravaju jedna drugu. Već ono do čega su me na kraju doveli. A doveli su me do toga da sam se uplašio samoga sebe i onoga što bih mogao učiniti. Dva puta sam poželio da ubijem čovjeka. I odmah da kažem: nije to bila želja nastala u ljutini, kada psujemo i vičemo bezglavo, pa u jednom trenutku pomislimo kako bi ubistvo drugog čovjeka riješilo sve probleme. Ne. Nipošto! Moja želja da ubijem bila je hladna i primamljiva istovremeno, toliko puna obećanja spokojstva i sreće da mi ni sada nije jasno kako sam uspio da joj odolim. Ali nekako jesam. I sada mi je neopisivo drago zbog toga. Jer, uza sve jade koji su me snašli, stigmata ubice nije ono što bih volio da nosim.“

„A što je to bilo, profesore? Koga ste poželjeli da ubijete?“, upitao sam jedva prevaljujući riječi preko usana.

„Otrovali su mi psa. Jednoga jutro sam ga pronašao ispred kuće mrtvoga. Odnio sam leš kod veterinara i on je, poslije pregleda, rekao da su očigledni znaci trovanja strihninom. Iako je već bio star i skoro nepokretan još uvijek je opasno lajao kada god bi neko kročio u moje dvorište, i zbog toga mi je posebno bio drag. Jadni Brik. Pošto su ga ubili primijetio sam da sve češće prolaze kroz moje imanje. Par puta sam vidio kako sijenke promiču ispred prozora od moje dnevne sobe. Izašao bih napolje, ali nikoga nije bilo. Razmišljao sam da nabavim novog psa, međutim odustao sam

od te zamisli. Umjesto toga, izvadio sam pištolj iz ormara, očistio ga od masti, napunio šaržer, i počeo neprekidno da ga nosim uza se. Nijesam htio dopustiti da me neko od ovih razbojnika izmlati, opljačka ili ubije... a da ja nemam niti najmanju šansu da pružim otpor.

Sjećate se, već sam to pomenuo u razgovoru: žalio sam se na sve i svašta, a najviše na činjenicu da mi ove zgradurine zaklanjaju pogled na more, umanjuju vrijednost kuće, onemogućavaju život dostojan čovjeka... da me jednostavno živoga u grob meću. Jednog popodneva nešto sam radio u vrtu, kada čuh glas kako me doziva: profesore, ba, profooo! Podigao sam pogled i vidio jednog od ovih tipova – koji sebe nazivaju ‘investitori’ – kako stoji nalakćen na ogradu terase. Profo, žališ se na zaklonjeni pogled, je li? Nemoj, bolan, da bereš brigu i pišeš građevinskoj inspekciji, kazaću molerima da s ove tvoje strane našaraju more i palme, i neba kol’ko te volja, pa gledaj profo tu prirodu za kojom kukaš i uživaj u njoj. Čuo sam tada gromoglasni smijeh njegovih čauša koji su izmiljali odnekud iz tog kazamata i načičkali se po skelama. Dođi prijatelju, pozvao sam ga umilno. Dođi, da se kao ljudi dogovorimo koliko mora, a koliko neba ćeš mi pokloniti. Sidi, da progovorimo dvije. Nijesam psovao niti podizao glas na njega, bio sam ljubazan. Želio sam da dođe, i kada mi se primakne – da ga ubijem. Naravno, nije došao. Ali je u prijavi policiji – koju je, hulja, istog dana podnio – naveo da sam repetirao pištolj i uperio ga u njegovom pravcu, da sam ga vrijeđao na ‘ljudskoj, političkoj i nacionalnoj osnovi’ (što ne vjerujem da sam činio, jer znam zasigurno da takve utvare ne posjeduju niti jedan od pomenutih kvaliteta pa ne vidim razloga zašto bi ih pominjao) uz prijatnju da ću ga ‘ubiti kao zeca’ (što sumnjam da sam rekao, jer za razliku od takve ništarije koju bih rado ubio,

zeca nikada ne bih povrijedio). Naravno, bijednik u prijavi nije naveo svoje duhovitosti na moj račun, tako da je Miko bio zaista iznenađen kada je iste večeri došao kod mene da se obavijesti o razlozima podnijete prijave.“

„Dobro je da su iz policije Mika poslali kod vas, profesore“, laknulo mi je kada sam čuo ime svog školskog druga. „On je čovjek na svom mjestu.“

„Mislim da je sam odlučio da dođe. Vidio je tamo prijavu na moje ime i uzeo je. Dobar momak, nema zбора. Takav je bio i u školi. Kada sam mu sve ispričao, zavrteo je ljutito glavom i rekao da će porazgovarati sa tipom koji je podnio prijavu i da će mu ozbiljno skrenuti pažnju da me više ne uznemirava i da se slučajno ne prevari i pošalje svoje čauše da po noći vršljaju mojim imanjem. Na odlasku mi je dao broj svog mobitela i rekao da ako mi što bude potrebno ne zovem policiju nego izravno njega. Profesore, kazao je još, ako procijenite da vam je potreban čovjek koji može izvjesno vrijeme pričuvati vaše oružje – biće mi čast ukoliko meni ukažete povjerenje.“

Na te profesorove riječi začuđeno sam podigao obrve i pogledao ga upitno.

„Da, da. Neko je u policiji očigledno pomislio kako mi treba oduzeti pištolj, a to mi je Miko prenio pažljivo birajući riječi. Ili je Miko sam pomislio da bih mogao po stare dane uraditi kakvu budalaštinu: ubiti drugoga ili sebe, pa mi je diskretno stavio do znanja da to ne činim. Ne znam. Neću da griješim dušu. Što god da je, bio je dirljivo pristojan i odmjeren tako da sam mu zahvalan. Tim prije što sam ga mjesec dana kasnije sâm nazvao i predao mu pištolj. Shvatio sam da je Mikova zabrinutost sasvim na mjestu. Postalo je suviše opasno da oružje držim pri sebi.“

„Nijeste valjda pomislili da...?!“

„Da se ubijem!? Ne, to nipošto! Ali sam tokom

susreta sa visokim građevinskim inspektorom Baranovićem koji se odigrao upravo u ovoj prostoriji – poželio da ispraznim svoj pištolj u njega. Sjedio je baš tu gdje i vi, ne bilo primijenjeno! Posmatrao je moju biblioteku hineći da se razumije u knjige, i u jednom trenutku kazao: 'mi intelektualci moramo da se podržavamo međusobno'. To je kao trebalo da znači kako će zbog toga što posjedujem više od dvije knjige doma, on, veliki ljubitelj knjiga i poštovalac obrazovanja, da učini sve što je u njegovoj moći i zaustavi bezakonje koje se nadamnom sprovodi. Ma hajde!? On će to da učini!? Čovjek kome u Budvi tepaju 'pet do deset', jer toliko hiljada eura uzima da bi odgodio rušenje bespravno podignute kuće za par mjeseci dok vlasnik ne podmiti gdje treba i prikupi odgovarajuće dozvole. On će da mi pomogne. Nijesam intelektualac, uzvratilo sam jetko. Kako nijeste, profesore, počeo je da me ubjeđuje medvedim glasom. Ovoliko knjiga imate doma, a kažete da nijeste intelektualac, to ne može biti. Onda je počeo da truća o tome da svaki čovjek koji je nešto diplomirao ima pravo da sebe naziva intelektualcem, i još da od drugih ljudi zahtijeva da ga tako nazivaju. Ne znam koliko dugo sam trpio Baranovićevu 'pohvalu intelektualca', ali u jednom trenutku sam osjetio neodoljivu potrebu da mu zauvijek zatvorim balava usta. Pogledao sam ga, i umjesto živog čovjeka naspram sebe vidio sam truplo na podu moje dnevne sobe. I u tom trenutku, dok sam gledao Baranovićev leš i veliku mrlju krvi koju vampirski sladostrasno upija moj tepih, pomislio sam kako ja u stvari nemam pojma što bih uradio poslije izvedenog ubistva: da li bih nazvao policiju i predao se bez otpora, ili bih možda pokušao da uklonim tragove zločina? Tada sam shvatio da od mene nikada neće biti ubica. Docnije sam sebe tješio kako za to

postoje valjani filozofski razlozi, jer ja, shodno onoj Sokratovoj misli, ne želim živjeti sa ubicom u sebi, ali stvarni razlog je lišen filozofske uzvišenosti i mnogo je banalniji: nemam dovoljno hrabrosti da to učinim. Zbog toga sam istog dana nazvao Mika i predao mu pištolj, oružani list, dozvolu... neka ide sve do vraga!"

„Bilo bi bolje da ste prodali kuću, profesore“, kazao sam zamišljeno. „Sada biste živjeli bez ovih nevolja.“

„Čestomitogovoreljudi.Nekodobronamjerno, a neko sladeći se mojim jadima. Međutim, da sam pretpostavljao što će me snaći i da sam je zbog toga prodao – osjećao bih se bijedno. A sada mi ne pada na pamet da je prodam.“

„Sumnjam da bi je sada i kupili. Što će im? Sagradili su kule, nemaju više potrebe za zemljom.“ Na te riječi profesor se nasmijao.

„Nijeste u pravu, mladiću. Ali i ja sam mislio slično vama, čemu se nije čuditi jer ne razmišljam na način građevinske mafije, pa nam je oprošteno. Prije dva mjeseca posjetio me je jedan od njihovih advokata i obnovio ponudu kao da se ništa nije dogodilo: ista cijena, isti uslovi. Na moje pitanje: što će im moja zemlja kad su već sagradili nebodere? Odgovor je bio: poslovni centar, trgovine, parking... Svaki slobodni metar zemlje u Budvi je dragocjen i može se iskoristiti, naglasio je samozadovoljno.

Ponovo sam ih odbio. Znam, znam što ćete reći: nijesam trebao. Ali, to je bilo jače od mene. Milije mi je da posmatram svoj dom kako propada, nego da ga prodam pod pritiskom. Jer sada, poslije svega što su mi uradili – prodaja ne bi bila svojevrijedna, već pod ucjenom. A tako ne pristajem, pa dabogda sve izgorelo! Gnjade! Naslijeđenu imovinu Budvana koji su sticajem migracijskih okolnosti građani SAD-a ili neke od

zapadnoevropskih zemalja ne diraju. Ne smiju! Hoće u evroatlantske integracije pa se plaše reakcije ambasada. Ako već ne rade zajedno. Jeste li čuli za onoga ambasadora Slovenije, konzula – šta li je već?! Koji jami po Budvi sa graditeljima, bavi se nekretninama: kupuje, prodaje... To radi noću. A danju, svima nam drži u novinama lekcije o evropskim standardima i njima odgovarajućem ponašanju. I to čini bez trunke srama. Ništarije ljudske. Uspjeli su i Aristotela da demantuju: čovjek je životinja koja se stidi. E pa nije više. U Budvi stida nema!"

Profesor je začutao, zamagljenog pogleda, ali su njegove usne nastavile da oblikuju riječi. Nekoliko puta je ljutito odmahnuo rukom kao da tjera nekoga od sebe, možda onog demona sa kojim se neprekidno svađa. Pogledao sam kroz prozor da ne bih gledao u njega, i u tami vrta vidio zapaljenu gomilu kako polako dogorijeva. Užas, pomislio sam i stresao se, kamo god čovjek da pogleda vidi samo prizore ništavila: pa bili oni zgarište smeća ili ljudska ruina uništenih živaca.

„Dugo sam razmišljao, mladiću, zbog čega se ovaj grad tako beskrupulozno razara? Zbog čega se svi ponašaju kao strvinari? Kako ne postoji u njima bar nešto da ih zaustavi i opomene? Da li je siromaštvo uistinu opravdanje za grabež? Najzad, da li je ovo što se događa najava vremena pred smak svijeta, pa je u njemu sve dozvoljeno? Delikatna ravnoteža koja postoji između porodice i polisa je razorena, a sjećate se što je Aristotel tvrdio u „Politici“, koliko pogubne posljedice nastaju kada se ta ravnoteža naruši? Ne znam. Ne znam. Ali nije dobro. Čini mi se da će na kraju samo rijetki moći da žive ovdje, a onaj ko ne može – moraće da se seli. Postoji neko uticajan, povezan sa novcem i kriminalom, ko neshvatljivom mržnjom mrzi ovaj grad, to je jedino što sam zaključio. I čini sve da

ga uništi do temelja. Zapravo, čini sve da i temelje iščupa iz zemlje. Sjećate li se što su naši varvari ne tako davno obećavali Dubrovniku, kako će ga sagraditi da bude „stariji i ljepši“. E upravo to danas čine Budvi, ti isti varvari: svakim danom je iznova grade i ona postaje sve ljepša. Već slični bolesniku od karcinoma koji, izvjesno vrijeme prije konačnog kolapsa, izgleda kao da se potpuno oporavio.“

„Moram da idem, profesore“, kazao sam i polako počeo da ustajem iz fotelje. „Sjutra rano idem za Podgoricu, zvali su me iz redakcije, zakazan je sastanak kolegijuma...“, lagao sam nespretno. „Vlasnici novina razmišljaju da otvore televiziju, vjerovatno je to razlog što me zovu sa odmora...“ Moje laži su povlačile jedna drugu, ali potpuno bez potrebe, jer profesor kao da nije čuo ni riječ od onoga što sam rekao. U jednom trenutku me je pogledao, začuđen što se nalazim na sredini dnevne sobe.

„Knjige, mladiću“, viknuo je. „Zapričali smo se i zaboravili ono zbog čega sam vas zvao. Pogledajte biblioteku i izaberite što vam se sviđa.“

„Ne znam, profesore. Možda je bolje drugi put. Već sam ostao duže nego što sam mislio. Sjutra moram...“

„Dobro, mladiću“, prekinuo me je. „Nema potrebe za opravdanjima. Nijeste uradili ništa zbog čega bi vam trebalo biti neprijatno. Predvidio sam da ćemo se rastati u žurbi, i dozvolio sam sebi slobodu da izdvojim nekoliko naslova i da vam ih upakujem.“ Ustao je i prišao ulaznim vratima pored kojih je bila kartonska kutija čije su ivice oblijepljene trakom. Sagnuo se i s naporom podigao paket. „Uzmite, pobogu. Ovo je za vas.“ Priskočio sam i preuzeo od njega teret. „Tu se nalazi nekoliko zaista vrijednih naslova“, rekao je teško dišući. „Skoro bibliografske rijetkosti.

Pomislio sam da ćete vi razumjeti o čemu se radi i da će vam biti drago da ih čuvate u svojoj biblioteci.“

„Profesore, možda je ipak bolje da ih date svojoj kćeri. Mislim, ako je nešto posebno vrijedno, bolje je da ona to posjeduje, nego...“

„Ne brinite o tome, mladiću. Moja kćer neće ostati bez poklona. A ove knjige su za vas.“

„Onda hvala, profesore. Na svemu. Bilo mi je drago što smo se vidjeli. Doviđenja.“

„Zbogom, mladiću. I čuvajte se. Misleći ste čovjek i duševno čeljade, a živite u svijetu bez logosa, bez blagoslova. Dozvolite starcu da vam na kraju udijeli jedan savjet: ako ikada dođete u situaciju da vam je potreban oprost vlasti – ne prihvatajte ga! Bez obzira o čemu je riječ, da li se radi o godinama robije zbog ubistva ili o kaznenoj prijavi zbog prelaska na crveno... Odrobijajte svoj zločin, platite za prekršaj. Jer ako to ne učinite, ako vam vlast nešto oprost – do smrtne ure ćete isplaćivati dug, i nikada ga nećete isplatiti do kraja! A voli naša vlast da oprost podaniku svakakav zločin, makoliko gnusan bio. Samo ne i zrno pameti. To se na ovim prostorima ne oprašta.“

Ispratio me je kroz lavirint do glavne ceste, i još jednom pozdravio na rastanku. (Kada sam te večeri razmišljao o profesorovom savjetu moram priznati da nijesam baš najjasnije shvatio što je htio da mi poruči. Kakav oprost vlasti, kakvi bakrač, odmahivao sam rukom u mislima, tumačeći njegove riječi kao još jedan znak pomračenog uma. Tek izvjesno vrijeme docnije, posmatrajući mnogobrojna čudesa u svijetu oko sebe – čini mi se da sam shvatio poruku. Srećom, ne kada je već prekasno.)

* * *

Nepunih mjesec dana je prošlo od našeg susreta, kada su mi javili iz Budve da je profesor Luka Marinković zapalio svoju kuću. Vatrogasci zbog okolnih zgradurina nijesu vozilima mogli doprijeti do mjesta požara, i sve je izgorelo. Nekoliko umjetničkih slika, albume sa porodičnim fotografijama i memorabilije koje su pripadale njenoj majci – sklonio je kod prijatelja i namijenio kćeri. Knjige, namještaj, pokućstvo... polio je kantama benzina i zapalio. Knjige nije poklonio biblioteci grada, njegova priča o renoviranju kuće bila je obmana.

Hitna pomoć i policija zatekli su ga u dvorištu, kako se smije grohotom i veseli. Zabrinuti da ne skoči u vatru, bolničari i policajci su ga odmah savladali, dali mu injekciju za smirenje, i odvezli pravo u Dobrotu, psihijatrijsku bolnicu pored Kotora. Tamo je nakon nekoliko dana i umro od posljedica moždanog udara.

Sahrana profesora Marinkovića bila je uistinu veličanstvena. „Posljednje okupljanje Budve koja nešto vrijedi“, bio je komentar ljudi. Svi su izražavali svoje zgražanje nad onim što je učinjeno profesoru, nad načinom kojim su ga opštinski dripici i graditeljska mafija otjerali u smrt... Ali, kao i svaka priča, i ova je trajala kratko... svega nekoliko dana.

Imanje je naslijedila njegova kćer, i odmah nakon prevođenja nekretnine na svoje ime pokrenula je sudski spor protiv Opštine i nadležnih službi. Pokušali su da je nagovore da Opština o vlastitom trošku ukloni zgarište i obnovi kuću kakva je nekoć bila, ali ona nije pristala. „Zgarište ostaje kao spomenik vašeg zločina, gospodo!“, bila je neumoljiva. I potpuno u pravu: nikada se spomenik ne odnosi samo na žrtvu, nego i na zločinca podjednako. A zločinci joj ne mogu ništa, nije njihov podanik.

* * *

Povremeno, kada dune jugo i gusti se oblaci zgužvaju nad gradom, u mutnom iščekivanju kiše koja ne dolazi, umjesto mirisa mora i vlažne trave, u Budvi se osjeti snažan miris paljevine. Ljudi se tada ne osvrću oko sebe, odavno već znaju da nigdje nema tragova dima. A na pitanje znatiželjnika što se to osjeća u zraku, ne pružaju odgovor, samo sliježu ramenima ili gledaju nekud u stranu.

Uostalom, što bi im odgovorili: da to gori kuća Marinkovića?

Iz kulturnog života

Pregled kulturnih događaja

piše: *Rosanda Mučalica*

Analizirajući proteklih par godina kroz prizmu crnogorske kulture, vidni su krupni iskoraci, prije svega, na međunarodnu umjetničku scenu. Pažnje vrijedna su i gostovanja visoko etabliranih internacionalnih umjetnika našoj zemlji. Iako se globalna ekonomska kriza donekle odrazila na kvantitet kulturnih zbivanja, posebno u minuloj godina, u svim crnogorskim sredinama evidentan je značajan napredak i u kolektivnom i u individualnom kulturno-umjetničkom stvaralaštvu. Po broju manifestacija, Crna Gora sada zasigurno ne zaostaje za drugim jugoistočnim evropskim državama. I zato, ako bismo htjeli da predstavimo sve događaje koji su zavrijedili pažnju čitalaca Ljetopisa crnogorskog trebalo bi nam mnogo više stranica, zato ćemo se, ovoga puta, fokusirati samo na one koji su, po mišljenju stručne javnosti, dosegli najveće domete. Počnimo od pohoda naših umjetnika na internacionalnu kulturnu scenu...

Crna Gora na Bijenalu savremene umjetnosti u Veneciji

Na Bijenalu savremene umjetnosti u Veneciji, u junu 2009. godine Crna Gora predstavila se radovima našeg proslavljenog umjetnika Dada Đurića, i to u palati Zorzi, koju je za potrebe prve crnogorske samostalne postavke na ovoj uglednoj manifestaciji, ustupila kancelarija UNESKO-a u Veneciji.

Dadova izložba u Veneciji, naslovljena *Zorzi elegije*, bila je spektakularan događaj, upravo iz razloga što je sveobuhvatno predstavila svijet

ovog velikog umjetnika. Dadova umjetnost zastupljena je kroz skulpture i slike. Skulpture su namjenski rađene za Bijenale, a nekoliko slika otišlo je u Italiju iz Narodnog muzeja Crne Gore. Cio projekat bio je vrlo kompleksan i predstavio je divan mizanscen Dadovog svijeta. Bila je to esencija Dada Đurića, esencija jednog od onih velikih umjetnika koji probijaju sve granice i koji iznova inspirišu posmatrača. U predivnom ambijentu palate Zorzi Dadov umjetnički pečat je impresionirao posjetioce nadrealističkom savremenom postavkom. Dado, nažalost, nije prisustvovao ceremoniji otvaranja crnogorskog paviljona, ali zato su njegov unuk Ivo Đurić, kćerka Janica i četvoro mladih ljudi sa Cetinja, tog junskog dana nosili crnogorske nošnje, po izričitoj umjetnikovoj želji. Jedno je sigurno, Dado Đurić skrenuo je pažnju svjetske javnosti na osobenost i vitalnost crnogorske umjetnosti...

Crnogorski simfonijski orkestar u Italiji

Crnogorski simfonijski orkestar pod vođstvom šefa-dirigenta Alekseja Šatskog ostvario je minule sezone veoma uspješno gostovanje u Italiji. Dvije noći za redom crnogorski simfoničari nastupili su u Izoli dela Scala i u Teatru Đuzepe Verdi u Lonigu, nadomak Verone. Bio je to drugi nastup crnogorskog orkestra u inostranstvu, nakon izvođenja prve nacionalne opere "Balkanska carica" na festivalu "Sarajevska zima". I još jedan od izazova ovom mladom ansamblu koji pridaje veliki značaj promociji crnogorske nacionalne kulture.

A poziv je uslijedio nakon veoma pozitivnog utiska koji je maestro Đulijano Bertoc, šef-dirigent Simfonijskog orkestra iz Verone, stekao slušajući prvi CD Crnogorskog simfonijskog orkestra. Na koncertima u Italiji crnogorski muzičari

predstavili su se djelima Feliksa Mendelzona, čiji se jubilej prošle godine proslavljao širom svijeta. Riječ je o kompozicijama- Uvertira Hebridi, Koncert za violinu i orkestar u e-molu i "Italijanska simfonija". Kao solista u violinskom koncertu nastupio je Andrej Kurti, umjetnik koji već dugi niz godina, kao violinista i pedagog na Univerzitetu u Luizijani, ostvaruje veoma zapaženu karijeru u SAD. Ovo je prva saradnja Crnogorskog simfonijskog orkestra i poznatog umjetnika koji je višestruko vezan za Crnu Goru. Prvo gostovanje Crnogorskog simfonijskog orkestra u kolijevci muzike od izuzetnog je značaja za promociju crnogorske muzičke kulture. Istovremeno to je bio i još jedan ozbiljan izazov mladom ansamblu koji je dosadašnjim djelovanjem i izvođačkim dometima potvrdio punu posvećenost dostizanju visokih profesionalnih standarda. Ovim koncertima Crnogorski simfonijski orkestar otvorio je vrata za brojne slične nastupe, zato se sa zadovoljstvom i ponosom može konstatovati da je iskorak ka internacionalnoj sceni bio uspješan i veoma značajan za dalji razvoj ovog mladoga ali veoma perspektivnog, ansambla.

Blago kotorske biskupije u Klovićevim dvorima u Zagrebu

Izložba „Blago kotorske biskupije-Zagovori svetom Tripunu“ otvorena je u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu. Postavka je obuhvatila slike, skulpture, relikvijare i liturgijske predmete, liturgijsko ruho, čipke, ex vota, književna djela, rukopise i dokumenta, te nacрте i fotografije kojima će prezentovati bogatu graditeljsku baštinu.

Izložba je predstavila istorijske i umjetničke dragocjenosti koje se čuvaju u brojnim crkvama na području Kotorke biskupije, od Herceg Novog, preko Perasta, Dobrote, Kotora, Prčanja i Tivta do

Budve, te drugih mjesta u okviru ove biskupije... Hrvatska publika bila je u prilici da vidi oko 400 djela. Našle su se tu slike mletačkih renesansnih slikara, kolekcija ikona i madonerskih djela od 14. do 18. vijeka, djela baroknih majstora, radovi Tripa Kokolje i Josipa Tominca. Među vajarskim djelima impresivna je kolekcija kamenih ulomaka predromaničkog razdoblja, gotička, renesansna i barokna raspeća, mramorna i drvena skulptura 17. i 18. vijeka, dokumenti od 12. do 19. vijeka, rukopisi i knjige bokeljskih pisaca od renesanse do danas. Postavka je obuhvatila i notne zapise od 12. vijeka do danas, zavjetne srebrne pločice iz Perasta, Prčanja i Mula, čuvenu dobrotsku čipku, nacрте i modele crkava i zvonika. Posebno pažnju privukle su umjetnine izrađene u srebru i zlatu, veliki relikvijari, liturgijski pribor od gotike do 19. vijeka, renesansni moćnik Predragocjene krvi Hristove iz crkve sv. Mateja u Dobroti, Moćnik Hristove krune iz katedrale sv. Tripuna iz istog perioda, te monumentalni srebrni oltar iz katedrale, koji je po cjelovitosti i veličini jedinstven na cijeloj istočnoj obali Jadrana.

Izložba je rezultat međudržavne saradnje Crne Gore i Republike Hrvatske. Pripremljena je u suorganizaciji Biskupskog Ordinarijata iz Kotora, Pomorskog muzeja Crne Gore iz Kotora i galerije Klovićevi dvori, pod visokim pokroviteljstvom Ministarstva kulture, sporta i medija Crne Gore i Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Na realizaciji je angažovano petnaest stručnjaka iz Crne Gore, Hrvatske, Italije, Amerike i Srbije. Koordinator projekta prof. dr. Radoslav Tomić. Projekat je nastao na inicijativu Biskupskog Ordinarijata Kotor, povodom obilježavanja 1200 godina od prenošenja mošti sv. Tripuna u Kotor.

U katalogu koji prati izložbu, istoričarka umjetnosti Vesna Kusin je zabilježila: „Jedna od

najbogatijih crkvenih riznica otvorila je svoja vrata pokazujući svo bogatstvo relikvijara, dragocjenost liturgijskog ruha, vrsnost sakralnog slikarstva i vajarstva, specifičnost muzičkog izraza i znatne književne doprinose. Pokazujući, takođe, ikonografska i stilka previranja i doticaje, kako s Vizantijom, u ranijim razdobljima, tako i sa zapadnim, u prvom redu venecijanskim, umjetničkim izrazom, što je obilježje mediteranskog kruga evropske umjetnosti. Tim umjetničkim nasljeđem potvrđuje se i pripadnost baštini istočnojadranske obale. Svekolika umjetnička i duhovna baština Kotorke biskupije i cijele Boke kotorske...“

Vojo Stanić u Moskvi i Zagrebu

Likovni opus čuvenog crnogorskog slikara Voja Stanića pod nazivom „Nježna logika lakog apsurd“ predstavljen je prošle godine ruskoj javnosti u Državnom muzeju likovnih umjetnosti „A. S. Puškin“ u Moskvi. Izložba je zajednički projekat muzeja „Puškin“ i privatne podgoričke galerije „Gajo“, a realizovana je pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Crne Gore. U oktobru minule godine slike Voja Stanića bila je u prilici da vidi i zagrebačka publika, u muzeju Mimara.

Stanić, koji je 1924. rođen u Podgorici, postigao je i svjetsku afirmaciju bogatim slikarskim opusom koji sjedinjuje tradiciju nadrealističkog slikarstva De Kirika i Magrita, s tradicijom narodne umjetnosti. Najčestitija naivnost, kao i metafizičnost, glavna su odlike stvaralaštva ovog našeg umjetnika. Njegove slike su male pozorišne priče iz svakodnevnog života, pune topline. U njima se oživljava duh renesansnih komedija, blago karikiranih ljudskih mana i istovremenog razumijevanja istih. Teme iz kafana, sa mora ili iz

kuće često su isprepletene nadrealnim detaljima ili maštovito izvrnutim odnosima likova i predmeta. Vojo Stanić za sobom ima brojne samostalne izložbe. Jedno od njegovih najznačajnijih predstavljanja je bilo na Venecijanskom bijenalu 1996.godine. Stanićeve slike se nalaze u većini galerija u Crnoj Gori, a u Narodnom muzeju Crne Gore na Cetinju su i dio stalne postavke. Godinu dana ranije uspješno se predstavio i u Londonu.

„Nastanio se pored mora da bi, zagledan u beskraj, doživljavao svemir. Dok iz njega žubori život sa svim protivurječnostima, tragičnim i komičnim, Vojo Stanić, kao antički mislilac upoređuje istoriju i savremenost, definiše svoj kreativni odnos prema životu i njegovim zakonima, prema progresu i destrukciji, prema čovjekovoj misiji na zemlji – čudesnoj planeti. Traži i nalazi originalne načine da svoja saznanja i maštanja zanimljivo saopšti u svojim djelima“, zabilježila je u katalogu Olga Perović, dok je Luko Paljetak, zapisao sljedeće: “Sve pojedinosti na slikama Vojislava Stanića potvrđuju čudesnost običnosti, običnost čudesnosti. Sve one istančani su igrani film o intimnom životu jednog grada u kojem svaki njegov stanovnik, uključujući i trajno prisutnog, nevidljivog, posmatrača, uživa prividne blagodeti visoke civilizacije koja ne može da ide još dugo – već je došla do plafona – mora se nešto ili možda sve promijeniti ako se misli ići dalje”.

Papski hor Sikstinske kapele u Crnogorskom narodnom pozorištu

Papski hor Sikstinske kapele iz Vatikana nastupio je, po prvi put u Crnoj Gori, na Velikoj sceni Crnogorskog narodnog pozorišta u Podgorici. Repertoar je obuhvatio najpoznatije duhovne kompozicije koje izvodi ovaj čuveni hor,

izuzetno duge istorije, koja datira čak od šestog vijeka. Pod dirigentskim vođstvom monsinjora Đuzepea Liberta, podgorička publika bila je u izuzetnoj prilici da, između ostalih, čuje djela raznih kompozitora i raznih epoha, od baroka pa do modernog doba: Gregoriana (Victimae Paschali Laudes), Palestrina (Sicut Cervus, Paucitas Dierum, Exsultate Deo), Perosija (Benedictus), Domenika Bartolučija (O Sacrum Convivium) Đuzepea Liberta (Alma Redemptoris Mater, Te Deum Laudamus)... Orgulje je svirao Đanlika Libertuči.

Koncert je organizovan pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Crne Gore, u saradnji sa Ambasdom Crne Gore pri Svetoj Stolicu. Dolazak Papskog hora Sikstinske kapele i jednog dijela diplomatskog kora akreditovanog pri Svetoj stolici, dugo je i pomno pripreman. Hor Sikstinske kapele, najstariji hor na svijetu, osnovan je prije 15 vijekova u Rimu kao Papski hor, koji je pjevao na papskim misama i ceremonijama, a tokom dugog vremenskog intervala doživljavao je evoluciju. Danas ovaj hor uglavnom nastupa u Bazilici Svetog Petra, prilikom raznih papskih ceremonija, a realizovao je i više gostovanja u Italiji. Ipak, Hor Sikstinske kapele relativno je malo koncerata održao u inostranstvu.. Nastupili su u svega nekoliko zemalja, pa je tim dragocjenije što je Sveta stolica dozvolila da Hor dođe u Crnu Goru. To ukazuje i na značaj koji se pridaje našoj zemlji. A da muzika ima transcendentnu dimenziju, pogotovo duhovna, dokazao je ansambl Papskog hora na pravi način i crnogorskoj publici. Muzika je u stanju da prevazilazi sve barijere vremena, prostora i raznih kultura i civilizacija. I ima funkciju građenja mostova između različitih religioznih, etničkih i kulturnih komponenti koji čine svijet, pa i Crnu Goru.

Koncert Iva Pogorelića na Don Brankovim danima muzike

Svjetski priznati hrvatski pijanista Ivo Pogorelić nastupio je 16. jula 2009. prvi put u Crnoj Gori, na KotorArt festivalu. Pogorelić je za resital na Don Brankovim danima muzike u crkvi sv. Duha odabrao djela Frederika Šopena Nokturno u E-duru i Sonatu u h-molu, zatim Mefisto valcer Franca Lista, Tužni valcer Jana Sibelijusa i kompoziciju Noćni gaspar Morisa Ravela. Pogorelić je koncertom u Kotoru uvećao kulturnu scenu ovog grada, koji je, svojom jedinstvenom kulturnom ponudom visokog nivoa, postao prestižan umjetnički centar i van granica naše zemlje.

U kratkom susretu sa novinarima, na pitanje kakve su mu impresije o Kotoru, Pogorelić je odgovorio da je ovo veoma lijep kraj i gostoprimaljivi ljudi i da će se ponovo nekom prilikom vratiti. Slavni pijanista je poručio da Crna Gora treba da iskoristi trend ulaganja stranih investitora, kako bi se dio prihoda uložio u kulturu, što se uvijek višestruko vraća u budućnosti. Koncert velikog umjetnika u svakom slučaju u Kotoru je dugo prepričavan kao vrhunski kulturni užitak za pamćenje. Iva Pogorelića ne treba posebno predstavljati, ali vrijedno je podsjećanja da je prve časove klavira imao u sedmoj godini u Beogradu, a nakon samo pet godina pozvan je da nastavi studije u Moskvi, na Centralnoj muzičkoj školi. Debi je imao u Karnegi holu u Njujorku 1981. godine, kada je prvi put nastupio i u Londonu. Ostvario je u međuvremenu trijumfalne nastupe u poznatim koncertnim dvoranama širom svijeta: u SAD, Kanadi, Evropi, Japanu, Južnoj Americi i Izraelu. Održao je mnogobrojne solističke koncerte i svirao sa nekim od vodećih svjetskih orkestara, uključujući i Bostonski simfonijski orkestar,

Londonski simfonijski orkestar, Simfonijski orkestar iz Čikaga, Njujoršku filharmoniju, Bečku filharmoniju, Berlinsku filharmoniju, Pariski orkestar i mnoge druge. Održavao je i koncerte u dobrotvorne svrhe, kao što je podrška Crvenom krstu, ponovnoj izgradnji Sarajeva, borbi protiv bolesti kao što su rak i multipleks skleroza. UNESCO ga je 1988. imenovao za “ambasadora dobre volje”.

Zbog ogromnog interesovanja publike, koncert u Kotoru je unaprijed rasprodat, pa se brojni poklonici njegovog muzičkog umijeća u Crnoj Gori nadaju da će u skorijoj budućnosti slavni muzičar ponovo nastupiti pred crnogorskom publikom. Ne samo ovim nastupom, Don Brankovi dani muzike, u okviru KotorArta, dokazali su da predstavljaju snažan kulturni impuls Crnoj Gori i gradu Kotoru, koji svojom ponudom postaje državni projekat od posebnog interesa.

Balkanska carica - prva crnogorska nacionalna opera

Praizvedba prve crnogorske nacionalne opere „Balkanska carica“, italijanskog kompozitora Dionizija de Sarna san Đorđa, po libretu drame kralja Nikole Prvog Petrovića Njegoša, u Crnoj Gori je stekla status velikog događaja koji prevazilazi kalendarske okvire godine u kojoj je nastao. A premijeru je ovaj projekat imao 14. jula 2008. u atrijumu Narodnog muzeja na Cetinju. Riječ je o projektu kakav do sada nije realizovan u muzičkoj istoriji Crne Gore, sa velikim brojem domaćih izvođača (a bilo ih je 100-tinjak). Ovaj grandiozni projekat potpisuje autorski tim: Radmila Vojvodić, reditelj, Žarko Mirković, muzički direktor, Aleksej Šatski, dirigent i Radovan Papović, orkestracija.

Sa „Balkanskom caricom“ dokazano je da ova sredina ima dovoljno sposobnih i pojedinca

i ansambala da gradi neuporedivo bogatiji i kompleksniji muzički život, nego što je to bilo do tada. Savremeno čitanje istorijsko-nacionalnih tema, pokazalo se i kao dobar pratilac crnogorskog uključivanja u evropske kulturne integracije. Opera „Balkanska carica“ predstavlja inicijalnu, ali kreativno dostojnu ljestvicu za ostvaranje generacijskih snova o utemeljenju operne umjetnosti u Crnoj Gori. To je i pravi početak stvaranja relevantnih mogućnosti respektabilnom broju mladih crnogorskih solo pjevača. U realizaciji projekta učestvovali su Crnogorski simfonijski orkestar, Hor koji čine sadašnji i bivši studenti Muzičke akademije, plesni ansambl sastavljen od crnogorskih plesača, te solisti, domaći i gosti iz regiona. Opera je rađena u koprodukciji Muzičkog centra Crne Gore i crnogorskog nacionalnog teatra, u saradnji sa Kraljevskim pozorištem Zetski dom, Narodnim muzejem Crne Gore, OBC i Muzičkom akademijom. Dirigent hora je Aleksandra Knežević, koreograf plesnog ansambla je Tamara Vujošević, za scenografiju je zadužen Lorenzo Banci, dok kostimografiju potpisuju Leo Kulaš i Suna Čehovin. Kao solisti u operi nastupaju Vedrana Šimić, Dejan Maksimović, Jelena Marković, Dragoljub Bajić, Vladimir Andrić, Ivica Šarić i Amanda Stojović...

A priča „Balkanske carice“ je tragična. Priča je istorijska, i progovara o nesrećnoj sudbini Danice, ponosite Crnogorke, koja ne može da se pomiri sa saznanjem da joj je budući muž promijenio vjeru, i Stanka, ambicioznog mladića ljubomornog na svog brata kome pripada carstvo...

Kako ocjenjuje kritika, kompozitor je na intrigantan način ostvario muzičku viziju dramskog predloška, a rediteljsko i dirigentsko iščitavanje ove zanimljive partiture počiva na dvije bazične ideje: naglašavanju teatarskog

aspekta predstave i dominantnom izdvajanju lirsko-tragične dramske linije vezane za likove Stanka i Danice, dok su drugi likovi i uloga horskog i baletskog ansambla uglavnom svedeni na epizodnu funkciju i pretežno odslikavaju kontekst i ambijent. „Svijet dobra odslikan je prvenstveno likom Danice, ‘crnogorske vile’, a svijet zla Stankom. To su dva snažna verdijevska karaktera koje de Sarno s pažnjom i dosljednošću razvija postavljajući dva muzičko dramska sukoba radnje...“

Festival Teuta – novi antički teatar

Pozorišni festival pod nazivom „Teuta – Novi antički teatar“, zaživio je na scenama (što ambijentalnim, što namjenskim) Kotora, Perasta i Risna prije dvije sezone. Uvod u novu teatarsku manifestaciju, koja pretenduje da postane tradicionalna, bilo je premijerno izvođenje Euripidove „Medeje“. Režiju ove silovite bračne tragedije koja i danas privlači bezbrojne gledaoce širom svijeta potpisuje Slobodan Milatović, koji je i umjetnički direktor festivala „Teuta“. Milatović je, jednako uspješno, režirao i drugu festivalsku produkciju projekat „Kasanda“, koji je nakon premijere ubilježio značajna gostovanja na nekoliko srodnih festivala u regionu (ExPonto-Ljubljana, INFANT- Novi Sad, MOT-Skoplje..)

Abogatstvo antičkih lokaliteta na crnogorskom prostoru čine Kotor, Risan i Perast adekvatnim mjestima za održavanje tematskog festivala u Crnoj Gori, koji se pokazao kao prava stvar za afirmisanje, kako novog antičkog teatra, tako i za promociju arheoloških nalazišta antičkih kultura i povezivanje kulturne baštine i žive kulture. Festival tematski obuhvata predstave sa savremenom koncepcijom, nastale na starim tragedijama i mitovima, ali i na novim tekstovima

koji za polazište imaju neki antički simbol. Teuta je u međunarodnim okvirima odmah naišla na odličan odjek i značajno interesovanje ljudi iz pozorišnog svijeta. Iako tek drugu godinu postojanja, ovaj festival korača krupnim koracima ka mjestu značajnog evropskog festivala, što je potvrdila ozbiljne i promišljene ideje i rada autorskog tima.

Vrijedno je napomenuti da je Festival Teuta za dvije godine postojanja dobio specijalne nagrade i priznanja, proglašen crnogorskim događajem godine, realizovao četiri produkcije i koprodukcije, ostvario značajne evropske kontakte, privukao veliku pažnju relevantnih kulturnih institucija i osoba iz zemalja u okruženju, finansijski podržan ulaskom u projekat od značaja za državu KotorArt... Takođe, obezbijedio je učešće za 2010. godinu u mreži NETA (Nova evropska teatarska akcija) zajedno sa 14 zemalja i 30 značajnih festivala i teataru iz istočnoevropskih država, Slovenije i Italije, čiji je jedini dosadašnji crnogorski učesnik bilo Crnogorsko narodno pozorište.

Internacionalni multimedijalni Festival KotorArt

Festival KotorArt, od prošle godine, predstavlja jedinstven koncept u okvirima evropskih ljetnjih kulturnih zbivanja i obuhvata festival „Teuta“, koji se bavi savremenim pozorišnim istraživanjima antike, Međunarodni festival dječijeg teatra, Don Brankove dane muzike, Internacionalnu smotru mode i novi segment Kotor arateatar - pozorišne premijere, koji je prošlog ljeta startovao u saradnji sa pozorištima iz Crne Gore, CNP-om, Zetskim domom i Kulturnim centrom „Nikola Đurković“ iz Kotora.

KotorArt predstavlja multimedijalni festival

od posebnog značaja za kulturu Crne Gore. Ideja festivala vraća Kotoru ulogu koja mu pripada, jer cilj objedinjavanja četiri ugledne manifestacije, prije svega, je skrenuti pažnju najedan od najljepših gradova na Mediteranu, koji mora sačuvati svoj duh oslanjajući se na veličajnu prošlost koju baštini. Namjera organizatora, na čijem je čelu ugledni reditelj evropskog renomea Paolo Mađeli, je da KotorArt bude kulturni far koji originalnim idejama i hrabrošću mora ponovo osvjetliti Mediteran. To je uloga koju je Kotor u istoriji već maestralno igrao. U tom smislu KotorArt ima ambiciju da postane novi mediteranski kulturni centar.

KotorArt, kao internacionalni multimedijalni festival zaživo je ljetos festivalom „Teuta“ u okviru kojeg je izvedeno sedam predstava iz Srbije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Bugarske, Albanije i Njemačke. Nastavljen je kotorskim festivalom pozorišta za djecu, koji je samo u zvaničnoj konkurenciji obuhvatio 11 predstava (šest dramskih i pet lutkarskih). Internacionalnu smotru mode, od ove godine pod okriljem KotorArta, obilježila su predstavljanja italijanskog dizajnera Emanuela Ungara, Zuhaira Murada i Diane Von Fursternberg...

A osmo izdanje Don Brankovih dana muzike (sada muzičkog segmenta KotorArta) protekli su u znaku 15 koncerata istaknutih umjetnika i sastava koji su došli iz 14 zemalja, među kojima je svakako najzvučnije ime hrvatskog pijaniste, Iva Pogorelića. Povodu obilježavanja 100 godina crkve sv. Nikole u Kotoru, izvedena je i svjetska premijera djela Ajvana Mudija „Himna Sv. Nikoli“, nastala kao porudžbina Festivala.

U produkciji KotorArt teatra zaživjele su četiri koprodukcije. U koprodukciji sa Crnogorskim narodnim pozorištem realizovane su dvije

predstave: „Na ljetovanju“, Maksima Gorkog, u režiji Radmile Vojvodić i „Don Žuan“, Žana Batista Poklena Molijera, u režiji Ane Vukotić. Premijerno je biti izvedena i predstava rađena u koprodukciji KotorArta i Kraljevskog pozorišta Zetski dom „Ekspl“zija sjećanja br.5“, Hajnera Milera, u režiji Eduarda Milera, kao i projekat Petra Pejakovića „Zemljotres“, u koprodukciji KotorArta i Kulturnog centra „Nikola Đurković“. Novi koncept KotorArt-a zasigurno predstavlja drugačije čitanje kulturne politike, kako nacionalne tako i gradske.

1200 godina od donošenja mošti Svetog Tripuna u Kotor

Crna Gora proteklu godinu posvetila je obilježavanju 12 vjekova od prenošenja mošti Svetoga Tripuna iz Carigrada u Kotor. Originalni sarkofag zaštitnika grada Kotora koji se nalazio u riznici kotorske katedrale, 13. januara minule godine je postavljen kod oltara u Katedrali Sv. Tripuna u Kotoru, zajedno sa natpisom, na kojem je urezano ime biskupa Ivana i datum 13. januar 809 godine. Od toga dana pa do kraja godine održan je niz važnih događaja u slavu Sv. Tripuna. Liturgijsko slavlje, povodom obilježavanja velikog jubileja, počelo je u katedrali Sv. Tripuna svečanim koncertom, u okviru kojeg je nastupio Festivalski hor i orkestar KotorArt-a, pod dirigentskom palicom maestra Miroslava Homena. Centralna svečanost proslave desila se narednog dana ceremonijalom dočeka posebnog izaslanika Pape Benedikta XVI, kardinala Franca Rodea. On je u papino ime primio jubilarnu srebrnu medalju Sv. Tripuna, rad akademskog vajara Kuzme Kovačića. Pontifikalnu Svetu misu na Trgu ispred bazilike predvodio je kardinal Rode, u prisustvu visokih zvanica Crne Gore i Republike Hrvatske,

tridesetak nadbiskupa, biskupa i velikog broja vjernika.

Dolazak izaslanika Pape Bendikta XVI, kardinala Franca Rodea, ocijenjen je kao posebno značajan, jer govori ne samo o vezama Svete Stolice sa Katoličkom crkvom u Crnoj Gori, već i o uvažavanju Svete Stolice prema Crnoj Gori, njenom doprinosu stabilizaciji regije i njenom napretku na putu prema Evropskoj uniji. Proslava 12 vjekova od kada su relikvije Svetog Tripuna prenesene iz Carigrada u Kotor ima višestruko duhovno, kulturno i socijalno značenje. Ovaj važan jubilej svjedoči da su moralne i duhovne vrijednosti koje inkarnira Sveti Tripun neprolazne i da im protok vremena nista ne oduzima.

Povodom 1200 godina od prenosa relikvija Sv. Tripuna iz Carigrada u Kotor i u nizu svečanosti i obilježavanja 12 vjekova postojanja Bokeljske mornarice, objavljen je Statut Bratovštine svetog Nikole mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine (Liber Fraternalitatis divi Nicolai marinariorum de Catharo), fototipsko izdanje sa prepisima, prevodima i registima. Priređivači ovog izdanja Bokeljske mornarice iz Kotora, publikovanog u godini jubileja, su vrhunski kulturni stvaralac, ekspert za medievistiku i novovjekovnu istoriju dr Miloš Milošević, admiral Bokeljske mornarice, i Jelena Antović, eminentni stručnjak za arhivistiku, direktorica Istorijskog arhiva u Kotoru. Oni su uradili prepis i prevod Statuta, izradili Indeks i napisali Pogovor. Na prepisivanju alegata s registima saradivali su sa Anitom Mažibradić i danas pok. Mirkom Vukasovićem. Pritom je Miloš Milošević bio i redaktor, dok je Jelena Antović uradila lekturu, korekturu, kao i elektronsku pripremu teksta. Skeniranje originala izvršili su Milan Vuković i Joško Katelan, koji je i preveo Pogovor na engleski

jezik, a prevod na italijanski obavio je Borivoj Jovanović. Za fotografiju, dizajn i pripremu za štampu bio je zadužen Stevan Kordić. Njegovo umijeće čitaocu stvara utisak da pred sobom ima izvorni manuskript. Temeljni dokumentarni spomenik Bokeljske mornarice s kolekcijom pratećih izvora, obrađen sintetizacijom u pristupu više naučnih disciplina uz dragocjeni prevodilački doprinos, predstavlja i istaknuti primjer prezentacije domaćih istraživačkih rezultata širokoj internacionalnoj čitalačkoj publici.

A jubilarna godina u čast sv. Tripuna završena je proslavom u Italiji. Naime, sarkofag s relikvijama Svetog Tripuna prenesen je u grad Adelfiju, gdje je održana velika svečanost u čast ovoga sveca. Ujedno, bio je to i prvi put da sarkofag Svetog Tripuna napušta Kotor. Relikvija Slavne glave sv. Tripuna koja se čuva u posebnom relikvijaru bila je u drugoj polovini 10. vijeka odnesena iz Kotora i ponovno vraćena 1227. godine. Od tada pa do danas ta je relikvija samo jednom izašla iz okvira gradskih zidina i to 14. juna 1796. godine kada je svečano bila prenesena u Dobrotu u crkvu Sv. Mateja, a zatim odnesena u kuću teško bolesnog kapetana Antuna Kamenarovića, koji je po zagovoru sv. Tripuna ozdravio te je za tu priliku bio sastavljen i poseban dokument za podsjećanje potomcima.

Adelfija je grad u blizni Barija koji slavi Svetog Tripuna kao svog posebnog zaštitnika. Česticu relikvije Svetog Tripuna gradu Adelfiji poklonila je kotorska biskupija 1839. godine. Sarkofag sa relikvijama sv. Tripuna mučenika, zaštitnika grada Kotora i Kotorske biskupije, prvo je stigao u Bari, gdje je priređen svečani doček crkvenih i civilnih vlasti, uz prijem u palati provincije. Svečanost sv. Tripuna u Adelfiji trajala je 20-ak dana i okupila je više od 200.000 vjernika iz cijele pokrajine Pulja.

Posebno je znamenit svetotripunski sajam koji se tih dana tamo održavao. Ovaj istorijski događaj od izuzetnog je značaja za vjerske, kulturne i turističke odnose između Crne Gore i regije Pulja.

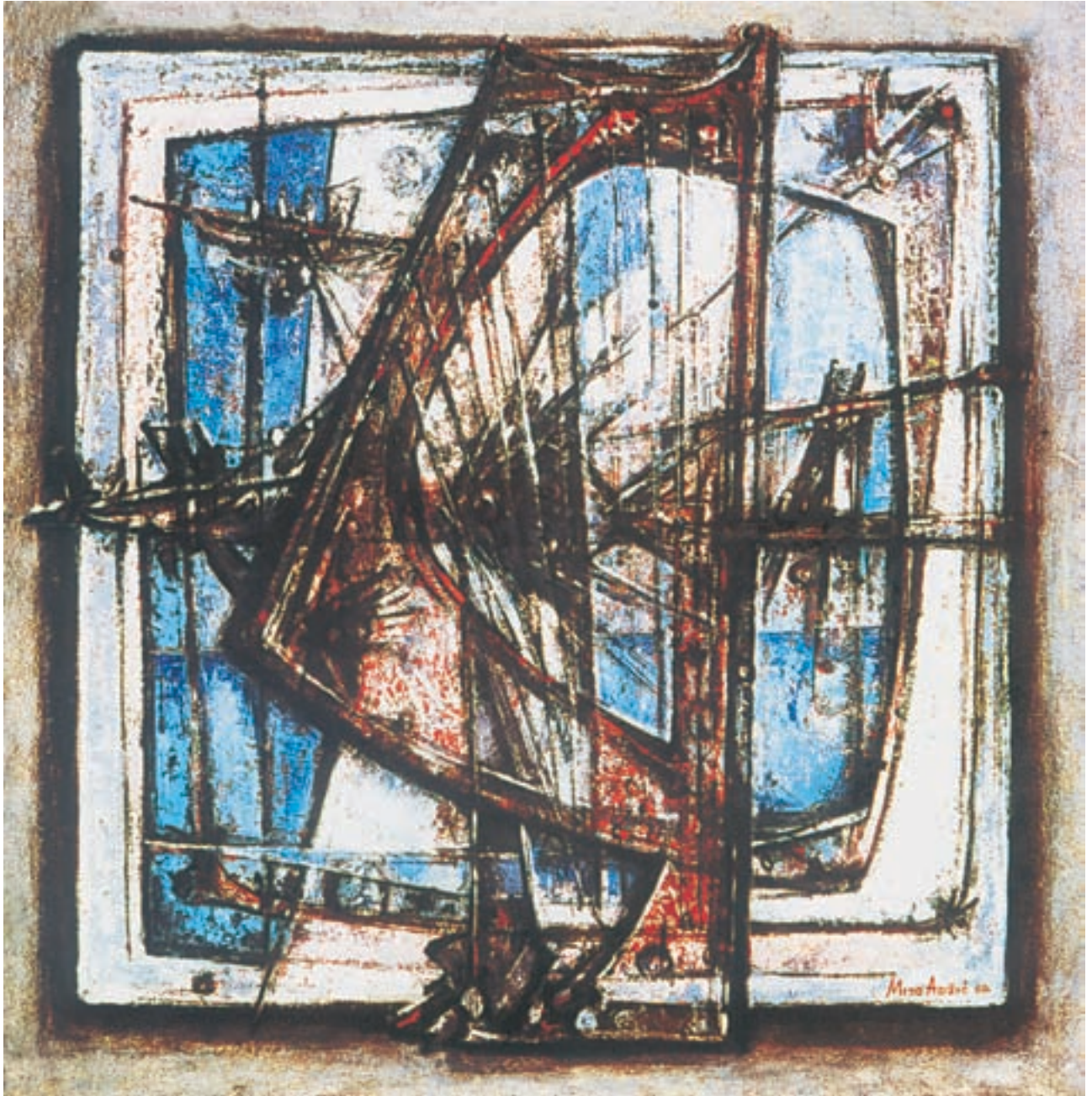

OBJAVLJENI NASLOVI IZ 2008/09.

IZDAVAČ

NACIONALNA ZAJEDNICA CRNOGORACA HRVATSKE

Mijo Adžić, "Harfa", ulje na platnu (90x90), 1969.